

КНІВ • 1971

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

Матеріали партійних з'їздів як джерело вивчення історії КПРС

Партійне керівництво підготовкою наукових кадрів

Про методи та методикку вивчення селянських рухів

З історії експансії католицизму на Схід

Консерватори на службі британського монополістичного капіталу

До 125-річчя виникнення Кирило-Мефодіївського товариства (добірка)

До 100-річчя від дня народження А. Ю. Кримського (добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу XXIV съезду КПСС и XXIV съезду КП Украины*. М. А. Варшавчик. Материалы партийных съездов как источник изучения истории КПСС. А. Г. Слюсаренко. Партийное руководство подготовкой научных кадров на Украине (1959—1970 гг.). *Методология и методика исторических исследований*. Л. П. Мулявичус. О методах и методике изучения крестьянских движений. Сообщения. Д. И. Юхнович. Создание советской интеллигенции в Прикарпатьи (1939—1959 гг.). Д. И. Миньковецкий. Из истории экспансии католицизма на Восток в годы Великой Отечественной войны. З. И. Хижняк. Киевская Академия — первое учебное заведение на Украине. Б. А. Шрамко. Хозяйство лесостепных племен на территории Украины (VII—III ст. до н. э.). В. А. Горбик. Консерваторы на службе британского монополистического капитала (1945—1970 гг.). *К 125-летию возникновения Кирилло-Мефодиевского общества*. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. *К 100-летию со дня рождения А. Е. Крымского*. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *On the XXIV Congress of C.P.S.U. and XXIV Congress of C.P. of the Ukraine*. M. E. Varshavchik. Proceeding of Party Congresses as a Source for Study of the C.P.S.U. History. A. G. Sliusarenko. Party Leadership in Training Scientific Personnel in the Ukraine (1959—1970). *Methodology and Methods of Studying Historical Investigations*. L. P. Mulyavichus. On Methods and Procedure for Studying Peasant Movements. Communications. D. I. Yukhnovich. Creation of the Soviet Inteleghentsia in Fore Carpathians (1939—1959). D. I. Minkovetsky. *From the History of Catholicism Expansion to the East during the Great Patriotic War*. Z. I. Khizhnyak. The Kiev Academy — First Educational Establishment in the Ukraine. B. A. Shramko. Farming of Forest-Steppe Tribes in the Territory of the Ukraine (VII—III centuries B. C.). V. A. Gorbik. Tories in Service of British Monopolistic Capital (1945—1970). Notes. Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Reminiscences. Our Calendar. *On 100th Anniversary from A. E. Krymsky's Birth*. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (118)

СІЧЕНЬ

1971

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України

- М. Я. Варшавчик — Матеріали партійних з'їздів як джерело вивчення історії КПРС 3
- А. Г. Слюсаренко — Партійне керівництво підготовкою наукових кадрів на Україні (1959—1970 рр.) 13

Методологія та методика історичних досліджень

- Л. П. Мулявічюс (Вільнюс) — Про методи та методику вивчення селянських рухів 23

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Д. І. Юхнович (Івано-Франківськ) — Створення радянської інтелігенції на Прикарпатті (1939—1959 рр.) 33
- Д. Й. Мінковецький (Самбір Львівської області) — З історії експансії католицизму на Схід у роки Великої Вітчизняної війни 39
- З. І. Хижняк — Київська академія — перший вищий учбовий заклад на Україні 44
- Б. А. Шрамко (Харків) — Господарство лісостепових племен на території України (VII—III ст. до н. е.) 53
- В. О. Горбик — Консерватори на службі британського монополістичного капіталу (1945—1970 рр.) 61

До 125-річчя виникнення Кирило-Мефодіївського товариства

- Г. Я. Сергієнко — Про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства 69
- П. С. Гончарук — Питання єднання та співробітництва народів у поглядах кирило-мефодіївців 74

ЗАМІТКИ

- Н. М. Тертишник (Горлівка) — Про соцзмагання між шахтарями Донбасу та Кузбасу в 1946—1956 рр. 84
- Б. Г. Дробот (Москва) — З історії Кримської Радянської Армії в 1919 р. 86

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- М. Р. Плющ — До питання про наслідки науково-технічної революції 88

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Г. С. Островський — Спортивна робота серед молоді енергобудов України в 1959—1965 рр. 93
- Г. Є. Скиртач (Ворошиловград) — З історії боротьби за зміцнення влади Рад у Донбасі (листопад 1917 р.—березень 1918 р.) 94

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. В. Охотніков (Стрий Львівської області) — Вивчення питання «В. І. Ленін і початок будівництва Радянської держави» 96

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

Ф. Я. Ратушний (Дніпропетровськ) — Стара Самара	100
СПОГАДИ	
П. А. Гаврюк — Робітфак індустріального гіганта	104
НАШ КАЛЕНДАР	
М. Б. Перельман (Москва) — Київський робітник-революціонер І. З. Бичков (До 100-річчя від дня народження)	107
Д. С. Щедрина — До 80-річчя від дня народження М. М. Попова	109
<i>До 100-річчя від дня народження А. Ю. Кримського</i>	
К. І. Гурницький (Ужгород) — Про початок громадської діяльності А. Ю. Кримського	110
Г. Г. Зибіна — Академік А. Кримський і Арабський Схід	115
І. Ф. Черніков — Питання історії Туреччини в творах А. Ю. Кримського	119
С. В. Сороковська — А. Ю. Кримський як бібліограф	121
ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	
Р. А. Худяк — Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України у висвітленні радянської історіографії (1946—1969 рр.)	124
В. О. Замлинський — Українська радянська історіографія про партизан- ський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни	129
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
І. С. Ястремський, Л. Ф. Гайдуков, В. Ф. Остафійчук — В. П. Шев- чук. На вирішальному напрямі. Комуністична партія України в боротьбі за науково-технічний прогрес у важкій промисловості (1959—1965 рр.)	135
В. І. Юрчук, Л. Ю. Беренштейн — К. Г. Каковський. На шляху до Великого Жовтня	136
В. М. Зайцев, І. С. Слабесів — Р. Оксенюк. Нариси історії Волині. Соціально- економічний розвиток, революційний рух трудящих (1861—1939 рр.)	137
В. П. Столяренко, Я. М. Серіщев — Б. І. Стеля. Виховання нової людини — справа партійна. З досвіду роботи парторганізацій по комуністичному ви- хованню працівників промисловості України (1956—1965 рр.)	139
Я. Р. Дашкевич — Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів	140
С. Я. Марлінський (Одеса) — Історія Одеського університету за 100 років	142
В. А. Злива — П. В. Костин. ФБР: портрет во весь рост	144
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Б. Б. Жилін, Ю. Г. Івашенко, В. П., Н. В. Комаренко, П. І. Захарчи- шин (Львів) — Присвячено Фрідріху Енгельсу	145
І. Л. Болясний (Житомир) — VII Всесвітній конгрес соціологів	148
Р. П. Ростикус (Тернопіль) — Конференція, присвячена 50-річчю Галицької Соціалістичної Радянської Республіки	150
Г. М. Хотюн (Кам'янець-Подільський) — Найстаріший на Поділлі	151
Б. С. Драпкін (с. Березна Менського району Чернігівської області) — З досві- ду роботи червоних слідопитів	152
М. О. Луценко — Рік 1971. Видає «Наукова думка»	153
Ю. Ю. Сливка (Львів) — Захист докторської дисертації М. В. Трояном	154
<u>Павло Миколайович Першин</u>	155
Від з'їзду до з'їзду (Публікації співробітників Інституту історії АН УРСР)	156

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гасвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало**, **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **І. В. Лупандін** (відпо-
відальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**,
А. М. Шлепаков, **А. Д. Ярошенко**.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31.

Український історический журнал, № 1, 1971

Выходит ежемесячно

(на украинском языке)

Технічний редактор **Т. Р. Спекторова**.

Коректор **Є. І. Кочубей**.

БФ 04527. Здано до складання 27.XI 1970 р. Підписано до друку 20.I 1971 р. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавч. аркушів 17,1. Тираж 9007. Зам. К-184.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

Назустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України

М. Я. ВАРШАВЧИК

МАТЕРІАЛИ ПАРТІЙНИХ З'ЇЗДІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КПРС

У джерельній базі історико-партійної науки особливе місце належить матеріалам загальнопартійних з'їздів. Значення цих матеріалів як історичного джерела визначається найвидаєтнішою роллю партійних з'їздів у діяльності КПРС.

Піднесення незаперечного авторитету партійних з'їздів було складовою частиною боротьби В. І. Леніна, більшовиків за партійність проти «економістів», меншовиків, проти різного гатунку фракціонерів і розкольників, у тому числі троцькістів. У цій боротьбі склалося і утвердилося, стало одним з основних у системі норм і принципів партійного життя ставлення до з'їзду як до найвишого органу. Роль з'їздів зростала разом із зміцненням єдності партії, морально-політичним згуртуванням радянського народу навколо лєнінської партії, піднесенням ролі самої партії як керівної й спрямовуючої сили в будівництві соціалізму та комунізму. Про те, що форуми комуністів — найзнаменніші віхи в житті всього радянського суспільства, яскраво свідчить величезне трудове і політичне піднесення напередодні XXIV з'їзду КПРС.

Виходячи з лєнінської оцінки ролі і значення партійних з'їздів, Центральний Комітет партії завжди приділяв велику увагу максимально точній фіксації їх ходу, збереженню матеріалів про їх рішення. Починаючи з II з'їзду велись протокольні записи всіх засідань з'їздів. Умови діяльності партії в дожовтневий період не дали можливості налагодити стенографування з'їздів і конференцій. Перший стенографічний запис вдалося організувати тільки на VII з'їзді партії. Матеріали не всіх партійних з'їздів збереглися однаково повно. На I з'їзді, як відомо, протоколи засідань не велись, на II і III з'їздах їх вели досить повно, наявні й підготовчі документи, протоколи IV з'їзду, в редактуванні яких брали участь переважно меншовики, мають істотні пропуски: немає деяких доповідей і промов, зокрема, доповідей В. І. Леніна з аграрного питання, про сучасний момент і класові завдання пролетаріату, його заключного слова про ставлення до Державної думи. Протоколи V і VI з'їздів збереглися повністю. Щодо протоколів VI з'їзду, то вони дуже стислі, лаконічні. Порівняння протокового запису доповідей, зроблених І. В. Сталіним, — про політичну роботу ЦК та про

політичне становище — із звітами про них, надрукованими в липні — серпні 1917 р. в газетах «Рабочий и солдат» та «Пролетарий»¹ показує, що навіть у газетах окремі положення викладено докладніше.

VII з'їзд стенографувався, проте паралельно із стенограмою група товаришів, виділених секретаріатом ЦК РСДРП(б), вела звичайний запис. Порівняння стенограми і запису не тільки показує наявність пропусків у стенограмі (наприклад, початок основної доповіді В. І. Леніна про війну і мир), але й неповноту фіксації окремих промов². Починаючи з VIII з'їзду внаслідок підготовки кадрів і підвищення кваліфікації радянських стенографів якості стенограм поліпшується.

Дуже складним було стенографування виступів В. І. Леніна, який з особливою вимогливістю ставився до передачі своїх доповідей і промов, якщо текст буквально приписувався йому самому. Через це він писав: «Краще хороший звіт про промову, ніж поганий запис промови»³. Щоправда, з поліпшенням якості стенограм ставлення до них В. І. Леніна змінювалось. Один з перших стенографів революції В. П. Остроумова згадувала: «Починаючи з X з'їзду треба відмітити певний злам щодо того, що Володимир Ілліч на стенограму вже не «лаявся», а вважав її навіть задовільною»⁴. Стенограми наступних партійних з'їздів є зразком повноти і аутентичності передачі всього змісту їх роботи.

Документи дожовтневих конференцій збереглися не зовсім повно. Від деяких з них до нас дійшли лише опубліковані рішення, а починаючи з V конференції РСДРП (загальноросійської 1908 р.) є всі матеріали. За радянський період є повні стенографічні звіти, хоча в записях перших з цих конференцій є прикрі пропуски. Так, у матеріалах VIII конференції не збереглась і досі не знайдена промова В. І. Леніна про Радянську владу на Україні.

Протоколи всіх з'їздів уперше публікувались незабаром після їх закінчення. В 1933—1935 рр. Інститут Маркса — Енгельса — Леніна перевидав протоколи минулих з'їздів до XV включно. Протягом останніх років Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС провадиться величезна робота по вивченню, підготовці до публікації матеріалів партійних з'їздів і конференцій. Видання Інститутом серії протоколів і стенографічних звітів і конференцій партії, здійснюване з 1958 р., є найповнішим і, з точки зору наукового опрацювання, найдосконалішим порівняно з минулими публікаціями.

Про значення матеріалів партійних з'їздів для вивчення історії КПРС певне уявлення може дати аналіз їх порядку денного. На дожовтневих з'їздах (з I по VI) було розглянуто 74 питання, з них: інформаційно-звітного характеру (звіти керівних органів і доповіді з місць) — 10; про програму, стратегію і тактику партії — 33; організаційних (розгляд статутів, організаційно-партійної роботи, керівництва профспілковими та іншими організаціями, вибори керівних центрів та ін.) — 20; різних (про конституювання з'їздів, порядок видання їх матеріалів, про стосунки з міжнародними організаціями) — 8. Все це — питання, офіційно поставлені на порядок денний, але їх загальна кількість є приблизною. Так, весь зміст роботи I з'їзду враховано як одне організаційне питання. Деякі питання, позначені в порядку денному, через брак часу не розглядались, передавались на розгляд ЦК, або в них

¹ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 14—20, 110—114, 277—285.

² Седьмой экстренный съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1962, стор. 7—8, 40, 90, 99, 100 та ін.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 67.

⁴ «Литературная газета», 17 вересня 1969 р.

ухвалювались лише резолюції. Інколи обговорювались нагальні питання, що не були внесені до порядку денного, як, наприклад, на VI з'їзді — про явку В. І. Леніна на суд контрреволюції. До певної міри умовним є визначення характеру питань. Програма розглядалась на II, IV і VI з'їздах, але програмний характер мало обговорення завдань стратегії і тактики на інших з'їздах. Однак при всій умовності наведених підрахунків видно, що партія зосереджувала свою увагу на корінних питаннях революційного руху.

Порядок денний VII—XXIII з'їздів складався з 115 питань. Це число однак приблизне. Інколи однотипні питання формулювались як одне (звіти всіх керівних органів партії); в ряді випадків ухвалювались резолюції з питань, не включених до порядку денного; не завжди розглядались і ті, що були накреслені для обговорення. Порухення нових і зняття раніше накреслених питань мало як організаційний, так і політичний зміст. Так, на своєму 16 засіданні XIV з'їзд на пропозицію делегата В. Я. Чубаря зняв з порядку денного доповідь Л. Каменева «Про чергові питання господарського будівництва», що було виявом політичного недовір'я до одного з лідерів «нової опозиції»⁵. З урахуванням цих обставин назване число розглянутих питань можна прийняти. За основними напрямками партійної роботи вони розподіляються так: 43 було присвячено обговоренню звітних доповідей керівних партійних центрів, 28 — розгляду внутрішнього життя партії, організаційно-партійної та масово-політичної роботи, 20 — господарському будівництву, 13 — завданням внутрішньої і зовнішньої політики партії і міжнародного комуністичного руху, 7 — керівництву профспілковим та молодіжним рухом, 4 — програмні питання.

Цей перелік дає лише орієнтовне уявлення про зміст роботи з'їздів. Розглядаючи те чи інше питання, партія підходила до нього всебічно. Наприклад, в резолюціях з господарських питань передбачалися організаційно-партійні та ідеологічні заходи, спрямовані на забезпечення господарського будівництва. Особливо багатоплановими є звітні доповіді Центрального Комітету та рішення на них, що розглядають усі основні питання життя й діяльності партії — партійного, радянського і господарського будівництва, внутрішньої і міжнародної політики.

Незважаючи на всю приблизність даного розподілу питань, він показує невичерпне багатство документів партійних з'їздів як джерела для вивчення провідних проблем історико-партійної науки. Матеріали партійних з'їздів служать найважливішим джерелам для вивчення розвитку нашої партією марксистсько-ленінської теорії. В документах з'їздів, узятих у сукупності, ми знаходимо струнку науку про побудову соціалізму і комунізму, перевірену життям, досвідом, практикою соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні. Ці документи становлять основу для вивчення процесу вироблення і суті політики партії на всіх етапах її розвитку, вивченні стратегії і тактики партії, відбивають розвиток і вдосконалення науки організаційного керівництва, організаторської та масово-політичної діяльності партії, дають розгорнуту картину партійного будівництва, зростання партійних рядів, поліпшення якісного складу партії, ідейного й організаційного зміцнення партійних організацій, боротьби за додержання і розвиток ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва. В матеріалах з'їздів партія постає як випробуваний авангард світового комуністичного руху, як партія інтернаціоналістів. В. І. Ленін говорив: «Протоколи партійного з'їзду дають єдину в своєму роді.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 54, оп. 1, од. зб. 5, арк. 103.

незамінну по точності, повноті, всебічності, багатству і аутентичності, картину дійсного стану справ у нашій партії, картину поглядів, настроїв і планів, намальовану самими учасниками руху...»⁶.

Матеріали з'їздів партії включають у себе тексти доповідей, резолюції й постанови, записи промов делегатів, протоколи засідань комісій, привітання, записки, пропозиції, заяви, що надходили до президії, проекти рішень, різні підготовчі документи (дані про склад делегатів та ін.). Всі ці документи становлять великий науковий інтерес, хоча, звичайно, їх значення як джерел не однакове, як і підхід до них дослідника. Найважливішими є доповіді і промови В. І. Леніна. В них розкрито й обґрунтовано закономірності виникнення і розвитку партії, її боротьби за революційне перетворення суспільства, за побудову соціалізму і комунізму, тобто закономірності, що складають предмет історії партії як науки. В доповідях і промовах вождя дано розробку вчення про партію нового типу, її теорії і програми, стратегії і тактики, її революційної політики і науки організаційного керівництва. В них відбито боротьбу партії за перетворення в життя її теорії і програми, всі основні події історії партії за роки діяльності В. І. Леніна.

Водночас ці ленінські твори є основоположним джерелом для вивчення історії партії всіх періодів, аж до наших днів. Ленінські ідеї складають міцний теоретичний фундамент усієї політики Комуністичної партії. **«Ідеї Володимира Ілліча Леніна,— підкреслюється в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— втілюються в діяльності комуністів, у боротьбі робітничого класу і всіх трудящих, у поступальному розвитку соціалізму і комунізму, в нездоланному соціальному прогресі людства»**⁷.

Виступи В. І. Леніна на партійних з'їздах є найнадійнішим інструментом у руках дослідника при вивченні усіх матеріалів з'їздів, на роботі яких позначилась внутріпартійна боротьба, для оцінки з позицій ленінської партійності висловлюваних платформ, позицій, точок зору.

Окремо слід виділити партійні програми і статuti. Програми в концентрованій формі відбивають стан, рівень розвитку, досягнення марксистсько-ленінської теорії. Кожна з них характеризує особливості теоретичної роботи партії на тому етапі, коли програма приймається. Програма, ухвалена XXII з'їздом КПРС як розгорнута програма комуністичного будівництва, відбиває такі характерні риси сьогоденної теоретичної роботи партії, як висунення на перший план теоретичних проблем переходу від соціалізму до комунізму, розвитку людства в сучасну епоху, найтісніший зв'язок теоретичної роботи з практикою комуністичного будівництва, яскравий прояв творчого характеру марксизму-ленінізму.

Статuti партії відбивають розвиток організаційних принципів ленінізму, зміни у формах і методах організаційної роботи у зв'язку з нагромадженням досвідом та новими умовами й завданнями партії. Новий Статут, затверджений XXII з'їздом КПРС, зміни, внесені до нього XXIII з'їздом, відбили піклування партії про суворе дотримання ленінських норм партійного життя.

Таким чином, програми і статuti дають необхідну для висвітлення історії партії картину її теоретичної роботи і організаційного будівництва. Крім того вони є нормативними документами, призначеними для регулювання діяльності партії. Як джерело вони не лише фіксують звершені факти, усталені відносини, а й говорять, що партія має зро-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 181.

⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1969, стор. 55.

бити в майбутньому, як вона намічає організувати своє життя. На основі програми і статуту розробляється політика партії, визначаються форми її організаційної роботи. Через це програми і статuti необхідні для вивчення історії партії в періоди, протягом яких вони діють, зберігають силу документів, що спрямовують партійне життя.

Узагальнюючими документами партійних з'їздів є звітні доповіді керівних партійних центрів (Центрального Комітету, Ревізійної комісії) та ухвалені на них резолюції. VI—XVI з'їзди слухали різні політичні й організаційні доповіді Центрального Комітету. На ряді з'їздів з доповідями виступала Центральна Контрольна Комісія. VIII—XVIII з'їзди обговорювали звіти про діяльність делегації РКП(б) — ВКП(б) у Виконкомі Комуністичного Інтернаціоналу. Широким охопленням подій з цими узагальнюючими документами зникаються доповіді й резолюції з окремих найважливіших питань діяльності партії (про програми і статuti, про поточний момент і завдання партії, про тактику партії, про плани господарського і культурного будівництва і т. д.).

Як джерела доповіді і резолюції партійних з'їздів мають величезне і до того двояке значення. З одного боку, вони підбивають підсумки роботи партії за певний період, містять найбільш узагальнені, типові, перевірені дані про роботу партії за звітні роки, оцінку пройденого нею шляху, характеристику закономірностей її розвитку й діяльності. З іншого боку, в цих документах сформульовані політика партії, її далішні завдання. Ці дві сторони документів з'їздів зазначав В. І. Ленін, коли говорив про більшовицький проект резолюції про збройне повстання, внесений IV з'їзду партії: «Ви побачите якраз у нашій резолюції... історичний і політичний матеріал»⁸. Інакше кажучи, найважливіші матеріали партійних з'їздів мають характер і виконавчого (тобто такого, що фіксує пророблену роботу), і нормативного (тобто такого, що говорить про наміри, плани) джерела. І використовуються вони при вивченні періодів як передуючих партійним з'їздам, так і наступних їм.

Ще до революції В. І. Ленін, борючись за партійність і дисципліну, підкреслював директивне значення з'їздівських рішень. Він писав, що в резолюціях з'їздів «ми маємо найточніші, найобдуманіші, найповніші вирази тактичних поглядів, не випадково висловлених окремими літераторами, а прийнятих відповідальними представниками соціал-демократичного пролетаріату»⁹, що партійному з'їзду, «йому і тільки йому належить видання загальнообов'язкових норм...»¹⁰. З приходом партії до влади нормативний характер її рішень посилюється, поширюється не лише на саму партію та її членів, а й на радянські, господарські та інші організації трудящих, що працюють під керівництвом партії. Через це й зростає значення узагальнюючих документів з'їздів як джерела для вивчення спрямовуючої, керівної ролі партії в будівництві комунізму.

Однак при всьому значенні узагальнюючих документів обмежити джерелознавче використання матеріалів з'їздів лише їх вивченням не можна. В. І. Ленін сформулював найважливіший вихідний принцип такого вивчення з'їздівських матеріалів, щоб всі вони «злилися в щось цільне»¹¹. Вивчення матеріалів кожного з'їзду у всій їх сукупності дозволяє встановити справжню й повну картину стану партії, дозволяє побачити в узагальнюючих резолюціях і постановах втілення колективного розуму, колективної волі партії, відбите її кращими представниками.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 324.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 5.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 296.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 181.

Ленінська настанова про вивчення матеріалів кожного з'їзду як цілісного комплексу документів вимагає серйозної уваги до ходу обговорення питань, щоб перед дослідником «стала, як жива, фігура кожного видатного промовця, вияснилась уся політична фізіономія кожної групи делегатів партійного з'їзду»¹². В. І. Ленін особливо цінував у виступах узагальнення масового досвіду. При обговоренні питання про збройне повстання на III з'їзді він указав: «Треба звернути увагу на практичний бік справи. Тут надзвичайно важливий досвід практиків і робітників — петербурзьких, ризьких, кавказьких. Тому я висловився б за те, щоб товариші поділилися своїм досвідом... Необхідно підвести підсумок колективному досвідові, який досі не був узагальнений»¹³. Цінність масового досвіду, узагальнюваного в промовах делегатів, Володимир Ілліч підкреслював і в радянський час, особливо виділяючи досвід господарського будівництва. В листі ЦК РКП(б) до партійних організацій про підготовку до IX з'їзду він закликав «принести на з'їзд продуманий і уважно, спільною працею, спільними зусиллями всіх членів партії *перероблений практичний досвід* господарського будівництва»¹⁴.

Діловий ленінський стиль проведення партійних з'їздів, сприйнятий партією, насиченість виступів делегатів практичним досвідом робить ці виступи надзвичайно цінним історичним джерелом. Водночас використання промов делегатів як джерела потребує дотримання певних умов. По-перше, — вивчення особи оратора, його політичної позиції, і місця в партійній роботі. Особливе значення має таке вивчення при використанні промов на з'їздах, які проходили в обстановці внутріпартійної боротьби. Політична позиція промовця впливала не тільки на його загальнополітичні оцінки, а й на добір фактів для промови, на всю логіку аргументації.

По-друге, важливо встановити відповідність чи невідповідність позицій оратора до позиції партійної організації, яку він представляв. В нашій партії, в практиці проведення її з'їздів не було імперативних мандатів. На VII з'їзді РКП(б) Я. М. Свердлов роз'яснював, що «у нас в партії ніякі імперативні мандати не визнаються і не можуть визнаватися. Це витікає з усієї партійної практики, по-перше, і, по-друге, з того простого міркування, що якщо ми визнаємо імперативні мандати, то не потрібно було б влаштовувати ніяких з'їздів, а надіслати анкету, отримати відповідь і тим обмежитись»¹⁵. Партійні організації направляли делегатів на з'їзд, доручаючи їм довіряючи їм узяти участь в обговоренні та виробленні партійної лінії. Проте історія з'їздів знає випадки, коли окремі делегати, зловживаючи довірою партійних організацій, займали позицію, що розходила з позицією організації, намагалися при цьому видати свою думку за думку організації. Так було з лідерами «нової опозиції» на XIV з'їзді ВКП(б). Відомо, що ще до завершення роботи з'їзду на численних партійних зборах в Ленінграді ухвалювались резолюції недовіри лідерам опозиції і солідарності з генеральною лінією партії.

Дуже цікаві документи комісій, створюваних з'їздами для підготовки проектів рішень. Ці матеріали нерідко містять детальніші відомості про боротьбу думок, участь делегатів у виробленні рішень, ніж у протоколах чи стенограмах засідань з'їздів. Не на всіх з'їздах (у дожовтневий період) робота комісій протоколювалась, не всі протоколи комісій збереглися. Ці прогалини частково заповнюють інші джерела,

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 181.

¹³ Третий съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959, стор. 118.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 368.

¹⁵ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Стенографический отчет, стор. 120.

зокрема, записи, що їх мав звичай робити для себе В. І. Ленін, його пізніші свідчення про роботу комісій з'їздів. Про засідання програмної комісії II з'їзду і про значення дебатів на них з національного питання Володимир Ілліч писав: «На з'їзді 1903 р., де був затверджений цей проект програми, що його захищав Плеханов, головна робота була зосереджена в *програмній комісії*. Її протоколи, на жаль, не велись. А саме по даному пункту вони були б особливо цікаві, бо *тільки* в комісії представники польських с.-д., Варшавський і Ганецький, пробували захищати свої погляди і оспорювати «визнання права на самовизначення»... Як же поставилась до цих доводів програмна комісія II з'їзду, де проти польських марксистів виступав найбільше Плеханов? З цих доводів жорстоко посміялись! Безглуздість пропозицій *російським* марксистам викинути визнання права на самовизначення націй була так ясно і наочно показана, що польські марксист *навіть не зважились повторити своїх доводів на повному зібранні з'їзду!!*»¹⁶.

В. І. Ленін показав, таким чином, правомірність і плідність звертання до матеріалів комісій з'їздів для розширення уяви про хід роботи останніх. І коли ми маємо такі матеріали, обминати їх, звичайно, не слід. Наприклад, дискусії на засіданнях комісій XIV з'їзду партії були продовженням боротьби проти лінії «нової опозиції». Так, у комісії по розгляду тез про роботу профспілок виступив Глебов — Авілов. Усі його поправки мали демагогічний характер і зводилися, в основному, до не обґрунтованих вимог «підвищення добробуту робітників». Всі поправки представників «нової опозиції» були відхилені¹⁷. В той же час комісія прийняла поправки інших делегатів з'їзду, а також доповнення ЦК ЛКСМУ про роботу профспілок серед молоді¹⁸.

Матеріали мандатних комісій містять докладні дані про склад делегатів з'їздів. В доповідях, поданих з'їздам, наводиться узагальнена характеристика делегатів, провідного активу партії. Ці доповіді доповнюються відомостями анкет, заповнених делегатами з'їздів. Крім загальних даних (вік, партійний стаж, освіта, професія тощо), вони відтворюють обличчя делегатів. Показовими є, наприклад, відповіді делегатів XI партійної конференції на запитання анкети: «Яку партійну роботу виконуєте в цей час?». Так, С. І. Гусев, начальник Політичного управління і член Реввійськради республіки, на поставлене запитання відповідав: «По нарядах МК з доповідями в райкомах»¹⁹. В. В. Куйбішев, член президії ВРНГ і член президії ВЦРПС, записав: «Виступаю по нарядах МК, виконую доручення МК»²⁰. Народний комісар освіти РРФСР А. В. Луначарський писав: «Пропагандистська робота по ордерах МК і ЦК РКП»²¹.

Скликання з'їздів завжди супроводжувалось великою підготовчою роботою, як по виробленню документів, так і організаційною. Підготовка до XIV з'їзду партії, наприклад, який проходив 18—31 грудня 1925 р. почалася в серпні того ж року²². Пленум ЦК РКП(б) 10 жовтня вирішив скликати з'їзд і схвалив його порядок денний²³. 15 жовтня Політбюро ЦК виділило доповідачів, пізніше розглядало питання про підготовку до з'їзду, про порядок обговорення тез доповідей, самі тези. Працювала оргкомісія по скликанню з'їзду під головуванням секретаря ЦК РКП(б) А. С. Бубнова, перше засідання якої відбулося 23 листо-

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 408.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 54, оп. 1, од. зб. 92, арк. 1—2.

¹⁸ Там же, од. зб. 6, арк. 31.

¹⁹ Там же, ф. 47, оп. 1, од. зб. 9, арк. 19.

²⁰ Там же, од. зб. 10, арк. 34.

²¹ Там же, од. зб. 94, арк. 1.

²² Там же, ф. 54, оп. 1, од. зб. 94, арк. 1.

²³ Там же, од. зб. 6, арк. 2.

пада 1925 р.²⁴ В протоколах та інших документах комісії збереглися відомості про хід підготовки до з'їзду, про запрошення на нього гостей та їх прізвища, докладні і уточнені відомості про чисельність губернських (обласних) партійних організацій²⁵.

Великий інтерес становлять документи, що відбивають процес підготовки з'їздівських рішень, тобто процес вироблення партійної політики. Це — різні проекти рішень, записки до президії з пропозиціями делегатів, а також особливо матеріали передз'їздівського масового обговорення партійної політики. Участь широких кіл комуністів у визначенні політики партії В. І. Ленін вважав виразом внутріпартійної демократії. Навіть в умовах підпілля Володимир Ілліч намагався залучати до вироблення партійної платформи якнайширші маси комуністів. Коли розгорнулася підготовка до III з'їзду партії, В. І. Ленін в газеті «Вперед» опублікував у вигляді примітки «Від редакції» звернення до членів партії, в якому писав: «Активна участь всіх членів партії у виробленні і підготовці доповідей і резолюцій... безперечно необхідна для успіху з'їзду»²⁶. Готуючись до всіх з'їздів, В. І. Ленін піклувався про найширшу інформацію всіх членів партії про платформу, з якою більшовики йшли на з'їзд. Після перемоги Жовтня залучення маси членів партії до обговорення і вироблення проектів рішень з'їздів стає все більш широким і систематичним. Зокрема до XVIII з'їзду «Правда» друкувала напередодні «Дискусійний листок», обговорення проектів документів перед XIX, XX, XXI з'їздами велось в розділі «Матеріали до (такого-то) з'їзду». В розділі «Всенародна передз'їздівська трибуна» розгорнулось широке обговорення проектів Програми і Статуту КПРС напередодні XXII з'їзду. В обговоренні проекту Програми партії взяло участь понад 9 млн. комуністів, на зборах виступило 4,6 млн. чол., в редакції газет, журналів, радіо і телебачення надійшло понад 300 тис. листів і статей²⁷. Крім того, що такі матеріали дозволяють простежити процес і найважливіші особливості вироблення партійної політики, вони служать яскравим свідченням зв'язку партії з масами. Таке ж значення мають і надіслані з'їздам численні листи, звернення, привітання від колективів трудящих, організацій і окремих осіб.

Перекокливі дані для розуміння рішень з'їздів як вияву колективної мудрості партії дає співставлення проектів резолюцій з їх остаточним текстом. Таке співставлення показує механізм колективного керівництва. Так, у первісному проекті резолюції XIV з'їзду про роботу Центрального Комітету було сказано: «З'їзд схвалює політику ЦК, спрямовану на те, щоб не допустити відкритої дискусії з деякими керівниками ленинградської організації і старатися зжити незгоди порядком внутрішнім»²⁸. Це дуже важливе місце резолюції після схвалення з'їздом читається: «З'їзд схвалює політику ЦК, яка була спрямована на те, щоб не допустити відкритої дискусії з деякими керівниками ленинградської організації та їх окремими однодумцями із складу ЦК, старатися зжити незгоди порядком внутрішнім і забезпечити колективне керівництво партії (підкреслено мною — М. В.)»²⁹.

Радянське джерелознавство розглядає самі історичні джерела як суспільні явища, що виникли в певних соціальних умовах. Такий підхід

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 54, оп. 1, од. зб. 94, арк. 7.

²⁵ Там же, од. зб. 102, ф. 59, оп. 1, од. зб. 45 та ін.

²⁶ III съезд РСДРП. Протоколы, стор. 661.

²⁷ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1963, стор. 225.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 54, оп. 1, од. зб. 4, арк. 151.

²⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 190.

дозволяє застосувати до історичних джерел марксистсько-ленінську методологію вивчення суспільних явищ. Документи партійних з'їздів — суспільні явища величезної значущості і їх наукове використання можливе також лише з позицій марксистсько-ленінської методології. Вихідною для цього є вказівка В. І. Леніна про те, що «весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»³⁰.

Розглядати положення, вироблені партійними з'їздами, історично — це значить виявляти історичну зумовленість висунення партією на її з'їздах тих чи інших питань. Комуністична партія, виробляючи свою політичну лінію, користуючись ленінізмом як методологією партійного керівництва, завжди виходила і виходить з аналізу історичної дійсності. Послідовно здійснюючи принципи історизму, розглядаючи всі явища в світлі дії сукупності об'єктивних закономірностей, партія в своїх рішеннях кожний політичний висновок глибоко мотивує історично. В. І. Ленін указував, що більшовицькі мотивування в документах з'їздів узяті з «історії руху»³¹. Цей аналіз «історії руху», що міститься в з'їздівських документах, дозволяє використати їх як джерела для вивчення тих конкретних потреб і умов, у яких протікала робота кожного з'їзду і які накладали неповторний відбиток на його хід. Отже самі матеріали з'їздів дають необхідні дані, щоб підходити до цих матеріалів історично, встановлювати закономірний зв'язок між потребами суспільного розвитку і партійною політикою.

Розглядати документи партійних з'їздів, положення, що містяться в них, в зв'язку з іншими — це значить: по-перше, вивчати матеріали кожного з'їзду як єдиний комплекс документів; по-друге, вивчати їх у сукупності з іншими історико-партійними джерелами.

Між різними історико-партійними джерелами існує об'єктивний зв'язок, він є відбиттям зв'язку між реальними історичними явищами, різними сторонами і різними етапами діяльності партії. Наявність органічного зв'язку між теорією, програмою, політикою, організаторською роботою партії зобов'язує історика прагнути до побудови комплексів джерел, які в сукупності дають необхідний фактичний фундамент для розкриття її діяльності у всій повноті.

Матеріали партійних з'їздів органічно зв'язані з іншими історико-партійними джерелами, як зв'язані між собою робота партійних з'їздів і вся діяльність партії. Політика, вироблена з'їздами, дістає дальший розвиток у документах Центрального Комітету. Матеріали місцевих партійних органів і організацій містять необхідні відомості про масово-організаторську і масово-політичну роботу, спрямовану на проведення в життя партійної лінії, вміння партії здійснювати свою політику з урахуванням конкретно-історичних умов і особливостей діяльності партійних організацій на місцях. Порівняльне вивчення рішень партійних з'їздів і документів радянських державних органів і громадських організацій трудящих дозволяє розкрити механізм партійного керівництва життям радянського суспільства, керівну роль партії в соціалістичному і комуністичному будівництві. Сукупний аналіз документів партійних з'їздів і документів міжнародного комуністичного і робітничого руху дає дані про авангардну роль нашої партії в комуністичному русі в усьому світі, про її внесок у розробку теорії, стратегії і тактики світового комуністичного руху.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 324.

Особливе значення має вивчення матеріалів усіх партійних з'їздів у сукупності з творами В. І. Леніна. Таке вивчення допомагає виконанню одного з найважливіших завдань історико-партійної науки — підтверджує ленінську спрямованість генеральної лінії нашої партії, дозволяє розкрити творчий розвиток ленінських ідей в рішеннях партії, в її практичній діяльності.

Вивчати матеріали партійних з'їздів у зв'язку з конкретним досвідом історії — це значить розглядати з'їздовські рішення в дії, з точки зору наслідків, до яких вони привели.

Метод ретроспективи, що ним користується історик, дозволяє йому простежити, як практика соціалістичного і комуністичного будівництва підтверджувала і підтверджує правильність теорії і політики партії.

Нині, напередодні XXIV з'їзду, Комуністична партія підбиває підсумки виконання рішень XXIII з'їзду, підсумки здійснення політичного курсу, виробленого Центральним Комітетом. Конкретно-історичний досвід розвитку Радянської країни за роки, що минули після XXIII з'їзду, повністю підтвердив правильність, життєвість і плідність його лінії. «Час, що минув після XXIII з'їзду, — говорив Л. І. Брежнев в промові «П'ятдесят років Радянському Азербайджану», — був періодом дальшого зміцнення могутності нашої країни, зростання керівної ролі партії, ще тіснішого єднання партії і народу. Збагачена досвідом розв'язання ряду найважливіших економічних, соціальних питань, партія йде до з'їзду впевнена в правильності своєї лінії, безроздільній підтримці її всім радянським народом»³².

Документи партійних з'їздів, вивчені з позицій ленінської методології історичного дослідження, є найціннішим джерелом, що відбиває героїчну історію Комуністичної партії Радянського Союзу.

³² «Радянська Україна», 3 жовтня 1970 р.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ПІДГОТОВКОЮ
НАУКОВИХ КАДРІВ НА УКРАЇНІ
(1959—1970 рр.)

Небачена за своїм розмахом і темпами науково-технічна революція перетворилась у важливий плацдарм історичного змагання двох протилежних соціально-економічних систем. Тут, як відзначається в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, відбуватиметься тривала і вперта боротьба. Переможе той, хто не тільки здійснює фундаментальні наукові відкриття, але й швидше за інших впроваджує їх у виробництво. Тому вирішального значення набувають темпи наукових досліджень, максимальне скорочення шляху від зародження і розробки науково-технічної ідеї до її впровадження у виробництво. На ці завдання безпосередньо вказувалося в рішеннях ХХІІІ з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС.

Досвід КПРС переконує, що успішне розв'язання складних завдань комуністичного будівництва, швидке впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки залежать насамперед від наявності висококваліфікованих наукових кадрів, які значною мірою визначають не тільки темпи науково-технічного прогресу, а й рівень педагогічної та ідейно-політичної роботи.

Ще основоположники наукового комунізму вбачали у висококваліфікованих кадрах вирішальну умову побудови комуністичного суспільства. 1893 р. Ф. Енгельс у листі до Міжнародного конгресу студентів-соціалістів указував, що «...для визволення робітничого класу будуть потрібні ...лікарі, інженери, хіміки, агрономи та інші спеціалісти, бо справа йде про те, щоб оволодіти управлінням не тільки політичною машиною, але й усім суспільним виробництвом, а тут уже потрібні будуть зовсім не гучні фрази, а солідні знання»¹.

В. І. Ленін, розвиваючи теоретичні положення К. Маркса і Ф. Енгельса в нових історичних умовах, уже в перші роки соціалістичного будівництва висунув завдання поряд з використанням і перевихованням старих спеціалістів створити нову інтелігенцію з робітників і селян. Необхідно було, «...щоб знання і науки перестали бути ділом привілейованих...»², «...щоб наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»³, тим паче, що «трудящі тягнуться до знання, тому що воно необхідне їм для перемоги»⁴.

Відзначаючи, що успіх будівництва комуністичного суспільства передусім залежить від людей, високоосвічених спеціалістів, В. І. Ленін наголошував: «...Нам потрібні в більшому і більшому, проти попереднього, числі... науково-освічені спеціалісти всякого роду...»⁵

Володимир Ілліч з виключною увагою і теплотою ставився до спеціалістів, зокрема до наукових кадрів. Він особисто знав і приймав у себе багатьох провідних учених, цікавився їх відкриттями та винаходами, був надзвичайно уважним до вимог і потреб наукових закладів

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 410.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 375.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 431.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 68.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 83.

та окремих учених, постійно піклувався про умови праці й побут останніх, добивався широкої участі корифеїв науки в соціалістичному будівництві. Навіть у тяжкі для країни роки громадянської війни та господарської розрухи вождь робив усе можливе для розвитку наукових досліджень, пропонував збільшити на них асигнування. «Не скупись платити «за науку»: за науку заплатити дорого не шкода,— писав він у своїй праці «Про продовольчий податок»,— аби тільки вчення йшло до ладу»⁶.

Керуючись ленінськими вказівками, КПРС постійно турбується про підготовку, розстановку та виховання кадрів, у тому числі наукових. Враховуючи об'єктивні умови суспільного розвитку, закономірності побудови комунізму, вимоги науково-технічного прогресу, Комуністична партія і Радянський уряд в останні роки ухвалили ряд постанов («Про дальший розвиток науково-дослідної роботи у вищих учбових закладах» (1964 р.), «Про поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів» (1967 р.) та інші), у яких накреслено важливі заходи щодо поточного та перспективного планування підготовки наукових кадрів насамперед з тих галузей науки, від розвитку яких залежать рівень і темпи науково-технічного прогресу.

Важливе значення мали всесоюзні наради наукових працівників (червень 1961 р.) та працівників вищої школи (липень 1961 р., лютий 1967 р.), які накреслили шляхи розвитку науки в нашій країні, зокрема поліпшення підготовки наукових кадрів, висунули пропозиції щодо перспективного планування цієї справи й підвищення кваліфікації науковців.

Комуністична партія України, керуючись рішеннями XXIII з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС, спільно з Радою Міністрів УРСР в лютому 1968 р. ухвалила Постанову «Про поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів в Українській РСР». ЦК КП України на своїх засіданнях періодично заслуховує звіти про роботу окремих наукових установ і вузів. Так, 1969 р. після ретельної перевірки діяльності Київського державного університету Центральний Комітет, узагальнивши досвід цього вузу у підготовці спеціалістів для народного господарства, накреслив шляхи дальшого поліпшення учбово-методичної, науково-дослідної та ідейно-виховної роботи і водночас указав на наявність серйозних недоліків. Наслідки перевірки всебічно обговорювалися на партійних зборах вузу. На них з доповіддю виступив кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко. Комуністи університету ухвалили розгорнуті заходи щодо підвищення авангардної ролі членів партії в навчальній, науковій та ідейно-виховній роботі.

Висновки ЦК КП України стосовно Київського університету мали позитивний вплив також на діяльність партійних організацій інших вузів та наукових закладів республіки.

Підготовці наукових кадрів важливого значення надають обласні, міські, районні комітети партії, первинні партійні організації. Так, 9 червня 1961 р. бюро Львівського обкому КП України заслухало питання про ліквідацію серйозних недоліків у доборі, розстановці та вихованні кадрів у медичному інституті. Всебічно вивчивши та узагальнивши досвід вузів області, обком партії (1962 р.) вказав на необхідність приділяти більше уваги добору кадрів вищої кваліфікації, якості кандидатських і докторських дисертацій тощо. Для піднесення науково-теоретичного й політичного рівня науковців, зміцнення їх зв'язків з виробництвом пропонувалося систематично організовувати лекції, доповіді, науково-теоретичні конференції, зустрічі з передовиками виробни-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 332.

цтва, викладачам вузів в установах і на підприємствах давати безплатні планові консультації⁷.

1959 р. бюро Київського міськкому КП України кілька разів обговорювало роботу Інституту автоматики Держплану УРСР та заслуховувало питання, пов'язані з поліпшенням роботи провідних інститутів АН УРСР. Міськком партії особливу увагу звернув на недоліки в ідейно-виховній, організаційно-партійній, теоретичній роботі з кадрами, викрив причини, що їх породжували, накреслив шляхи їх подолання⁸. Збори партійного активу АН УРСР обговорили стан підготовки наукових кадрів в установах АН УРСР і завдання партійних організацій у світлі рішень XXII з'їзду КПРС⁹.

З ініціативи парткому АН УРСР для обміну досвідом у підготовці наукових кадрів було скликано нараду керівників аспірантів. На розширеному засіданні Президії за участю директорів усіх інститутів Академії наук, керівників аспірантів, представників Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та вищих учбових закладів республіки обговорювався стан підготовки наукових кадрів в АН УРСР. Тут було накреслено конкретні заходи щодо раціональної розстановки наукових кадрів, поліпшення роботи з аспірантами, а також зміцнення зв'язків науково-дослідних установ з вузами та підприємствами в справі підготовки науковців. 22 науковим співробітникам Президія АН надала творчі відпустки для завершення докторських і кандидатських дисертацій. Це сприяло тому, що в 1963 р. дещо поліпшилася підготовка наукових кадрів. Протягом 1963 р. 321 науковий співробітник Академії наук захистив докторські та кандидатські дисертації, а 146 подали їх до захисту¹⁰. Таку кількість докторів і кандидатів наук в АН УРСР підготовлено протягом року вперше за весь час її існування.

Головним джерелом поповнення кадрами вузів, науково-дослідних установ і підприємств залишається аспірантура, яка дає змогу готувати спеціалістів планомірно і, враховуючи розвиток наукових досліджень, забезпечувати ними передусім найважливіші галузі науки, а також установи і відомства. Аспіранти здобувають наукове звання у молодшому віці (у 30—32 роки), ніж ті, що працюють самостійно.

Виконуючи ленінські настанови, рішення партійних з'їздів і пленумів ЦК партії про залучення «до наукової діяльності найбільш здібних творчих сил»¹¹, партійні органи щорічно обговорювали питання підсумків добору до аспірантури та його організації на наступний рік, велику увагу приділяли роз'яснювальній роботі у вузах, науково-дослідних інститутах, на підприємствах, розсилали листи-запрошення з умовами прийому до аспірантури тощо. Кращі випускники вузів запрошувались особисто. Планування підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів базувалося на інтересах комплексного розвитку перспективних галузей науки та її майбутнього. Це давало змогу забезпечувати конкурсний відбір. Так, 1962 р. в Інституті механіки АН УРСР на 5 місць з спеціальності «функціональний аналіз і теорія функцій» претендувало 12 чол.; в Інституті кібернетики на 7 місць з спеціальності «обчислювальна техніка» — 22 чол.; в Інституті напівпровідників на 7 місць з спеціальності «фізика напівпровідників і діелектриків» — 13 чол.; в Інституті фізики на 12 місць — 32 чол. В цілому того року по Міністер-

⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1519, арк. 56—60; од. зб. 1622, арк. 168—171.

⁸ Партархів Київського обкому КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 12, арк. 5; од. зб. 25, арк. 23; од. зб. 44, арк. 5.

⁹ «Правда України», 7 січня 1962 р.

¹⁰ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 67, спр. 34, арк. 116—117.

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 113.

ству освіти МВССО УРСР і в АН УРСР середній конкурс складав відповідно 1 : 2,3, 1 : 1,3, 1 : 1,7¹².

Проте слід зазначити, що конкурсний відбір до аспірантури забезпечується не завжди. Це змушує керівників окремих установ зараховувати до аспірантури осіб, що одержують на вступних екзаменах задовільні оцінки або мають інший фах. 1963 р. у Львівському політехнічному інституті не було конкурсу з таких провідних спеціальностей, як фізика напівпровідників, теоретична основа електроніки, теорія механізмів і машин, електричні станції. Такий стан справ часто призводив до того, що в республіці не завжди виконувався план прийому до аспірантури. Наприклад, 1963 р. його було виконано на 97,6%, 1964 р.— на 91,4%¹³. Це було наслідком також того, що певна частина вступників мала низьку фахову підготовку.

Напевно, настав час приймати до аспірантури переважно тих, хто має певний науковий доробок або хоча б визначив напрямок своєї роботи. При цьому замість вступних екзаменів (кандидатські екзамени повинні бути уже здані) проводити бесіду з обраної теми дослідження. У такому разі до аспірантури потраплятимуть здебільшого активісти науково-студентських товариств, працівники підприємств і установ, що самостійно готують кандидатські дисертації, слухачі науково-консультатійних пунктів. Така практика зміцнила б контакти науково-дослідних установ і вузів з виробництвом, сприяла б активізації роботи НСТ, підвищенню якості дисертацій.

Успішна підготовка наукових кадрів значною мірою залежить від кваліфікації керівників. В 1970 р. наукове керівництво аспірантами здійснювали 5,8 тис. учених, більша половина яких була академіками, членами-кореспондентами, докторами і професорами. У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів» (13 червня 1961 р.) вищим учбовим закладам рекомендувалося ввести посади професорів-консультантів з числа тих, що пішли на пенсію¹⁴. Проте на практиці ця можливість не завжди використовується.

Важливою умовою успішного розвитку наукових досліджень і якісної підготовки кадрів є об'єднання творчих зусиль учених АН УРСР з викладачами вузів. Так, на спільному засіданні Президії АН УРСР та Вченої ради Київського державного університету було укладено творчі договори інститутів Академії з факультетами університету, де передбачено участь учених Академії наук як у навчальному процесі університету, так і в організації науково-дослідної роботи. Подібний досвід творчої співдружності Президія і партком АН УРСР вважають за необхідне поширити на Донецьк, Харків, Львів¹⁵.

Провідні вчені, що працюють у вузах за сумісництвом, відіграють велику роль у підготовці наукових кадрів. Наприклад, у 1964/65 навчальному році в інститутах та університетах республіки викладали і вели наукову роботу близько 120 співробітників АН УРСР, зокрема лауреати Ленінської премії, академік АН СРСР В. М. Глушков, академіки АН УРСР Ю. О. Митропольський, О. С. Давидов, професор А. Ф. Лубченко та інші¹⁶. Проте більшість з них працювала у Києві — в університеті й політехнічному інституті. Наприклад, протягом 1962/63 навчального року науково-дослідну та педагогічну роботу в

¹² ЦДІА УРСР, ф. Р-4819, оп. 1, спр. 999, арк. 3—4.

¹³ Там же, спр. 1218, арк. 2; спр. 1459, арк. 2; спр. 1457, арк. 1.

¹⁴ «Правда», 17 червня 1961 р.

¹⁵ Б. Патон. Наука и технический прогресс.— «Коммунист», 1970, № 13, стор. 64.

¹⁶ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, К., 1968, стор. 370.

КДУ вели 19 академіків, 14 членів-кореспондентів, 39 докторів наук і професорів, а в інших вузах республіки — одиниці¹⁷.

Для надання висококваліфікованої допомоги в справі виховання і підготовки наукової зміни академіки АН УРСР Ф. П. Белянкін, А. І. Кіпріанов, Ю. О. Митропольський, Й. З. Штокало та інші вирішили на громадських засадах читати у вузах м. Києва спецкурси з різних галузей науки. Їх ініціативу схвалив партком Академії наук України.

Важливе значення для зростання наукового рівня аспірантів, уміння вести наукові дискусії мають теоретичні та методологічні семінари, наукові конференції, впровадження у виробництво результатів їхніх досліджень тощо. Позитивний досвід у цьому плані нагромадила партійна організація кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського держуніверситету, запровадивши теоретичний семінар, у роботі якого беруть участь також наукові керівники аспірантів. На ньому важливі історико-партійні проблеми тісно пов'язуються з аналізом певних розділів кандидатських дисертацій, що значно сприяє підвищенню їх науково-теоретичного рівня. Крім того, перед аспірантами з лекціями з актуальних проблем історико-партійної науки часто виступають провідні вчені республіки. Подібні семінари відповідно до профілю працюють і на інших факультетах: на фізичному — «В. І. Ленін і сучасна фізика», на біологічному — «Філософські питання природознавства».

У ряді учбових закладів, де підготовка аспірантів набула великого розмаху, створено спеціальні ради аспірантів, які контролюють виконання індивідуальних планів, організовують побут і дозвілля, залучають до участі у громадському житті, сприяють зміцненню зв'язків з ученими вузів і науково-дослідних установ, прискорюють комплектування і видання наукових збірників тощо. За ініціативою ради аспірантів Одеського сільськогосподарського інституту були організовані, наприклад, заняття з біологічної статистики: молоді вчені вивчали застосування математичних методів для дослідження об'єктів живої природи¹⁸.

Кількість аспірантів у республіці рік у рік зростає внаслідок збільшення прийому на ряд спеціальностей з провідних галузей науки — теоретичної фізики, прикладної математики, електрохімії, реактивних двигунів тощо. Якщо 1959 р. аспірантуру закінчили 578 чол., 1965 р. — 2479, то 1968 р. — 3482¹⁹. Але не всі вони захистили дисертаційні роботи. Так, 1961 р. з 161 аспіранта, у яких закінчився строк навчання в АН УРСР, захистилися лише 7 (4,3%), по МВССО УРСР відповідно 358 і 16 (4,5%), а по Міністерству освіти УРСР своєчасно не захистив дисертації жоден²⁰. 1967 р. при вузах МВССО УРСР тільки 27,7%, а при наукових установах АН УРСР 35,2% аспірантів своєчасно захистили або подали до захисту дисертації²¹. Решта, як правило, захищала їх через 2—3 і більше років після закінчення строку навчання.

Несвоєчасний захист дисертацій частково пояснюється тим, що в підготовці і підвищенні кваліфікації наукових кадрів є ряд істотних вад. Зокрема, партійні організації, вчені ради, наукові керівники не здійснюють належного контролю за виконанням індивідуальних планів аспірантів, не заслуховують їх звітів про роботу. Обговорення цих питань часто має формальний характер. Так, вчена рада Інституту мікробіології, обговорюючи Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 227, од. зб. 542, арк. 16.

¹⁸ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, стор. 272—273.

¹⁹ Народне господарство Української РСР в 1960 р., К., 1961, стор. 458; Народне господарство Української РСР в 1967 р., К., 1968, стор. 514; Народне господарство Української РСР в 1968 р., К., 1969, стор. 541.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. Р-4819, оп. 1, спр. 1001, арк. 23, 32.

²¹ Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР, К., 1968, № 2, стор. 3.

«Про заходи щодо дальшого поліпшення добору і підготовки наукових кадрів» (1962) ухвалила рішення прийняти Постанову до виконання, посилити роботу по добору кадрів та вивченню співробітниками іноземних мов. Деякі партійні організації роками не перевіряють роботу наукових керівників з аспірантами, не залучають до цієї справи провідних учених, «роль яких у вік найглибших соціальних і науково-технічних перетворень особливо велика», — як указував Л. І. Брежнев у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна.

Значно стримує захист дисертацій публікація результатів наукових досліджень, які аспірант одержує переважно тільки наприкінці другого року навчання. А його статті, як правило, виходять з друку лише через рік — два після цього. Очевидно, доцільно висновки з наукових досліджень публікувати не в кількох статтях, а в розширеному авторефераті, де б викладалися не загальновідомі положення, а основні результати дослідження, ґрунтовні наукові висновки. З одного боку, це дало б змогу ознайомитись з ними в концентрованому вигляді і не шукати окремі публікації в різних виданнях, з іншого — полегшило б і прискорило використання висновків і рекомендацій дослідника в практичній роботі. Такий автореферат можна випускати тиражем до 1 тис. примірників і розсилати у відповідні наукові заклади, бібліотеки та на підприємства. При цьому варто продовжити строк ознайомлення наукової громадськості з рефератами до трьох місяців.

Кожний другий випускник вузівської аспірантури стає викладачем вищого навчального закладу²². Тому важливе значення має підвищення їх педагогічної та лекторської майстерності. У цьому плані широке коло заходів накреслено Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів» (16 листопада 1967 р.). У зв'язку з цим у Положення про аспірантуру внесено новий пункт, що аспірант зобов'язаний самостійно вивчити основи педагогіки і психології, а також пройти педагогічну практику.

У Київському університеті для аспірантів першого року навчання, починаючи з 1969/70 навчального року, введено обов'язкову підготовку з педагогіки вищої школи і педагогічної психології. Курс розрахований на 30 годин. Для читання лекцій та ведення семінарів запрошувалися відомі вчені республіки — заслужений діяч науки УРСР проф. М. М. Грищенко, проф. О. М. Раєвський, проф. Й. Д. Ремезовський, досвідчені доценти А. Д. Бондар, Л. Й. Марісова та інші. З цього курсу аспіранти здають залік, який додається до листка атестації. Без заліку з основ педагогіки та психології справа про атестацію кафедри не розглядається. Але доцільніше, очевидно, ввести для аспірантів складання кандидатського екзамену з педагогіки та дидактики вищої школи.

На наш погляд, після прослуховування цілого курсу або його частини аспірантам слід пропонувати теми для звітних рефератів, де б порушувалися важливі питання з основ педагогіки, психології та теорії виховання у вищій школі. Кращі з них після обговорення на конференціях молодих учених рекомендувати до друку. Це значно піднесло б активність та інтерес слухачів до занять. Робота психолого-педагогічного семінару була б значно успішнішою, якби вистачало спеціальної літератури. Тому виникає потреба прискорити видання учбових посібників з основ педагогіки та психології вищої школи. Їх вихід у світ вистали б не тільки аспіранти, а й молоді викладачі.

²² «Вестник высшей школы», 1967, № 6, стор. 6.

Аспіранти другого і третього року навчання під керівництвом наукових керівників проходять педпрактику: читають лекції (10—20 годин), проводять заняття семінарів (30—40 годин), беруть участь у роботі наукових конференцій.

З метою підготовки наукових кадрів на виробництві в серпні 1962 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР доручили Державному Комітету Ради Міністрів УРСР по координації науково-дослідних робіт, Уккранаргоспу, АН УРСР, МВССО УРСР створити на великих підприємствах республіки науково-консультаційні пункти для складання кандидатських екзаменів і надання консультацій з тем дисертаційних робіт інженерам виробництва, які самостійно займаються науково-дослідною роботою. 1965 р. у республіці діяло 56 таких пунктів з контингентом слухачів понад 2,6 тис. чол.²³ В основному це спеціалісти, які пропрацювали на виробництві більше п'яти років, набули певного виробничого досвіду, проявили здібності та нахил до науково-дослідної роботи. Більшість з них має друковані праці.

Учбово-методичну та наукову роботу в консультаційних пунктах ведуть досвідчені викладачі, відомі вчені за програмами аспірантур технічних вузів. Фінансування діяльності НКП передбачено за рахунок коштів, що виробництво виділяє на підготовку і підвищення кваліфікації кадрів.

Плідно працює науково-консультаційний пункт на заводі «Азовсталь», де заняття провадить професорсько-викладацький склад Ждановського металургійного інституту. В 1970 р. там готували дисертації 34 чол. 9 з них уже захистилися і здобули звання кандидатів технічних наук, зокрема директор заводу Герой Соціалістичної Праці В. В. Ленорський, головний інженер С. Т. Плискановський, начальник центральної лабораторії обчислювальної техніки Г. П. Камінський, керівник групи центральної заводської лабораторії В. А. Костюк та інші²⁴. Досвід їх роботи переконливо свідчить, що така форма є перспективною і дає змогу значно збільшити кількість і поліпшити якість підготовки наукових кадрів. Протягом 1962—1965 рр. кандидатські екзамені склали близько 2 тис. слухачів і понад 200 вступили до аспірантури²⁵. Проблеми, що розробляються безпосередньо на виробництві, мають важливе теоретичне й практичне значення.

Заслуговує на увагу досвід підготовки кандидатів наук без відриву від виробництва в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона. Тут партком, партійні бюро відділів регулярно заслуховують звіти співшукачів про виконання планів наукової роботи, викривають причини, що заважають успішно працювати, подають їм всебічну допомогу. Планомірна, послідовна й активна робота з співшукачами дає позитивні наслідки. Зокрема, за 1952—1962 рр. в інституті підготовлено 52 кандидати наук, з них лише 7 через аспірантуру²⁶.

Останнім часом набула поширення підготовка наукових кадрів через інститут стажистів-дослідників. Така форма дозволяє виявити найбільш здібних і схильних до наукової роботи молодих спеціалістів, які за два роки чітко визначають напрям своїх майбутніх наукових інтересів. Ті ж, що не виявили здібностей до наукової роботи, через планові органи направляються на виробництво.

Кількість стажистів-дослідників рік у рік зростає. Так, якщо на по-

²³ ЦДІА УРСР, ф. Р-4819, оп. 1, спр. 1458, арк. 2.

²⁴ Ю. Архангельський. Кадри — наш золотий фонд. — Головне в боротьбі за комунізм, К., 1970, стор. 167, 170.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. Р-4819, оп. 1, спр. 1497, арк. 107—108.

²⁶ Поточний архів парткому АН УРСР. Стенограма партійного активу АН УРСР, 1962 р., стор. 37.

чатку 1964 р. в системі Академії наук, МВССО УРСР і Міністерства освіти УРСР їх було 81, то наприкінці року уже стало 147, в тому числі в АН УРСР — 74 чол., МВССО УРСР — 37, Міністерстві освіти — 36 чол. Наступного ж року в 19 інститутах АН УРСР працювало 207 стажистів-дослідників. Усі вони дістали позитивні оцінки атестаційних комісій²⁷.

Комуністична партія багато уваги приділяє підготовці кадрів вищої кваліфікації — докторів наук, особливо в тих галузях знань, що визначають шляхи розвитку радянської науки: ядерна і атомна фізика, електроніка, хімія, генетика, вірусологія тощо. В останні роки після скасування докторантури, що не відповідала вимогам часу, підготовка докторів наук значно поліпшилась. Натомість 1961 р. введено посади старших і молодших наукових співробітників (Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів»).

Переваги цієї форми підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації очевидні. Викладач, перебуваючи на посаді старшого наукового співробітника, звільнений від учбово-виховної роботи і працює лише над темою дослідження, що входить до плану наукової роботи вузу. До того ж, він перебуває під постійним контролем партійного бюро, керівництва, громадських організацій вузу, які періодично заслуховують його звіти і в разі необхідності подають допомогу.

У цьому плані заслуговує на увагу досвід Інституту ливарного виробництва, де на кожного докторанта заведена картка-план. Це дає змогу вченій раді і партійному бюро систематично контролювати його роботу.

Дирекцією інституту, партійним бюро і місцевим комітетом Інституту механіки АН УРСР двічі на рік скликаються наради, на яких з'ясовуються недоліки в роботі докторантів, накреслюються заходи до їх усунення. На семінарі з механіки, що діє при Інституті, заслуховуються докторські дисертації співробітників та докторантів з інших інститутів республіки і СРСР. Наприклад, там пройшли апробацію докторські дисертації старшого наукового співробітника Фізико-технічного інституту Казанського філіалу АН СРСР М. С. Корнишина і доцента Харківського авіаційного інституту А. А. Каменикова. У роботі семінару беруть участь вчені Москви, Ленінграда, Ростова, Харкова, Львова та інших міст²⁸.

Багато учбових закладів мають перспективні плани переведення кандидатів наук на посади старших наукових співробітників, допомагають їм надрукувати монографії, планують відрядження для проведення наукових досліджень. Інститут економіки АН УРСР давав дисертантам 2—3 дні на тиждень для роботи над дисертацією, яка водночас була і плановою темою²⁹.

Нова система підготовки докторів наук сприяє успішному вирішенню проблеми кадрів вищої кваліфікації. Так, з 166 чол., у яких строк перебування на посадах наукових співробітників закінчився 1967 р., 43 успішно захистили докторські дисертації, а 72 підготували і подали їх до захисту³⁰. В цілому по СРСР 73,4% викладачів користуються пільговим правом³¹.

²⁷ Архів АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 1, арк. 155; ЦДІА УРСР, ф. Р-4819, оп. 1, спр. 1458, арк. 4.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. Р-4819, оп. 1, спр. 1220, арк. 3.

²⁹ Там же, арк. 19.

³⁰ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, стор. 373.

³¹ В. А. Семін. Будущим докторам наук — внимание и помощь. — «Вестник высшей школы», 1970, № 1, стор. 66.

Втілюючи в життя рішення XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України про поліпшення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, партійні організації вузів і наукових установ вживали заходів до поліпшення підготовки кадрів вищої кваліфікації з провідних галузей науки, які відповідають сучасним вимогам і тенденціям науково-технічного прогресу. Плани підготовки докторів наук узгоджувалися з потребами народного господарства, впливали з перспектив розвитку наукових досліджень. Наукові колективи концентрувалися фахівцями, спроможними зосереджувати свої зусилля на вирішенні актуальних проблем народногосподарського значення.

Практика комуністичного будівництва з усією очевидністю стверджує, що крім високої кваліфікації та професійної майстерності працівники науки повинні бути озброєні передовою революційною теорією, мати високий рівень політичних знань, тверду ідейну переконаність, досконало володіти і вміло застосовувати на практиці марксистсько-ленінську теорію та методологію дослідження. Ця вимога особливої актуальності набуває на сучасному етапі найгострішої ідеологічної боротьби на міжнародній арені, коли імперіалізм дедалі більше зусиль спрямовує на політичні та ідеологічні диверсії проти Радянського Союзу, соціалістичних країн і всього комуністичного та демократичного руху. Така обстановка вимагає твердого, послідовного проведення класової лінії у питаннях виховання, чіткості ідейних позицій, рішучої боротьби проти буржуазної ідеології, ревізіоністських та інших чужих соціалізму поглядів і моралі.

Виконуючи рішення XXIII з'їзду і пленумів ЦК КПРС, наша партія багато зробила і робить для поліпшення ідеологічної роботи, зокрема для виховання у радянських людей ідейної переконаності, марксистсько-ленінського розуміння політичних, соціально-економічних, філософських проблем сучасності, непримиренності до ідеологічних концепцій антикомунізму і ревізіонізму. Бо «тільки оволодівши соціалістичною ідеологією,— зазначається в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна,— трудящі маси переходять від розуміння своїх поточних потреб і безпосередніх завдань до усвідомлення корінних інтересів та історичних перспектив»³². Чим вищий рівень комуністичної свідомості, ідейно-теоретичної підготовки кадрів, тим ефективніша їх повсякденна діяльність, вагомішим буде вклад у будівництво комунізму.

Працівникам науки успішно оволодівати марксистською методологією сприяє робота методологічних семінарів, де водночас розв'язуються важливі проблеми, що мають значну наукову і практичну цінність. Це досягається завдяки зв'язку тематики методологічних семінарів з науковою спеціалізацією колективів. В ряді інститутів АН УРСР (історії, економіки, механіки, геологічних наук, географії та ін.) методологічні проблеми внесено в плани науково-дослідних робіт. На заняттях семінарів заслуховуються повідомлення про виконання розділів цих планових тем.

Цікаво проходили заняття методологічного семінару в інститутах кібернетики та фізики АН УРСР, у Донецькому науково-дослідному інституті чорної металургії, на фізичному факультеті і кафедрі історії КПРС Київського держуніверситету. Там розглядалися такі актуальні теми, як ленінська теорія пізнання і математизація наук, філософські та соціальні проблеми кібернетики, проблеми управління і кібернетика,

³² До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 46.

питання простору і часу в сучасній фізиці, проблеми причинності, питання сучасного «фізичного ідеалізму» тощо. На семінарі фізичного факультету КДУ було створено спеціальні розробки з питань викладання методологічних проблем у підручниках та перекладній літературі. Деякі інститути координували роботу семінарів з Інститутом філософії, при якому успішно працювала група філософів-консультантів. На спільних засіданнях вчених рад заслуховувались доповіді філософів П. В. Копніна, П. С. Дишлевого, В. М. Ничик, Н. П. Депенчук та інших.

Успішній роботі семінарів сприяло й те, що їх роботою керували провідні вчені країни — директор Інституту кібернетики, академік В. М. Глушков, директор Інституту математики, акад. АН УРСР Ю. О. Митропольський, академіки і члени-кореспонденти А. К. Бобко, А. А. Смирнов, Р. В. Чаговець, проф. О. А. Шишловський та інші.

Систематична робота семінарів сприяє підвищенню наукового та ідейно-політичного рівня наукових працівників.

Цілеспрямоване і постійне піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про підготовку, виховання і розстановку наукових кадрів виявилось у зростанні кількості вчених. Якщо півстоліття тому в установах АН УРСР налічувалося лише 140 співробітників, то нині — близько 38 тис., серед яких 117 академіків і 162 члени-кореспонденти. А всього в науково-дослідних інститутах та вищих учбових закладах України працює 121 тис. науковців, з них майже 33 тис. мають науковий ступінь³³. Цей загін вчених вирішує складні й актуальні проблеми науково-технічного прогресу, зокрема сприяє впровадженню у народне господарство новітніх досягнень науки і техніки. Тільки протягом 1966—1969 років у республіці створено понад 3 тис. зразків нових машин, устаткування і матеріалів, освоєно серійний випуск близько 3 тис. нових видів промислової продукції, введено в дію 6022 механізовані потокові лінії, в тому числі 446 автоматичних, комплексно механізовано понад 2 тис. підприємств, цехів і дільниць. 1969 р. у промисловості України діяло 13,5 тис. механізованих поточкових і 1199 автоматичних ліній, понад 6 тис. комплексно-механізованих підприємств, цехів і дільниць³⁴.

Досягненню цих успіхів сприяло насамперед суворе дотримання ленінських принципів керівництва народним господарством, виключна увага Комуністичної партії і Радянського уряду до його розвитку, підвищення боездатності партійних організацій, політичної і творчої активності усіх багатотисячних колективів, де готуються і працюють наукові кадри, справжня співдружність працівників науки і виробництва.

Всенародна підготовка до XXIV з'їзду КПРС викликала новий приплив творчої енергії у всіх трудящих нашої неосяжної Батьківщини. Робітничий клас і колгоспне селянство переглядають раніше взяті зобов'язання і беруть нові з тим, щоб внести свій особистий вклад у втілення в життя величної програми комуністичного будівництва. Єдина у своїх помислах і прагненнях з робітничим класом і колгоспним селянством наша інтелігенція. Вона бачить своє завдання в тому, щоб примножити творчий вклад у духовну спадщину соціалістичного суспільства, добиватися дальшого розквіту радянської науки і культури, всебічно сприяти розвитку продуктивних сил країни.

³³ В. В. Щербинський. Торжество ленінського вчення про соціалістичну державу. — «Комуніст України», 1970, № 3, стор. 17.

³⁴ Ф. Д. Овчаренко. Наука Советской Украины, К., 1969, стор. 139—140.

Методологія та методика історичних досліджень

Л. П. МУЛЯВІЧЮС

ПРО МЕТОДИ ТА МЕТОДИКУ ВИВЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ РУХІВ

Великий фактичний матеріал і досвід, накопичені істориками-аграрниками у вивченні селянських рухів, природно, привели до необхідності написання порівнювальних і узагальнюючих праць. Тому актуальними стали вдосконалення та уніфікація методів і методики (техніки або прийомів) відповідних досліджень, про що свідчить історіографія останнього десятиріччя. Для вирішення даної проблеми велику роль відіграли такі події в радянській історичній науці, як регулярно влаштовувані з 1958 р. симпозіуми з аграрної історії Східної Європи та видання в 1959—1968 рр. капітальної десяти томної публікації «Крестьянское движение в России в XIX — начале XX века» (далі — «Крестьянское движение...»).

На першій сесії симпозіуму в Таллінні (1958 р.) О. С. Нифонтов та В. К. Яцунський піддали критиці описовий метод і неправильні прийоми визначення розмаху та сили селянського руху, що призводять до його перебільшення. Вони запропонували розрізняти показники об'єктивного розвитку селянського руху та оцінки його сучасниками, а при визначенні розмірів руху користуватися не тільки абсолютними а й відносними величинами¹. По суті, це означало, що статистичний метод має стати головним шляхом дослідження і замінить описовий.

В одній з останніх статей В. К. Яцунський, розвиваючи думку про правильне застосування статистичних прийомів, зазначав, що «у вивченні такого складного суспільного явища, як селянський рух, провідна роль повинна належати якісному аналізу; статистичні показники мають лише допоміжне значення, тим більше, що за самою природою розглядуваного явища ці показники не можуть бути точними»². В. К. Яцунському було добре відомо, що наукова статистика при вивченні кількісного боку суспільних явищ і процесів завжди відображує одночасно їх якісні особливості, тобто вивчає кількість у нерозривному зв'язку з якістю. Протиставлення якісного аналізу статистичним показникам свідчить про те, що В. К. Яцунський, маючи, щоправда, певні підстави, надавав обмеженого значення статистичного методу дослідження селянських рухів.

Після таллінської сесії розгорнулася дискусія, в центрі уваги якої постала методика статистичного вивчення селянських рухів*. Спеціальні праці присвятили цій темі М. Н. Лещенко і Б. Г. Литвак. Вони, а також Д. П. Пойда, висловили свої точки зору в «Українському істо-

¹ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1958, Таллин, 1959, стор. 8—10, 234—235.

² В. Яцунский. К вопросу обработки и истолкования статистических данных о крестьянском движении в России в XIX — начале XX в. — *Ajaloo järskudel radadel*, Tallinn, 1966, стор. 153.

* Щорічники друкують лише матеріали про дебати на пленарних засіданнях.

ричному журналі»³. Зауваження з питань методики можна знайти в численних рецензіях на книги та збірники документів. У ряді праць, зокрема в публікації «Крестьянское движение...» окремі прийоми статистичного аналізу були застосовані на практиці.

На київській сесії симпозіуму в 1960 р. зі спеціальною доповіддю про застосування статистичного методу виступив М. Н. Лещенко⁴. Учасники сесії в основному схвалили запропоновану ним методику, суть якої полягає в необхідності сполучення аналізу конкретних фактів заворушень і статистичного методу обробки даних усіх або переважної більшості матеріалів, що збереглися, насамперед місцевих архівів. Для додержання першої вимоги М. Н. Лещенко запропонував докладну схему обліку кожного селянського заворушення. Коли ж він включив до схеми фактичну кількість учасників заворушень⁵, вона охопила всі найважливіші показники селянського руху. Для додержання другої умови вчений пропонував «поряд із підрахунком заворушень, сіл, охоплених ними, встановлювати кількість населення, що проживало в цих селах, і обов'язково зіставляти її з загальною чисельністю селян на тій або іншій території». Основною одиницею кількісної характеристики розмаху та форм селянського руху М. Н. Лещенко вважає саме заворушення (виступ)⁶. Форми боротьби, її спрямованість, а іноді й динаміку він визначає тільки за числом заворушень⁷. В. І. Крутиков⁸ застосував прийоми М. Н. Лещенка з тією різницею, що замість селищ обліковував маєтки, а Д. П. Пойда⁹ — тільки селища. Останній із загальної кількості селищ виділяє три їх групи: 1) де заворушення були придушені за допомогою військ; 2) де вимоги селян були частково задоволені; 3) де виявлено елементи організованих дій селян. Ці три показники останній автор враховує в іменному списку-таблиці селищ, жителі яких брали участь у русі. Дещо пізніше Д. П. Пойда висловив думку про необхідність урахування всього населення охопленого рухом пункту і кількості учасників руху¹⁰.

Іменний список-таблицю застосовує й польський історик Г. Бродов-

³ Д. П. Пойда. Про методику вивчення селянського руху періоду монополістичного капіталізму.— УІЖ, 1966, № 5, стор. 25—31; М. Н. Лещенко. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів.— УІЖ, 1966, № 5, стор. 32—38; Б. Г. Литвак. Координація методики вивчення селянського руху— завдання принципової важливості.— УІЖ, 1967, № 1, стор. 100—104. Дискусія на сторінках журналу ще не завершена. Слідом за вказаними істориками на сторінках журналу виступив з невеликою заміткою О. Г. Михайлюк.— УІЖ, 1969, № 9, стор. 114—115.

⁴ М. Н. Лещенко. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в.— «Ежегодник... 1960», К., 1962, стор. 53—64.

⁵ М. Н. Лещенко. Удосконалювати методику..., стор. 37.

⁶ М. Н. Лещенко. Методика..., стор. 61—62.

⁷ М. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.), К., 1959.

⁸ В. И. Крутиков. Крестьянское движение в Тульской губернии в 1858—1863 гг. (К вопросу о методике подсчета количества крестьянских выступлений).— Ежегодник..., 1963, Вильнюс, 1965, стор. 709—715. Нещодавно В. І. Крутиков заявив, що за одиницю підрахунку прийнятий «маєток», «поміщик» і «певна форма боротьби». Терміни «маєток» і «поміщик» В. І. Крутиков використовує, очевидно, тільки для корегування кількості підраховуваних виступів. Для першої половини XIX ст. він вважає за неможливе визначити кількість як виступів, так і чисельність населення маєтків, охоплених заворушеннями. Отже, єдиним показником кількісної сторони руху він вважає «виступ».— В. И. Крутиков. К вопросу о статистическом изучении крестьянского движения в России.— Ученые записки кафедры истории Тульского государственного педагогического института им. Л. Н. Толстого, вып. 2, Тула, 1969, стор. 31—35.

⁹ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепропетровск, 1960.

¹⁰ Д. П. Пойда. Про методику..., стор. 31.

ська¹¹. Але замість розподілу селищ на три рубрики вона вказує вид руху, а в примітці — репресивні заходи та повторні виступи селян.

Більш досконалим способом слід визнати фіксацію кожного випадку заворушення, як це робиться в публікації «Крестьянское движение...» в розділах «Хроніки» (форма таблиці незручна і з точки зору економії місця: при докладній характеристиці заворушень потрібно було б багато граф, а всіх їх заповнити в кожному випадку немає змоги). На жаль, у дослідницьких працях «хроніки» не друкуються. Виняток становлять специфічні праці Б. Г. Литвака¹² та Ф. Г. Попова¹³ — перша з них є методичним посібником, друга складається виключно з «хроніки» робітничого та селянського руху. Прихильники статистичного методу пояснюють відмову від «хроніки» видавничими труднощами — побоюванням збільшити обсяг книг¹⁴.

На кишинівській сесії симпозіуму (1964 р.) Б. Г. Литвак виклав свою методик у, розроблену на основі даних анкетного обслідування місцевих архівів¹⁵. У розширеному вигляді доповідь була видана окремою брошурою¹⁶, центральне місце в якій займає питання про методик у статистичного дослідження. Б. Г. Литвак бере за основу поняття «селище» й «поміщик». До підрахунку учасників заворушень він підходить диференційовано: якщо у джерелі вказано, скільки чоловік брало участь у русі, — враховує їх, якщо не вказано — бере приблизну кількість мешканців чоловічої статі в даних селищах. Попервах Б. Г. Литвак складав одержані наслідки¹⁷, але потім відмовився від цього¹⁸. До загального числа жителів входять підлітки, тому його не можна ототожнювати з фактичною кількістю учасників — дорослих чоловіків.

Розподіляючи дані за формами руху, Б. Г. Литвак для кожної форми наводить кількість поміщиків і селищ, а в другому варіанті, крім цього, подібні дані про учасників або жителів чоловічої статі у місцевостях, де відбувалися події¹⁹. Останній прийом дає змогу вірніше визначити співвідношення між формами заворушень.

Б. Г. Литвак категорично відмовляється від підрахунку заворушень, що їх він трактує як «розпливчасті» поняття. Це, на його думку, затримує перехід від простих підрахунків до розробленої методик у статистичного вивчення селянських рухів²⁰. Таке міркування викликає заперечення. Кожне заворушення охоплювало селян, об'єднаних між собою спільністю території, загальними причинами, формами, видами, часом, характером та іншими кількісними і якісними властивостями руху, внаслідок чого заворушення були якісно різнорідними явищами навіть коли належали до однакових видів руху. Втім, за умови обов'язкового врахування інших показників (насамперед, числа учасників) заворушення можна підрахувати в межах не тільки одного, але й усіх видів разом. Так робиться, наприклад, у промисловій статистиці: підприєм-

¹¹ H. Brodowska. Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim. 1864—1904. Warszawa, 1967.

¹² Б. Г. Литвак. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в., М., 1967.

¹³ Ф. Г. Попов. Летопись революционных событий в Самарской губернии 1902—1917, Куйбышев, 1969.

¹⁴ М. Н. Лещенко. Удосконалювати методик у..., стор. 38; П. М. Шморгул. Рецензія на книгу М. Н. Лещенка. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття, К., 1968.— УІЖ, 1969, № 3, стор. 152.

¹⁵ Б. Г. Литвак. Движение помещичьих крестьян в великорусских губерниях в 1855—1863 гг. (статистические итоги анкетного обследования местных архивов).— Ежегодник..., 1964, Кишинев, 1966, стор. 558—571.

¹⁶ Б. Г. Литвак. Опыт статистического изучения...

¹⁷ Б. Г. Литвак. Движение помещичьих крестьян..., стор. 568—570.

¹⁸ Б. Г. Литвак. Опыт статистического изучения..., стор. 74—75.

¹⁹ Там же, додатки 3, 5.

²⁰ Там же, стор. 28, 42.

ства поділяються на групи за виробництвом, за кількістю робітників тощо, але, водночас, вказується й загальне число всіх підприємств, робітників тощо. Це необхідно для визначення питомої ваги окремих груп. Без урахування кількості виступів втрачається живий зв'язок між таблицями і «хронікою», де кожний запис — окреме заворушення. Кожний такий виступ — вогнище, що впливає на сусідню територію, крапка на карті.

Досліднику доводиться говорити про заворушення як про історичні факти. При безповоротному розчленуванні їх на окремі елементи це було б неможливим. Питання про те, які види заворушень відзначалися більшою, а які меншою чисельністю учасників, чи є зв'язок між кількістю учасників руху, з одного боку, і заходами придушення та наслідками виступів — з другого, — можна вирішити тільки з урахуванням кількості останніх, що не звучує, а, навпаки, розширює можливості застосування статистичного методу.

Складачі публікації «Крестьянское движение...» взяли тільки кількість заворушень, виділяючи в окрему групу ті, що придушувалися військом. «Приблизний підрахунок окремих селищ, охоплених заворушеннями, та кількості їх жителів може бути тільки додатковим показником, що допомагає ясніше розібратися в інтенсивності та розмірах селянського руху. Основною одиницею підрахунку все ж таки залишається окремий виступ селян, аналогічний страйку робітників»²¹. Такий висновок академік М. М. Дружинін обґрунтовує об'єктивним станом джерел. Як відомо, збірник «Крестьянское движение...» був підготовлений головним чином на основі матеріалів центральних установ. Ряд дослідників, що користуються цими матеріалами, застосовує ще більш спрощену методику, обмежуючись простим підрахунком заворушень²². З'являються й такі праці, що містять у собі недоліки, про які йшлося на таллінській сесії. Характерна щодо цього стаття А. Й. Кожушкова, який обмежився ілюстративно-описовим методом. Його теза про те, що в Мінській губернії «боротьба селян на всьому протязі пореформеного сорокаріччя виявляла виразну тенденцію до наростання; щороку дедалі більше виявлявся її типовий аграрний характер» не доведена, а твердження, що на кінець XIX ст. «захоплення селянами поміщицьких земель набули ще ширших розмірів» — підкріплено лише цитатою із звіту мінського губернатора за 1894 р.²³

Дослідники виходять, звичайно, з того, що всі матеріали як центральних так і місцевих установ, неповні²⁴. П. А. Зайончковський вважає, що про багато незначних за розмірами селянських виступів не повідомлялося в Петербург. Ті ж, що викликали занепокоєння властей, відображені в документах центральних установ²⁵. З якісного боку матеріали центральних і місцевих установ, як правило, не порівнюються. І. С. Савельєв оцінює перші вище за другі. «Перевага їх (даних центральних архівів. — Л. М.), — пише він, — перед матеріалами місцевих фондів полягає в тому, що деякі документи переходили з відомства до

²¹ Крестьянское движение..., стор. 44.

²² Л. П. Липинский, Е. П. Лукьянов. Крестьянское движение в Белоруссии в период между двумя революциями (июнь 1907 — февраль 1917 гг.), Минск, 1964; їх же. Крестьянское и солдатское движение в Белоруссии (1900—1907 гг.), Минск, 1968; П. И. Шульпин. Нижегородское крестьянство в борьбе с царизмом и помещиками (1900—1917), Горький, 1968.

²³ А. И. Кожушков. Крестьянское движение в Минской губернии в период капитализма (60-е — 90 гг. XIX ст.). — Вопросы истории БССР, вып. 37, Минск, 1969, стор. 103, 112.

²⁴ В. П. Крикунов. Крестьянское движение на Дону и Северном Кавказе в 60-х — 70-х годах XIX века, Грозный, 1965, стор. 211—214.

²⁵ П. А. Зайончковский. Кризис самодержавия на рубеже 1870—1880-х годов, М., 1964, стор. 9.

відомства, робилися запити з місць, виявлялися подробиці про розгляд тієї чи іншої справи, давалися різні оцінки подіям, що є можливість зіставляти факти»²⁶. І. С. Савельєв досить сміливо заперечує загально-визнану перевагу першоджерел.

Залежно від адміністративного устрою, матеріали комплектувалися на місцях по-різному. Більше їх, очевидно, згупилося в місцях, підпорядкованих генерал-губернаторствам. В одних архівах було знищено більше справ, ніж в інших, або ж вони більше потерпіли від воєн. На жаль, про ступінь збереженості архівних справ у цілому по всій країні невідомо: не всі архіви мають навіть путівники. Втім, ряд істориків (М. Н. Лещенко, В. І. Крутиков та ін.) вже довели, що матеріали місцевих архівів при ретельному їх обстеженні відображують розмах селянського руху повніше, ніж матеріали центральних установ.

У Литві протягом 1864—1900 рр. за даними місцевих установ виявлено 29 придушених військами заворушень, що не згадувалися в «хроніці» збірника «Крестьянское движение...» (їх названо там за цей час 19). Частину з цих 29 заворушень складачі, можливо, просто не виявили, але очевидно, що не всі виступи відображені в документах центральних установ. У місцевих архівах переважають документи, що вийшли з селянських установ, тому можна вирніше відобразити дати початку та закінчення подій, назви сіл, кількість учасників, прізвища керівників і, що дуже важливо, причини та характер заворушень. Отже, документи місцевих установ повніше відображують кількісні та якісні сторони селянського руху.

В архівних фондах центральних установ матеріали здебільшого розкидані: багато прохань і скарг зберігаються у фонді Головного комітету, а документи про заворушення — в фондах Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції тощо. Часто про заворушення свідчить лише один документ або звіти чи зведення. В справах «про події» виступи селян представлені як кримінальні злочини (в них головну увагу звернуто на те, хто кого й чим побив тощо).

Слід визнати, що джерелознавча база вивчення селянського руху розроблена слабо. Дослідники, створюючи методи та методику, виходять насамперед із свого особистого досвіду, заснованого на матеріалах порівняно обмеженої території, обмеженого періоду або певного типу джерел.

Якого б роду документи не використовувалися, кількість учасників руху в них здебільшого не вказується і це вважається основною перешкодою в застосуванні відносних величин. В тих випадках, коли виступали далеко не всі мешканці, в документах майже завжди вказувалися або кількість (прізвища) учасників руху, або кількість дворів (сімей), охоплених заворушеннями. Але в документах наводяться тільки назви селищ, частіше в тих випадках, коли в русі брали участь, в основному, всі селяни даної місцевості. Тому, при додержанні певної методики, фактичну чисельність учасників можна порівняти із загальною кількістю населення, охопленого заворушеннями. Такий висновок можна зробити, щонайменше відносно Литви пореформеного періоду. Факти, покладені автором даної статті в основу доповіді, зробленої на ленінградській сесії симпозіуму (1968 р.), були підсумовані таким чином. У «списку» («хроніці») та в первинних таблицях фіксувалися дані про чисельність учасників у такому вигляді, як про них повідомлялося в документах. До розрахункової кількості учасників відносили: фактичну

²⁶ І. С. Савельєв. Крестьянское движение в Европейской России во второе пореформенное десятилетие.— Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской, т. 191, История СССР, вып. 9, М., 1968, стор. 53—54.

кількість учасників (чоловіків) якщо вона була відома; коли ж у русі брали участь і жінки, то, взявши половину вказаної кількості, на сім'ю (двір) — рахували по двоє чоловіків. Якщо ж були відомі тільки назви селищ, з усього населення чоловічої статі брали 55%, що, приблизно, дорівнює частці дорослих чоловіків. З 231-го заворушення розрахункову кількість учасників не вдалося визначити в 53-х випадках. Здебільшого це були криваві сутички вільних людей з поліцією (22), або ж виступи селян на волосних сходах (10). Ці та подібні заворушення за кількістю учасників не могли дуже різнитися між собою (в деяких випадках про це свідчать і засоби придушення та інші показники). Тому для кожного заворушення з цих 53-х випадків рахували стільки учасників, скільки їх припадало в середньому на одне відповідного виду заворушення. Помилка могла статися скоріше в бік зменшення дійсної кількості учасників, оскільки в 6-ти випадках заворушення більшою чи меншою мірою охоплювали 9 волостей і 6 сільських общин.

Число заворушень, визначене за розрахунковою кількістю учасників руху, виявилось більшим, ніж за кількістю селищ. Останнього не вдалося визначити по 68-ми заворушеннях. До реформи 1861 р. і в перші роки її реалізації у джерелах вказуються найчастіше маєтки та поміщики. Можна визначити також і кількість сільських жителів. Після введення уставних грамот у документах стала переважати така територіальна одиниця, як селище. Нерідко, особливо на кінець XIX — на початок XX ст. немає змоги встановити, селяни яких саме селищ брали участь у русі: в місця подій вони прибували навіть із сусідніх волостей та повітів.

Хоч розрахункова кількість учасників селянського руху є більш вірним і універсальним показником, не слід обходити й кількість селищ. Це важливо з джерелознавчого боку. Крім того, такий підрахунок дає додаткові відомості для характеристики селянського руху. Розмах селянського руху до і після введення уставних грамот слід порівнювати дуже обережно, оскільки в першому випадку до розрахункової кількості учасників доводиться відносити селян цілих маєтків, хоча подекуди в русі брали участь не всі селяни. З тієї ж причини є небезпека перебільшення розмаху селянського руху в тих районах, де були великі селища. В 60-х роках на один сільський населений пункт у Росії припадало в середньому по 22 двори²⁷. В Литві, Білорусії та в деяких північних губерніях ця цифра була в 2—3 рази меншою, в повітах Чорноземного краю та Поволжя — 2—4 рази і на Правобережній Україні навіть у 5 разів більшою.

Поміщицькі селяни, порівняно з селянами інших категорій, у пореформений час брали активнішу участь у русі. Але їх питома вага була теж різною: в західних губерніях та губерніях центрального промислового району вони становили близько $\frac{2}{3}$, у губерніях Чорноземного центру — близько $\frac{1}{2}$, у Поволжі та на Лівобережній Україні — менше $\frac{1}{3}$, а в Приураллі — навіть менше $\frac{1}{5}$ ²⁸. Кількість охоплених рухом селян слід зіставляти із їх загальною кількістю окремо по категоріях. В деяких губерніях було в 2—3 і, навіть, 4 рази більше селян, ніж в інших. Це необхідно враховувати, коли оцінка розмаху ведеться тільки за кількістю виступів. Тимчасом, як правило, цього не робиться.

Шляхом застосування різних варіантів групування показників (кількості виступів, учасників або розрахункової кількості їх та селищ) селянського руху: за категоріями селян, губерніями, районами або повітами тощо, дотримуючись хронологічного принципу (за роками) мож-

²⁷ Военно-статистический сборник, вып. IV, Спб., 1871, стор. 136.

²⁸ Статистический вестник Российской империи, серия III, вып. 10, Спб., 1886, стор. 49, 55, 61.

на отримати цінні узагальнення для характеристики не тільки кількісного, але й якісного боку селянського руху. Але при вивченні якісного боку основним вважається групування за формами руху. Щоправда й тут, існують не менші розбіжності.

По-перше, деяким категоріям заворушень надається різне значення. Під «формою» руху рідко розуміється власне сама форма боротьби. Найчастіше, в назву «форми» вкладається зміст або об'єкт боротьби. «Форма» в одному і тому ж дослідженні²⁹ може розумітися і в першому (повстання, заворушення, скарги тощо) і в другому смислі (захоплення землі, порубки, підпали та ін.). Категорії «вид» і «напрямок» руху застосовуються як синоніми «форми»³⁰. Однак термінологію слід застосовувати більш чітко. «Форма» руху це — методи класової боротьби — легальні й нелегальні. До перших відносяться прохання (після 1861 р.), судові процеси, бойкот, страйки; до других — непослух, самовільля, саботаж, опір, збройний опір, терор, повстання. Їх можна поділяти також на індивідуальні, колективні та масові. Під «видом» слід розуміти зміст руху; близькі з них можна об'єднати в групу видів. Наприклад, потрави, покоси, порубки, орання — в самовільне користування землею та угідлями. «Напрямок» показує, проти кого (чого) спрямований рух, за що йде боротьба: за землю, проти поміщиків, місцевих властей, уряду тощо. Один напрямок може об'єднати різні за формами та видами виступи. Одна розгорнута назва графи в таблиці може інформувати і про вид і про форму руху. Але, якщо одного виду руху виявилися в різних формах, для їх точної передачі доводиться збільшувати кількість граф.

По-друге, класифікація селянських рухів ведеться по-різному. У томах збірника «Крестьянское движение...» заворушення групувалися за різними схемами. Новий варіант був застосований і в останньому томі. Одні дослідники поділяють селянські виступи на меншу, інші — на більшу кількість форм (видів). М. Н. Лещенко в 60-х роках у 9-ти українських губерніях виявив 13 форм, а Б. Г. Литвак у 6-ти губерніях чорноземного центру в 1855—1863 рр. — 46 форм. Різниця пояснюється, насамперед, неоднаковим розумінням обсягу форм. Що ж до Б. Г. Литвака, то він поділяє рухи однієї форми ще на види, які розкривають зміст і, деякою мірою, причини руху. Ось чому самих форм він виявив не 49, а менше, що було вже відзначено В. І. Крутиковим³¹, який заперечує не стільки проти нечіткої термінології, скільки проти ідеї одночасного групування даних і за формами і за змістом руху. В. І. Крутиков визнає, що «дослідник повинен враховувати зміну змісту скарг і прохань». Чому ж тоді цього не можна здійснити застосуванням статистичних прийомів? Щоправда, в Б. Г. Литвака трапляються такі формулювання, як «неповинування поміщику та його посадовим особам», «заворушення селян і опір поміщику та властям» тощо, які говорять лише про форму та спрямованість руху, але не про його зміст. «Введення каральної команди» не може претендувати навіть на розкриття форми руху. Що спричиняється до такої непослідовності з книги Б. Г. Литвака не видно. Можливо, анкетним дослідженням не вдалося вичерпати всіх можливостей місцевих архівів. При градації форм руху вищі з них не мають «заглушати» самого змісту руху. Практично дуже

²⁹ Е. К. Розов. Формы движения помещичьих крестьян в России в период разложения и кризиса крепостного строя. — Ученые записки Хабаровского государственного педагогического института, серия историческая, т. 16, Хабаровск, 1968, стор. 85, 86, 91.

³⁰ И. Д. Кузнецов. Очерки по истории чувашского крестьянства, Чебоксары, 1969, стор. 272; Крестьянское движение в России..., стор. 39—41, 44, 45, 522 (заголовок таблиці).

³¹ В. И. Крутиков. К вопросу о статистическом изучении..., стор. 29.

важко показати у повному взаємозв'язку всі елементи селянського руху. Наприклад, якщо основні дані в таблицях групуються за формами та змістом, і, окремо, ще за категоріями селян і засобами придушення руху. Зовсім уникнути суб'єктивізму при класифікації неможливо. Прикро, що дослідники не прагнуть узагальнити якісний бік селянського руху. Одного виду виступи могли бути викликані різними причинами. Ще частіше одна причина породжувала різні форми й види. Наприклад, слідом за відрізуванням землі слідували: відмова прийняти уставну грамоту, сплачувати оброк або викупні платежі, самовільні орання, підпали. Ці ж самі виступи мали різні напрямки, наприклад, боротьба за землю або проти податків. Тому недостатньо групувати заворушення за формами (видами) та напрямками руху. Це слід робити (разом із звичайними показниками) за причинами, що їх викликали. Таким чином, селянські заворушення поділяються на небагато груп, що об'єктивно полегшує узагальнення якісної сторони руху. З'ясування їх причин сприяє розкриттю вимог селян і оцінці аграрної політики уряду.

Заворушення тривали від одного дня до кількох років. Багато з них мали характер перманентного руху, що складався з кількох, іноді кількох десятків виступів. Виявлялися як нові види й форми руху, так і повторювалися ті, що траплялися в попередніх виступах. В документах є повніші відомості тільки про основні з цих виступів. Тому всі відомі виступи цілком досить фіксувати в «хроніці», а статистичній обробці піддавати лише переважні або найвищі форми й види руху, дотримуючись певної градації. Майже всі рухи, що тривали довго і придушувалися військовою силою та поліцією, складалися з кількох виступів. Тривалість заворушення та засоби його придушення є дуже важливими показниками при визначенні сили руху. Їх урахування вносить значні поправки до оцінювання сили руху лише за кількістю охоплених ним селян. Наприклад, у Ковенській губернії в 70-х роках одне заворушення охопило 16 дворів, селяни яких виступали протягом року понад 13 разів. За масштабом, заходами придушення та значенням це заворушення мало більше значення, ніж інше, коли виступило одночасно близько 2 тис. чол.

Дослідник, який застосовує статистичний метод, змушений використовувати переважну більшість джерел, тому статистичний метод потребує чималої праці. З іншого боку, неможливо обмежуватися простим підрахунком заворушень. Наприклад, якщо, внаслідок виявлення нових матеріалів, відома раніше в літературі чисельність селянських заворушень збільшиться на 20%, але середня кількість учасників на один нововиявлений виступ становитиме не 150 селян, як до цього, а 15, то поправка у визначенні розмаху селянського руху буде зроблена не на 20, а тільки на 2%.

Статистичному дослідженню піддаються масові та колективні виступи селян. До других відносять ті, в яких брало участь більше чоловік ніж з однієї сім'ї, тобто майже завжди не менше 10 селян. Навряд чи є необхідність встановлювати мінімальну кількість учасників руху, необхідну при відборі для їх включення до «хроніки» та дальшої обробки. Багато залежить від гостроти боротьби.

Індивідуальні акти боротьби, за винятком підпалів, вбивств тощо найчастіше залишаються поза увагою будь-якого дослідження. Це зрозуміло, оскільки джерела про індивідуальні форми боротьби далеко не повні і підрахунки тут можуть призвести до викривлення дійсності. Не можна, однак, обходити те, що зведені дані губернаторських звітів, тим більше книги реєстрації самовільних порубок і потрав за окремими маєтками, показують, що випадків, коли брали участь один або кілька селян було в сотні разів більше, ніж колективних виступів. Можна вва-

жати, що на індивідуальні виступи припадало більше людей, ніж на масові та колективні.

Ясна річ, що потрави, коли вони мали випадковий характер, не можна вважати виявом селянського руху. Але облік і такого роду актів сприяв би з'ясуванню причин, від яких селяни терпіли нестачу пасовиськ.

Прохання та скарги служили селянам засобом доведення до властей своїх вимог, були виявом прагнення добитися задоволення своїх потреб мирним шляхом. Ясна річ, що дійовішими були більш активні засоби боротьби, хоча й вони подекуди перепліталися з легальними формами. Без вивчення прохань і документів, що їх супроводжували, неможливо визначити причини та характер руху. Прохання відображують еволюцію свідомості селян. Збільшувалася кількість письмовних селян, які могли розбиратися в законах. Вони самі складали прохання. Бюрократичний апарат у своєму арсеналі мав багато засобів для відхилення й тих прохань, які, по суті, підлягали задоволенню. З одного боку, селяни поступово почали впевненіше відчувати свою громадянську гідність, а з другого — на своєму досвіді розчаровувалися в методах легальної боротьби. Це готувало ґрунт для їх вступу на революційний шлях боротьби. Прохання після реформи були легалізовані, тому подання їх від того часу не є категорією селянського руху. Більша частина їх не збереглася, а досліджувати те, що є — дуже трудомістка робота.

Як показує досвід, навіть при найвищому піднесенні руху в колективних заворушеннях одночасно виступала незначна частка селян, що найчастіше не досягала й 1% їх загальної кількості. Це зовсім не означає, що інші 99% стояли на боці поміщиків і властей або були нейтральними. Індивідуальні та легальні форми боротьби свідчать, що недоволені селяни, за відповідних обставин, могли перейти до активніших форм боротьби, і ця потенціальна сила була відома уряду. Саме через це останній так боявся селянського руху. Не врахувати цього — значить потрапити в іншу крайність — недооцінку селянського руху.

Методи й методика кожного дослідження залежать як від джерел, так і від об'єкта дослідження. В галузі економіки селянський рух означав боротьбу проти феодальної та капіталістичної експлуатації. З точки зору класової боротьби селянський рух виявлявся і в таких сферах життя суспільства, як політика та ідеологія. В цій боротьбі селяни діяли найчастіше, як союзники або як резерв інших класів і груп суспільства. Ця обставина веде до розширення як досліджуваного об'єкта, так і джерелознавчої бази та проблематики. Але політичні настрої селян, їх ідеологія та психологія відображувалися і в повсякденній їх боротьбі. Цим питанням слід приділяти більше уваги. В деяких видах політичної та ідеологічної боротьби селяни виступали самостійно, наприклад, у релігійно-сектантському русі. Такі види, як таємне навчання дітей рідною мовою, поширення забороненої літератури національною мовою мали поширення лише в національних районах. Спробу вивчення участі селян у національному русі у зв'язку із аграрним рухом зробила Г. Бродовська. Дуже слабо вивчена соціальна війна всередині селянства. Першими страйками сільськогосподарських робітників спеціально цікавилася лише А. Мієріня³². Для класової боротьби всередині селянства характерною була індивідуальна форма. Основне джерело її вивчення — справи волосних правлінь — майже не дійшли до нас, оскільки період

³² H. Brodowska. Ruch chłopski...; її ж. Niektóre zjawiska procesu dojrzewania ruchu chłopskiego. — 70 lat ruchu ludowego, Warszawa, 1967, стр. 28—55; A. Mięriņa. Zuras muižas zemnieku niemei un kalpu streiks 1866. g. pawasari. Latvijas PSR Zinatnu Akademijas Vestis, Rīga, 1959, N 6, стр. 11—20.

дично знищувалися. Слід було б, залучаючи справи судових установ та інші матеріали, визначити основні форми та течії цієї боротьби.

Проблематика, періодизація селянського руху та питання про структуру досліджень так чи інакше пов'язані з питаннями методики його вивчення. Для виявлення моменту, коли селянський рух ставав з оборонного («відповідь на реформу») наступальним, важливо знати, коли від вимоги одержання тільки надільної землі селяни перейшли до вимог поділу фільваркових земель та ліквідації поміщицького землеволодіння. Питання це вже стало предметом дискусії. Навряд чи обгрунтована спроба П. Г. Риндзюньського обмежити його значення³³. Не вдаючись до вирішення проблеми, чи означали повну ліквідацію феодальних виробничих відносин як перша так і друга вимога, слід зазначити, що ретельне використання джерел з точки зору вимог селян може дати дуже цінний матеріал для з'ясування структури надільного землекористування, яке досліджене поки що досить незадовільно.

Чимало дослідників, вирішуючи питання про періодизацію селянського руху, виходять з соціально-економічного та політичного розвитку країни, тобто будують дослідження за заздалегідь підібраними періодами³⁴. Але селянський рух проходив нерівномірно, були піднесення й занепади, виникали нові форми й види боротьби, зникали старі. Це не завжди збігалось із загальною періодизацією історії. Можна говорити про селянський рух в одному або іншому періоді розвитку, але в спеціальних працях, висвітлюючи питання періодизації, необхідно виходити з об'єктивних показників самого селянського руху.

Реалізація реформи 1861 р., особливо в західних губерніях, тривала довго. Частина селян «відповіла» на неї лише наприкінці XIX ст., коли позбавилася спірних земель (в цьому виявилася слабкість організаційного боку селянського руху). Щоб дістати повну картину «відповіді», в даних випадках потрібно розширити хронологічні рамки.

Застосування «хроніки» та динамічних таблиць дає змогу відмовитися від традиційної побудови праць за хронологічним принципом і використовувати змішану предметно-проблемну та хронологічну структуру. Вона сприяє концентруванню уваги на якісній стороні селянського руху. В основній частині праці менше описуються події, а «хроніка» майже не збільшує її обсягу.

Таким чином, очікуваної уніфікації методів і методики вивчення селянського руху ще не досягнуто, але основи для розв'язання цього завдання вже вироблені. Розбіжності й суперечки найкраще погодити шляхом об'єднання найцінніших і перевірених на практиці прийомів статистичного методу. При цьому кількісні спостереження слід підпорядковувати аналізу якісної сторони. Статистичний метод не є єдиним, але він основний. Тільки користуючись ним, можна ширше розвинути застосування аналітичного, синтетичного, каузального, порівняльного та інших методів. У вивченні селянських рухів (та й інших питань історії) необхідно максимально використовувати джерела (насамперед місцевих установ), ретельно аналізувати, систематизувати й узагальнювати факти та процеси, а головне, з'ясовувати їх причини, характер і значення для загального розвитку соціально-економічного життя. Вирішення цих основних питань допоможе порівнювати селянський рух на різних періодах і територіях як за спільними ознаками, так і в узагальненому вигляді. Правильна побудова досліджень сприятиме висуненню й вирішенню проблемних питань.

³³ П. Г. Риндзюньский. Ленин о реформе 1861 года.— Тезисы докладов и сообщений XI сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы (Одесса, ноябрь 1969 г.), М., 1969, стор. 13.

³⁴ Д. П. Пойда. Крестьянское движение..., стор. 15.

Повідомлення

СТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПРИКАРПАТТІ (1939—1959 рр.)

Д. І. ЮХНОВИЧ

В. І. Ленін учив, що перехід від капіталізму до соціалізму і будівництво соціалістичного суспільства неможливі, якщо робітничий клас і трудове селянство не створять своїх командних кадрів, тобто інтелігенції. У праці «Чергові завдання Радянської влади» Володимир Ілліч писав: «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий, бо соціалізм вимагає свідомого і масового руху вперед до вищої продуктивності праці в порівнянні з капіталізмом і на базі досягнутого капіталізмом»¹.

Комуністична партія формувала кадри для соціалістичного будівництва шляхом залучення, перевиховання і використання буржуазних спеціалістів з числа старої інтелігенції та створенням кадрів нової інтелігенції з числа передових робітників і трудового селянства на основі висунення їх на командні посади та навчання. Ленінські настанови лягли в основу діяльності Комуністичної партії України і органів Радянської влади на Прикарпатті восени 1939 р. після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Питанню соціалістичних перетворень у західних областях України, зокрема на Прикарпатті, присвячено ряд праць². В них формування радянської інтелігенції розглядається побіжно.

Процес формування радянських спеціалістів, керівних кадрів, діячів культури і мистецтва на Прикарпатті, як і в усій Західній Україні, мав свої специфічні особливості. Соціалістичні перетворення і формування нової, радянської інтелігенції тут здійснювалися майже при відсутності розрухи господарства, культурних цінностей, що значно полегшувало справу переходу до соціалістичного будівництва. Цей процес відбувався в умовах, коли в Радянському Союзі вже в основному було побудовано соціалістичне суспільство і здійснено культурну революцію, що давало можливість Комуністичній партії і Радянському Уряду, КП(б)У і Уряду Української РСР подати допомогу трудящим Західної України досвідченими кадрами спеціалістів і керівників.

Більшість старої буржуазної інтелігенції краю української національності доброзичливо сприйняла встановлення Радянської влади,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 215.

² В. Варещький. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР, К., 1960 р.; І. Богодист. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, К., 1961; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, Радянське Прикарпаття. 1939—1959. Документи і матеріали, Ужгород, 1964; Про соціалістичні перетворення на Станіславщині. Збірник статей, Станіслав, 1957; На землі Прикарпатській, Ужгород, 1967; А. Загоруйко. Розквіт культури радянської Станіславщини, Станіслав, 1958; Я. Погребняк. Школа і розвиток продуктивних сил на Прикарпатті.— «Радянська школа», 1969, № 2.

оскільки раніше вона терпіла принизливе становище та національний гніт з боку польської держави. Лише незначна частина буржуазних спеціалістів, підтримуваних уніатською церквою або отруєна буржуазно-націоналістичним дурманом, стала на шлях саботажу. Комуністичній партії, ЦК КП(б) України довелося зіткнутися з рядом труднощів щодо висування місцевих кадрів до управління господарським і культурним будівництвом.

В краї невелика кількість інтелігенції мала стати активним учасником нового життя. Це пояснюється тим, що польський уряд, проводячи політику протекціонізму щодо польської інтелігенції та колонізації щодо української, майже ліквідував українські школи, переслідував учителів-українців, замінивши їх вчителями з числа польської інтелігенції.

Так, у Станіславському воєводстві в 1937/38 учбовому році учителів-українців залишилося близько 15%, а в Надвірнянському, Снятинському і Тлумацькому повітах — 13,75%³. Трудящі Прикарпаття здебільшого були неписьменні. Навіть за офіційними заздалегідь сфальсифікованими даними в Станіславському воєводстві 1930 р. з 766 280 чол. лише 309 010 вміли читати (40%)⁴. Серед гуцулів Косівського повіту 80% не вміли ні читати, ні писати, в с. Яблониця Надвірнянського повіту з 1490 чол. молоді неписьменними були 1257 (84,5%)⁵.

На території Прикарпаття діяли три польські семінарії і дев'ять гімназій, з них дві українські і не було жодного вищого учбового закладу⁶. Вчитися в них мали можливість діти поміщиків, буржуазії, куркулів, духовенства. Відчувалася нестача учителів, а ще більше технічної інтелігенції, лікарів і творчих працівників. 1933 р., наприклад, на 1028 чол. населення Станіславського воєводства припадав один лікар, а в селах їх зовсім не було. Городенківський повіт мав одного лікаря, а сусідній Снятинський не мав жодного⁷.

Просякнута буржуазним світоглядом значна частина прикарпатської інтелігенції дорадянських часів стояла осторонь інтересів і потреб трудящих. Демократично настроєна інтелігенція, особливо українського походження, терпіла постійне політичне переслідування. Особливо жорстоких утисків зазнавали інтелігенти-патріоти, члени Комуністичної партії Західної України і Комуністичної Спілки Молоді Західної України, зокрема С. В. Букатчук, В. Ю. Корбутняк, В. Я. Столярчук, П. С. Козланюк та багато інших. Більшість з них була позбавлена роботи і засобів існування. Так, у лютому 1935 р. в Станіславському воєводстві було зареєстровано 4477 безробітних, в тому числі 669 представників інтелігенції⁸.

Після возз'єднання всіх українських земель в єдиній Радянській державі трудящі Західної України, спираючись на допомогу і підтримку народу Радянської України, братнього російського і всіх народів СРСР, під керівництвом Комуністичної партії почали здійснювати грандіозні соціалістичні перетворення і, зокрема, культурну революцію, одним з основних завдань якої було формування нової, народної інтелігенції. Велику допомогу трудящим Прикарпаття в організації нового життя подали 2512 комуністів з Радянської України, направлені ЦК КП(б) України для роботи в партійних органах, радянських і держав-

³ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. «Старший шкільний інспекторат», № 69, (Статистика), арк. 7.

⁴ Там же, ф. 2, оп. 3, спр. 259, арк. 33.

⁵ Там же, ф. 1, с/2, спр. 1089, арк. 28—31.

⁶ «Прикарпатська правда», 21 березня, 1967 р.

⁷ Про соціалістичні перетворення на Станіславщині, стор. 160.

⁸ ІФОДА, ф. 2, оп. 4, спр. 419, арк. 7, 8.

них установах⁹. Їх діяльність, як і роботу комуністів в інших західно-українських областях, високо оцінив XV з'їзд КП(б)У (травень 1940 р.). «Комуністична партія більшовиків,— записано в резолюції з'їзду,— виділила західним областям УРСР більшовицькі кадри, забезпечила розгортання політичної роботи в масах і здійснення директив партії і уряду про залучення визволеного народу до активної участі в господарському й культурному будівництві, про вирощування місцевих кадрів, про послідовне проведення ленінської національної політики»¹⁰.

Навколо комуністів з перших днів встановлення Радянської влади почали гуртуватися широкі кола інтелігенції з числа місцевого населення. Активними працівниками радянських державних, господарських і культурних установ стали колишні члени КПЗУ і КСМЗУ, які вийшли з підпілля і в'язниць. Їх було понад сто чоловік, серед них С. В. Букатчук, О. Я. Сенюк, В. Я. Столярчук, В. М. Паркулаб, М. С. Лев, В. М. Демчук та інші.

З ініціативи партійних організацій області до квітня 1940 р. на керівну роботу в радянських і господарських органах було висунуто 5050 чол. з місцевого населення, в тому числі 496 жінок¹¹. Це вихідці з робітників, біднішого селянства і прогресивних кіл інтелігенції. На відповідальні державні посади були висунуті карпатські лісоруби Г. В. Гавришук, М. Ф. Кішук, І. В. Ропар, більшовцівський селянин М. В. Рушак, городенківський Ю. В. Пантелюк, рогатинська селянка Г. Г. Гоголь, син письменника Василя Стефаника — Семен та багато інших.

Серйозні проблеми постали перед партійними і радянськими органами області в справі перебудови системи народної освіти, розширення її мережі, перевиховання учительських кадрів старої школи буржуазного суспільства. «Учительство,— як говорив В. І. Ленін,— повинно злитися з усією масою трудящих, яка веде боротьбу. Завдання нової педагогіки — зв'язати учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства»¹².

З метою перепідготовки старих учителів органи народної освіти влітку 1940 р. організували курси, на яких було перепідготовлено 5840 учителів першого-четвертого класів, 3072 — старших класів і 786 директорів і завучів шкіл¹³.

З метою подання практичної допомоги шкільним колективам і повнення їх кадрами ЦК КП(б)У і уряд республіки 1939 р. направили з східних областей на Прикарпаття 1066 учителів, а до 1940/41 навчального року ще 1900, які пройшли спеціальні курси¹⁴. Вони відіграли значну роль в методичному переозброєнні місцевих кадрів, в організації і проведенні масово-політичної роботи серед населення.

Основна маса прогресивно настроєної учительської інтелігенції, переконавшись у перевагах Радянської влади, стала на шлях творчої праці. З деякими ж інтелігентами партійним організаціям довелося попрацювати, щоб їх ідейно перевиховати. Залишки ж реакційних елементів, що окопалися в системі народної освіти, відкрито виступали проти радянської системи освіти. Так, в аналізі звітів, поданих директорами гімназій і ліцеїв за перше півріччя 1939/40 навчального року,

⁹ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 6, арк. 16.

¹⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, К., 1958, стор. 614.

¹¹ Радянське Прикарпаття, Ужгород, 1969, стор. 40.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 400.

¹³ ІФОДА, ф. Р/3, спр. 149, арк. 4, 8.

¹⁴ «Комуністична освіта», 1940 р., № 9, стор. 18.

вказувалося на те, що деякі вчителі намагалися штучно відірвати навчання від виховання, а окремі, особливо з польської гімназії м. Станіслава (нині Івано-Франківськ), стверджували, нібито існує «чиста наука» і вона нічого спільного не має з політикою¹⁵. Подібні явища мали місце в деяких єврейських і українських гімназіях області. Поширенню подібних «теорійок» сприяло також уніатське (греко-католицьке) духовенство. Проте зусилля виявилися марними. Перебудова народної освіти успішно здійснювалася, як і революційне оновлення всього суспільного життя на Прикарпатті. 1940 р. держава витратила на народну освіту в Станіславській області 79709 тис. крб., у 7 з лишнім рази більше від асигнувань польських властей у 1938 р.¹⁶

Однак слід зазначити, що відчувалася нестача учительських кадрів, особливо в I—4 класах. В зв'язку з цим обласний комітет партії у грудні 1939 р. прийняв рішення про реорганізацію Станіславських чоловічого і жіночого педагогічних ліцеїв, враховуючи їх невідповідність вимогам радянської школи, в педагогічну школу з українською мовою навчання, дошкільну семінарію — з дошкільну педагогічну школу також з українською мовою навчання. Обласному відділу народної освіти було дозволено в січні 1940 р. провести додатковий набір до I класів педагогічних шкіл 200 чол. Для підготовки вчителів початкових класів у січні того ж року в м. Коломиї відкрилася нова педагогічна школа. На I курсі навчалося — 300 чол. і на II — 108 чол.¹⁷

Для забезпечення вчителями 5—7 класів рішенням Народного Комісаріату освіти УРСР і Станіславського обкому КП(б)У 1 березня 1940 р. в Станіславі було відкрито учительський інститут¹⁸. 1941 р. в ньому навчалося 416 студентів на стаціонарі і 770 — заочно¹⁹.

Радянська влада провела величезну роботу по організації та забезпеченню установ охорони здоров'я кадрами медичних працівників. До початку 1941 р. в області діяло 354 лікарських, амбулаторно-поліклінічних, фізкультурно-оздоровчих та інших закладів²⁰, в яких працював 3931 медичний працівник та інші спеціалісти²¹. Проте ще гостро відчувалася нестача медичних працівників. У зв'язку з цим виконком обласної Ради депутатів трудящих ухвалив відкрити в м. Станіславі фельдшерсько-акушерську школу на 120 слухачів²², яка у січні 1940 р. розпочала роботу.

Соціалістичний шлях розвитку забезпечив широкі можливості для натхненної праці працівників літератури, мистецтва, культури, які в буржуазному суспільстві були позбавлені свободи творчості. У роки Радянської влади розквітли таланти письменників Петра Козланюка, Юрія Мельничука, художника з гуцульщини Василя Касіяна, композитора Анатолія Кос-Анатольського.

З метою розвитку українського радянського музичного і театального мистецтва, піднесення культурного рівня і творчого росту трудящих Прикарпаття постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У у Станіславі було відкрито у грудні 1939 р. обласний музично-драматичний театр ім. Івана Франка, у травні 1940 р. — Державну обласну філармонію та

¹⁵ ІФОДА, ф. Р/2, спр. 346, арк. 3.

¹⁶ 20 років під ярмом польських панів. Збірник документів і матеріалів, К., 1940, стор. 62.

¹⁷ Радянське Прикарпаття. Документи і матеріали, стор. 49.

¹⁸ Там же, стор. 53.

¹⁹ На землі Прикарпатській, стор. 192.

²⁰ Про соціалістичні перетворення на Станіславщині, стор. 34.

²¹ Народне господарство Станіславської області за 20 років Радянської влади. Статистичний збірник, Станіслав, 1957, стор. 66.

²² Радянське Прикарпаття. Документи і матеріали, стор. 46.

організовано Гуцульський ансамбль пісні і танцю²³. В Коломиї почав діяти Державний обласний пересувний український драматичний театр. У 1940—1941 рр. загін працівників мистецтва області налічував близько 500 чол. Це були активні пропагандисти соціалістичної ідеології, борці за зміцнення радянського ладу на Прикарпатті.

Тимчасова окупація області німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни перервала творчу працю молодого радянської інтелігенції Прикарпаття. Настали важкі дні. В містах і селах лютував терор. Тільки в серпні 1941 р. в Станіславі фашисти знищили 2855 чол., в тому числі 425 учителів, 142 лікарів, 68 інженерів, 16 художників і письменників, 125 юристів, 27 музикантів і артистів, 75 фармацевтів, 28 ветеринарних лікарів, 1750 службовців різних радянських установ²⁴. Гітлерівським розбійникам допомагали українські буржуазні націоналісти.

Разом з робітниками і селянами представники трудової інтелігенції Прикарпаття героїчно боролися в рядах Радянської Армії, в партизанських загонах, діяли в підпіллі. Великої шкоди фашистам завдала Заболотівська підпільна організація, очолювана колишнім секретарем райкому комсомолу І. І. Голубцовим. Активно діяла підпільна група в Косівському районі на чолі з М. Ф. Кіщуком, який працював до війни головою промартілі «Гуцульщина». Майже у всіх районах області діяли організовані комуністами невеликі підпільні групи, в яких активну участь брали представники прикарпатської інтелігенції²⁵.

За роки окупації ряди інтелігенції краю поріділи більше як на 15 тис. чол., що полягли в боротьбі проти фашистів або були насильно вивезені до Німеччини²⁶.

Після визволення Радянською Армією Прикарпаття у 1944 рр. перед обласною партійною організацією постали завдання відбудовчого періоду, але здійснення їх ускладнювалося відсутністю достатньої кількості інженерно-технічних кадрів, спеціалістів сільського господарства, учителів, медичних і культосвітніх працівників. Так, влітку 1944 р. необхідно було 6023 учителя (було лише 1473), 718 лікарів і 450 чол. середнього медперсоналу (було 51 лікар і 80 медпрацівників)²⁷.

Зважаючи на це, ЦК КП(б)У і Уряд УРСР, направили у Прикарпаття понад 200 партійних і радянських працівників, сотні спеціалістів промисловості і сільського господарства, близько 400 медичних працівників, 700 вчителів²⁸. Поповнення кадрів інтелігенції обласній партійній організації необхідно було вирішувати одночасно з формуванням, навчанням і вихованням на місці. У вересні 1944 р. було відновлено роботу Снятинського сільськогосподарського технікуму рільництва²⁹ та Станіславського учительського інституту³⁰, перетвореного 1950 р. у педагогічний.

Протягом 1939—1959 рр. на Прикарпатті відкрито 2 вищих і 12 середніх спеціальних навчальних закладів. Знаменною подією в культурному житті краю стало відкриття у липні 1945 р. державного медичного Інституту, який разом з Івано-Франківським і Коломийським

²³ На землі Прикарпатській, стор. 52—53.

²⁴ ІФОДА, ф. Р-98/58, спр. 1, арк. 140—146.

²⁵ Радянське Прикарпаття. Документи і матеріали, стор. 180.

²⁶ Народне господарство Станіславської області за 20 років Радянської влади, стор. 65—66.

²⁷ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 310, арк. 48—50.

²⁸ Там же, од. зб. 2, арк. 100, 101.

²⁹ Там же, од. зб. 103, арк. 58.

³⁰ На землі Прикарпатській, стор. 193.

медучилищами протягом 15 післявоєнних років допоміг повністю вирішити проблему медичних працівників в області. У 1959 р. на Прикарпатті вже працювало близько 4 тис. медиків, понад 19 тис. учителів³¹.

Значний вплив на підготовку і виховання нової радянської інтелігенції на Прикарпатті мало те, що разом з партійними організаціями в цій роботі активну участь брали спеціалісти і вчені: 99 професорів, докторів наук, доцентів і кандидатів наук. Серед них професори Ю. Г. Антонов, С. А. Верхратський, М. Л. Авіосор, І. Л. Скобський, Я. В. Борин, Г. А. Бабенко, доценти Г. К. Потоцький, П. М. Яцків, П. П. Киричок, О. Т. Лисенко та багато інших.

Формування радянської інтелігенції на Прикарпатті в післявоєнні роки проходило в гострій боротьбі проти українських буржуазних націоналістів. Інтелігенція, як і всі трудящі Прикарпаття, засудила підлих зрадників, які торгували своїм народом і Батьківщиною.

В ході культурної революції обласна партійна організація виростила з числа робітників і селян великий загін інженерно-технічної інтелігенції. У 1945 р. в області було 2174 інженерно-технічних працівника і службовця, а у 1958 р.— 5730, 1210 з них мали вищу освіту³². Вагоме місце в житті області почала відігравати сільська інтелігенція, якої за панської Польщі по суті не було, а за роки Радянської влади наприкінці 50-х років стало майже 2 тис. чол.³³ І в цьому заслуга Снятинського і Богородачанського сільськогосподарських та Рогатинського зооветеринарного технікумів, які щорічно випускали по 300 і більше спеціалістів сільського господарства.

В процесі соціалістичного будівництва зросли кількісно і якісно ряди творчої інтелігенції. 1958 р. порівняно з довоєнним рівнем кількість працівників літератури, мистецтва, театрів і музичних установ зросла майже втричі і становила понад 1018 чол.³⁴ Серед них заслужений діяч мистецтва УРСР М. Гринишин, заслужені артисти УРСР І. Базилевич, Ю. Шиманський, М. Магдій і В. Петрик, художники І. Лобода, М. Варення, гуцульські різьбярі Ю. і С. Корпанюки, І. Балагурак і М. Кіщук, письменники і поети М. Карпенко, О. Стрілець, В. Брезницький та багато інших.

В. І. Ленін говорив, що радянська інтелігенція має бути народною і всім своїм корінням зв'язана з робітничим класом та селянством. Комуністична партія свято дотримується ленінської вказівки. Ось один з прикладів. В містечку Гвоздець Гвоздецького району за роки радянської влади понад 800 дітей робітників, службовців і селян закінчили середню школу, з них 235 здобули вищу і середню спеціальну освіту. Випускники школи стали вченими: А. Білоборов — доцент Харківського політехнічного інституту, С. Далавурак — кандидат філологічних наук, викладач Чернівецького університету. І. Ковтуняк — кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту зрошувального землеробства, В. Шляховенко — кандидат медичних наук та ін.

За роки соціалістичного будівництва на Прикарпатті вирощено і виховано Комуністичною партією 30-тисячний загін радянської інтелігенції³⁵. Вона є органічною складовою частиною нашого суспільства, активним будівником комунізму.

³¹ Народне господарство Станіславської області за 20 років Радянської влади, стор. 66.

³² Там же, стор. 15, 68.

³³ На землі Прикарпатській, стор. 41.

³⁴ Народне господарство Станіславської області за 20 років Радянської влади, стор. 66.

³⁵ Там же, стор. 65—67.

З ІСТОРІЇ ЕКСПАНСІЇ КАТОЛИЦИЗМУ НА СХІД У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Д. Й. МІНЬКОВЕЦЬКИЙ

Кривава історія греко-католицької церкви сягає вглиб віків. Виникнувши як місток католицької експансії на Схід, уніатська церква після Великої Жовтневої соціалістичної революції стала платним агентом найреакційніших сил міжнародного імперіалізму в боротьбі проти революційно-визвольного руху на західноукраїнських землях, проти Радянської України. Скомпрометована зв'язками з німецьким фашизмом, волею віруючих уніатів у березні 1946 р. на Львівському соборі вона була ліквідована і возз'єднана з руською православною церквою. Однак рештки уніатського духовенства, що втекли з гітлерівцями на Захід і знайшли притулок у різних центрах антикомунізму, продовжують виношувати плани католицької експансії на Схід.

Той факт, що заклик єпископської конференції греко-католицьких ієрархів до папи: «Об'єднати нас в одному Київському патріархаті українського народу», проголошений у жовтні 1959 р., знайшов підтримку апостольської столиці: «Це був би найбільший удар московській большевії, який тільки ми і західний світ могли дати», свідчить про її відверто антикомуністичний, антирадянський та антиукраїнський курс. Войовничі проповідники уніатської церкви, твердячи випусникам духовних семінарій, що «вас потребує, на вас чекає український народ тут, в Америці, і у ріднім краї», наче, забули, як саме український народ вигнав їх з своєї землі, затаврував ганьбою як зрадників¹.

Трудящі пам'ятають, що проголошення греко-католицькою церквою «многая літа» «побідоносній німецькій армії» співпадало з планами Ватикану щодо загарбання Сходу. 29 липня 1941 р. папа Пії XII заявив, що в міру захоплення німецько-фашистськими військами території Радянського Союзу Ватикан може взяти участь у «відновленні християнського життя»². Підтвердженням того, що папа не кидав на вітер своїх слів, стало виділення для греко-католицької церкви 15 млн. злотих³.

Митрополит Шептицький, головною метою життя якого «була унійна акція»⁴, спираючись на проекти Вільяміна Рутського і Петра Могилы, мріяв про тіару патріарха на Україні і через унію навести православних до католицизму. В перші місяці окупації він скликав собор новопризначених екзархів та єпископів «галицької церковної провінції» для обговорення шляхів навернення Сходу, яке мало відбуватися лише за умов всебічної підтримки фашистських загарбників і нещадної боротьби проти Радянської влади⁵.

Спроби уніатських ієрархів, зокрема Йосипа Сліпого, проголошеного екзархом «Великої України», послати на Схід своїх місіонерів терпіли крах. Гітлерівці спочатку офіційно заборонили «галицьким уніатським священикам виїждати за Збруч»⁶. Шептицький, не погоджуючись з цим рішенням, звернувся до Гітлера за дозволом. Проте останній не відповів. Митрополит зрозумів, що рейхскомісаріатам Сходу патріарх непотрібний.

¹ «Вільна Україна», 8 березня 1969 р.

² «Вільне слово», 6 серпня 1941 р.

³ Л. Кизя, М. Коваленко. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану, К., 1960, стор. 200.

⁴ Енциклопедія українознавства. Мюнхен — Нью-Йорк, 1949, стор. 616.

⁵ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 201, оп. 46, спр. 1316, арк. 102.

⁶ Я р о с л а в Г а л а н. Вибрані твори, т. 2, стор. 326.

24 березня 1942 р. єпископ Хомишин доповідав митрополитові про нову заборону, за якою перейти Збруч без перепустки уніатському духовенству неможливо. А нелегальний перехід, як зазначав єпископ, небезпечний та й «хвилева душпастирська діяльність на тім боці стає без успіху... Там треба священників з осідком»⁷. Він радив Шептицькому звернутися до окупаційної адміністрації рейхскомісаріату України.

Бажаних наслідків для здійснення планів митрополита не дала і його скарга до папи Пія XII, оскільки Ватикан, сп'янілий успіхами гітлерівців, не був тоді заінтересований в унії як у перехідній ступені від православ'я до католицизму. Ватикан намагався насадити на Сході католицизм у чистому вигляді. Саме з цією метою ще напередодні війни генерал ордену єзуїтів граф Ледеховський встановив зв'язки з гітлерівською розвідкою, сподіваючись за її допомогою розгорнути місіонерську діяльність католицьких проповідників на території СРСР. Між Ватиканом і урядом Німеччини було укладено спеціальну угоду, за якою разом з фашистською армією на Радянську землю мали йти ватиканські місіонери⁸.

Поширенню унії на Схід перешкоджало також співробітництво так званої української автокефальної православної церкви з окупантами. Проте не слід вважати, що офіційна заборона уніатському духовенству переходити Збруч фактично зробила неможливою діяльність греко-католицьких місіонерів на Україні. Гітлерівці видавали перепустки уніатським місіонерам не тільки на Правобережну, але й на Лівобережну Україну.

В обозі фашистської армії на Москву з благословіння митрополита Шептицького і «екзарха Росії», ігумена монастиря студитів Климента Шептицького відбули місіонери Новиков і Цісик⁹. З перших днів окупації осіли у Києві посланці святого Юра Йосиф Кладочний та Юрій Процюк¹⁰. Проінструктовані «екзархом Великої України» Сліпим, вони повинні були створити форпост уніатства на Дніпрі, в самому серці України. Їм вдалося створити малочисельну общину віруючих уніатів при костьолі св. Олександра. Навколо священника Процюка групувалися різні пройди́світи, зокрема колишній вихованець жовківського монастиря Іван Ласько, який, зрадивши своєму народові, працював перекладачем і консультантом в українських справах при військовій комендатурі Києва. Ненависть до Радянської влади не перешкодила йому в передвоєнні роки здобути вищу освіту і зайняти посаду професора німецької мови у ветеринарному і стоматологічному інститутах м. Києва. Виученик василіан і послідовник уніатського місіонера-диверсанта Миколи Щепанюка, він з благословіння митрополита Шептицького і дозволу гітлерівської розвідки змінив мундир військовослужбовця фашистського вермахту на ризу уніатського священнослужителя¹¹. Щодо його теологічної підготовки, то, екзаменуючи І. Ласька, ректор греко-католицької семінарії отець Іван Чорняк виявив дуже слабенькі знання з катехизму, з якими, звичайно, неможливо займатися проповідницькою діяльністю. Однак, враховуючи ненависть його до Радянської влади і відсутність уніатських місіонерів за Збручем, професор духовної академії отець Василь Лаба і настоятель уніатської церкви у Києві Процюк дали позитивні відгуки, і Ласька було висвячено¹².

⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 2694, арк. 55.

⁸ М. Шейман. Ватикан во второй мировой войне, М., 1951, стор. 180.

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 6114, арк. 143.

¹⁰ Там же, арк. 139.

¹¹ Там же, спр. 6116, арк. 85—87.

¹² Там же, арк. 74—76.

Отже, не релігійність і знання, за виразом уніатського духовенства, «правд віри» стали вирішальними для висвячення в місіонера, а політичне обличчя кандидата, виконання ним обов'язків, далеких від душпастирської діяльності. Необхідний був місцевий житель, який користувався б довір'ям віруючих. Таким міг стати лише киянин. Прикриваючись маскою благочестя, співчуття до віруючих, Ласько поєднував проповідницьку діяльність з шпигунською і за допомогою активу кликуш інформував про політичні настрої населення, їхнє ставлення до партизанів і Червоної Армії.

Проте таких, як Ласько, на окупованій території виявилось небагато, а більшість священників не бажала їхати на Схід. Шептицький безуспішно намагався вербувати місіонерів серед військовополонених. Тому він почав посилати на Україну ченців-василіан.

Влітку 1942 р. за Дніпро митрополичою консисторією було направлено місіонера ієромонаха Іриней Вігоринського¹³. З доповідної записки, яку він надіслав до митрополичої капітули, відомо, що за допомогою гітлерівської адміністрації уніатським місіонерам вдалося створити свої общини в Житомирі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскурові, Києві та інших містах. Штадткомісар Києва вирішував питання про передачу уніатам приміщення караїмської церкви на Підвальній або Костьолу на Червоноармійській вулиці¹⁴. Проте після Сталінградської битви окупанти вже не займалися такими справами.

У спорядженні католицьких місіонерів на Схід безпосередню участь брала і східна конгрегація, створена Ватиканом ще в травні 1917 р. До здійснення планів католицької експансії були залучені Східний інститут і колегія «Русікум». Ці католицькі заклади спеціального призначення готували кадри духовенства, які могли боротися проти ідей комунізму. «В Римі приготують людей на східні області,— повідомляв митрополиту Шептицькому один з вихованців Ватикану Петро Дячишин у березні 1942 р.,— тутешні апостоли — всі чужинці»¹⁵. На Україну, зокрема, виїжджали вихованці «Русікуму» отці Володимир Горобець, Петро Дячишин, Северин Шуляк та інші¹⁶.

Місіонери, що їхали на Схід, повинні були пропагувати серед населення окупованих територій католицизм. Про одного з таких духовних отців у книзі «Ночные птицы» письменник-публіцист Володимир Беляєв писав: «Говорить по-нашому, по-українськи, але наголос без усякого сумніву фашистський»¹⁷. 25 вересня 1942 р. В. Горобець доповідав митрополиту Шептицькому, що роздає населенню «образки», на яких «на трьох сторінках видруковані молитви. Друкувалися на кошти Східної конгрегації в м. Медіоляні»¹⁸.

Католицькі ієрархи вимагали від віруючих, зокрема Італії, матеріальної підтримки антирадянських планів Ватикану. Так, кардинал Лавітран закликав паству збирати кошти для купівлі і відправлення на Україну та інші території СРСР хрестиків та ікон. Він, використовуючи фашистську демагогію, стверджував ніби населення окупованих гітлерівцями та їх союзниками земель радо приймає хрестики, іконки, медалики, і вже понад 330 тис. ікон Ісуса Христа і божої матері, різних молитовників розповсюджено на Сході¹⁹.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 6114, арк. 143; спр. 2694, арк. 120.

¹⁴ Там же, арк. 113.

¹⁵ «Войовничий атеїст», 1961, № 11, стор. 32.

¹⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 6114, арк. 180; «Войовничий атеїст», 1961, № 11, стор. 32.

¹⁷ В. Беляєв. Ночные птицы, М., 1965, стор. 113.

¹⁸ «Войовничий атеїст», 1961, № 11, стор. 32.

¹⁹ «Вісті», 1943, № 3.

Але ніякі молитви і «образки» не допомагали Ватікану і греко-католицькій церкві поширювати католицизм серед радянських людей. Народні маси захоплених ворогом територій боролися проти підступів богословів²⁰.

30 грудня 1941 р. впевнений у перемозі німецько-фашистських загарбників митрополит Шептицький звернувся з посланням до всіх православних архіреїв на українських землях. Маскуючи свої справжні наміри, він писав про необхідність об'єднання церков, яке приведе до національної єдності. Причиною роздорів митрополит вважав наявність різних релігій²¹. Це звернення було надіслано не лише православним владикам, але й деяким світським особам, зокрема голові церковної ради Києва полковникові Миколі Рибочуку²².

Незважаючи на формальну заборону окупаційною адміністрацією діяльності уніатського духовенства за Збручем, Шептицький посилав своїх емісарів для захоплення православних парафій. Так, у березні 1942 р. уніати захопили парафію у с. Свіршовець Чемеровецького району Кам'янець-Подільської області²³. Агент митрополита отець Рак-Раченко запевняв галицького владику, що нічого не пошкодує для просування унії на Кам'янець-Подільщині²⁴.

У березні 1942 р. митрополит Шептицький надіслав послання віруючій православній інтелігенції. Сподіваючись на її підтримку, він писав, що немає ніяких перешкод для возз'єднання православної і уніатської церков. «Рішенням апостольського престолу,— повідомляв митрополит,— ми повернули в обрядах літургії до звичаїв нашої церкви XVI і XVII століть, які були звичаями Київської церкви»²⁵. Проте це твердження не відповідало дійсності. Митрополичий ординаріат схвалив поступову заміну східної обрядності на латинську. «Щодо одностайності обряду треба це, що з нашого собору і інструкції з Рима вводиться поволі приготуванням віруючих і рівночасно в цілому деканаті, щоби не викликати спротиву»,— радилося сколівському деканату на Дрогобиччині щодо поступового введення латинської обрядності²⁶.

Звернення митрополита Шептицького про об'єднання греко-католицької і української автокефальної церков не знайшли підтримки в Берліні. Як повідомляв ректор духовної семінарії Чорняк, німці заходами митрополита були незадоволені²⁷.

Греко-католицьке духовенство покладало великі надії на «могутню німецьку армію», яка мала, за його сподіваннями і бажанням, успішно завершити війну на Сході. «Тоді повториться радісний момент ще з часів Володимира Великого,— писали уніатські вихованці, звертаючись до Шептицького,— коли то ваша ексценція руками своїх божих слуг — священиками — відбуватимуть друге історичне хрещення України у визволенім золотoverхім Києві, в струях Дніпра, бо багато за той час людей позбиралося та жили... без хрещення, без віри, без церкви, без бога...»²⁸

В успіхах Гітлера духовенство бачило перспективу здійснення планів католицької експансії на Схід, яке пов'язувалося з ім'ям митрополита Шептицького. Ігумен львівського монастиря василіан Іриней Назарко, їдучи в Київ для вивчення можливостей місіонерської діяльності

²⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 6114, арк. 143.

²¹ «Вільне слово», 11 лютого 1942 р.

²² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 2694, арк. 133.

²³ Там же, оп. 46, спр. 2694, арк. 129.

²⁴ Там же, арк. 130.

²⁵ Там же, спр. 2749, арк. 32.

²⁶ Там же, оп. 1, спр. 19, арк. 36.

²⁷ Там же, спр. 30, арк. 13.

²⁸ Там же, оп. 4 б, спр. 2664, арк. 3.

василіанського ордену на Сході, 5 жовтня 1941 р. провів службу на честь святого Андрея²⁹. І це не випадково. Адже ім'я Андрея прийняв австрійський граф Шептицький за порадою папи Лева XIII. Професор духовної академії Константин Чекович у вітальному листі в грудні 1943 р. на догоду хворобливому честолюбству владики намагався порівняти його з міфічним апостолом Андреем Первозванним, який нібито в I ст. н. е. прийшов на берег Дніпра і, встроївши хрест на схилах ріки, провістив появу Києва і прийняття християнства. «Святий Андрей напевно допоможе вашій ексценції відвідати Київські гори, щоб занести тут переможні прапори правдивої христової віри»³⁰, — писав Константин Чехович. А місіонер Юрій Процюк, створивши уніатську общину в Києві, просив митрополита Шептицького стати київським єпископом³¹. Екс-президент Закарпатської України отець Августин Волошин, вітаючи останнього 2 січня 1944 р. з новим роком, покладав надії на «малого Ісуса», який допоміг би галицькому владиці здійснити ідеали уніатства³².

В ідеологічній диверсії проти радянського народу брали активну участь і «похідні групи ОУН», про створення яких, безперечно, знав митрополит, оскільки в програмі їх дій були питання релігійного характеру. Крім того, в «керівне ядро» ОУН входили представники греко-католицької церкви — отці Іван Гриньох, Микола Малюжинський, Роман Лободич³³. Однак, за визнанням самих націоналістів, ця диверсія вже з перших днів війни зазнала краху. «Наші хлопці не витримали в дискусії з селянами іспитів, коли йшлося про професійні питання або знання державного будівництва... Члени групи побачили на власні очі, що ці маси своїм політичним овидом, мудрістю, шириною думки ніяк не надаються до ролі «голоти» і «смердів» правлячої верстви», — згадує у книзі «Похідні групи ОУН» оунівець Лев Шанковський. Оуно-уніатські найманці Гітлера сподівалися навчати затурканих, неписьменних селян, а зустріли людей, «вищих від них культурою і загальними знаннями і політичною освітою», — відзначав американський журнал «За синім морем»³⁴. Націоналісти намагалися «українізувати» населення, проте це лише відвертало від них народні маси. Так, Процюк повідомляв митрополитові, що отець Йосиф Кладочний тільки шкодив йому³⁵.

Дійсно, намагання оуно-уніатських прислужників підкорити своєму впливові населення України зазнали невдачі. Наприклад, вихованець львівської духовної семінарії Іван Головня вважав, що молодь Радянського Союзу віруюча, але, зустрівшись з нею, зрозумів, що помилявся. Він зазначав, що «ніхто там не чув про греко-католицьку церкву і до пропаганди уніатів ставляться вороже»³⁶.

Плануючи об'єднання церков, греко-католицька ієрархія афішувала його як основане на рівноправних засадах, але насправді воно було задумано як приєднання православної церкви до уніатської з визнанням папи римського намісником Ісуса Христа на Землі. Православні, приймаючи унію, мали давати клятву: «Я добровільно прилучуюсь до св. вселенської церкви христової. З вірою і любов'ю приймаю всі правди, які вона визнає в нікейсько-царгородському символі віри, в постановках вселенських соборів і в науці святих отців.

²⁹ Львівська наукова бібліотека, відділ рукописів, ф. василіан, спр. 272, арк. 25.

³⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 2713, арк. 203.

³¹ Там же, оп. 1, спр. 6116, арк. 66.

³² Там же, оп. 46, спр. 2749, арк. 37.

³³ Там же, ф. 358, оп. 1, спр. 11, арк. 4.

³⁴ «За синім морем» (Нью-Йорк), 1959, № 2, стор. 22.

³⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 2694, арк. 117.

³⁶ Там же, спр. 2719, арк. 75.

А, зокрема, визнаю блаженного єпископа римського як наслідника верховного апостола св. Петра і головного провідника єдиної христової церкви на Землі»³⁷.

Вводячи в оману православних віруючих, керівництво греко-католицької церкви готувало проект постанови, якою проголошувало, що «суто українською і автокефальною є церква (уніатська.— Д. М.) в Галичині. На чолі з національною і освіченою ієрархією, маючи національне освічене духовенство, вона з'являється носієм і виразником українських національних ідеалів і борцем за них». Виходячи з такої оцінки діяльності і складу уніатської церкви, автор проекту надзвичайний професор духовної академії отець Петро Табінський вважав, що український народ повинен запросити Шептицького на престол патріарха. «...Звертаємось до нього з просьбою прибути до Києва — матері міст українських — і очолити єдину церкву цілого українського народу», — писав у проекті Табінський³⁸.

Отже, уніатська церква намагалася проникнути на Схід для здійснення одвічних планів католицької експансії, гітлерівських планів світового панування. Тому її діяльність носила яскраво виражений антирадянський характер. Час показав всю безнадійність претензій греко-католицької ієрархії поновити уніатську церкву. Ніякі провокації, навіть іменування «митрополит Львівський і Київський», не можуть повернути історію назад. Труп уніатства — агентури міжнародної реакції — ніколи не оживити.

³⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 2636, арк. 142.

³⁸ Там же, спр. 6116, арк. 107.

КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ — ПЕРШИЙ ВИЩИЙ УЧБОВИЙ ЗАКЛАД НА УКРАЇНІ

З. І. ХИЖНЯК

Український народ протягом своєї історії створив високу культуру. Визначне місце в її розвитку забирає друга половина XVI — перша половина XVII ст. Саме в цей час виникають братства, що перетворюються на осередки освітньої роботи й активно сприяють створенню учбових закладів. Початок вищій освіти на Україні поклала Київська братська школа, що виникла на початку XVII ст., згодом перейменована в колегію, а наприкінці XVII ст. — в академію, «...всему отечеству нашему благопотребная, где малоросійськіи сини і прочіи в науках свободних імеют наставленіе і оттоль подпору церкви православної і отчизні належную происходят»¹.

Історія Київської академії цікава й багатогранна. Важливими питаннями в її історії є навчальний процес, обсяг і зміст курсів, тобто основних показників її рівня як загальноосвітнього вищого учбового закладу.

¹ Із універсалу гетьмана Лівобережної України Д. Апостола, виданого в 1729 р. Києво-Братському монастиреві на підтвердження його маєтків для забезпечення потреб Київської академії.— Материалы для отечественной истории. Издал И. Судиненко, т. I, К., 1853, стор. 50.

Визнавши колегію в 1633 р., польський уряд неодноразово підтверджував її існування й привілеї, але без права читати богослов'я, що формально не давало можливості колегії іменуватись вищим учбовим закладом. Тільки наприкінці XVII ст. було виклопотано царську грамоту від 11 січня 1694 р., за якою у Києво-Могилянській колегії дозволялось викладати богослов'я, а головне — надавалось право самоврядування й власного суду над викладачами і студентами² — право вищих учбових закладів Європи, що давало можливість офіційно іменуватися академією. Ці права були підтверджені ще раз царською грамотою від 26 вересня 1701 р.

Київська колегія з перших років свого існування, зберігши національні традиції українських шкіл, «разом з тим увібрала в себе систему та методи навчання західноєвропейських університетів та польських академій»³.

В Київській братській школі, а пізніше — колегії й академії — вивчали мови, граматику, піїтику, риторику, філософію, арифметику, геометрію, астрономію, музику. На спеціальній термінології вони іменувались — «сім вільних наук» — і поділялись на так званий *trivium* (граматика, піїтика, риторика) та *svadivium* (арифметика, геометрія, філософія, музика) і входили до обов'язкової програми підвищеного типу шкіл — колегій, а також університетів й академій. Наприклад, у Кембріджському університеті в перший період його існування за опанування першим комплексом наук присвоювалась ступінь бакалавра, другим — магістра⁴. Ці дисципліни становили основний курс навчання в європейських колегіях і академіях, таких як Краківська, Віленська, Замойська і Познанська, що відрізнялись в XVII ст. від Київської колегії лише тим, що в них читався курс богослов'я і мали офіційні права академій, пожалувані від польського уряду⁵.

Адміністративна структура Київської академії була подібною до структури європейських вищих учбових закладів того часу. Все управління зосереджувалось у руках ректора. Його заступник префект стежив за навчальним процесом, а також за поведінкою студентів та їх матеріальним утриманням. Учителі молодших класів називались дидасками, магістрами, старших — професорами. Тих, хто навчався в молодших класах, іменували учнями, в старших — студентами або спудеями.

Майже всі дослідники, аналізуючи курси, що їх опановували в колегії й академії, та її адміністративну структуру, приходили до висновку, що Київська колегія в XVII ст. не поступалась перед європейською вищою школою і була «першим руським вищим учбовим закладом»⁶, що «вище такої освіти навряд чи могло що бути і в європейських тодішніх училищах»⁷.

Подібно до західноєвропейських вищих учбових закладів, Київська академія ще за часів існування її як колегії мала чітку структуру поділу на окремі класи з певним обсягом предметів, що в них викладались.

Всього в колегії і якийсь час в академії було 8 класів, курс навчання в яких тривав 12 років. Перший клас, по суті, був підготовчим.

² Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т. II, К., 1846, стор. 316—324.

³ М. І. Марченко. Історія української культури, К., 1961, стор. 212.

⁴ The World of Learning, London, 1965.

⁵ Н. Петров. Киевская академия во II половине XVII в., К., 1895, стор. 115.

⁶ С. Т. Голубев. Киевская Академия в конце XVII — начале XVIII ст., К., 1901, стор. 115.

⁷ В. Аскоченский. Киев с его древнейшим училищем — Академией, К., 1856, ч. II, стор. 85.

Сюди поступали діти з певним обсягом знань, у тому числі з латинської мови. В наступних трьох граматичних класах — інфимі, граматичі, синтаксисі — учні опановували слов'янську, українську книжну (руську), латинську, грецьку та польську мови, вивчали класичну й середньовічну літературу, арифметику, основи геометрії⁸, нотний спів. Після граматичних класів, учні, а відтепер уже студенти, приступали до вивчення вищих наук — піітики, риторики, філософії, богослов'я.

На уроках піітики студентів знайомили з загальними правилами віршування. Їх було близько 30 видів класичного й середньовічного стилю (епопея, комедія, трагедія, буколічна, елегічна, ідилічна, дидактична, сатирична поезія та ін.). Найбільша увага приділялася часто вживаним — кантам, елегіям, вітальним і частково драматичним. В класі піітики використовувались спеціальні посібники, де коротко викладалась греко-римська міфологія, назви рік, озер, вітрів, богинь та ін.⁹

Кожний викладач складав і записував свій курс лекцій. Одним із таких ранніх підручників був «*Liber artis Poëticae anno domini 1637*» («Книга поетичного мистецтва року 1637») ¹⁰.

Незважаючи на пишномовність, «грандиозное фокусничество, диалектические тонкости и мишурный блеск»¹¹ віршів, що складались студентами, у стінах академії народилось багато справжніх поетичних творів. Вони виходили за її межі, переспівувались народом, з них створювали псалми, думи, канти.

Вірші й панегірики, присвячені прославленим героям українського народу або його визначним діячам, наприклад, Богдану Хмельницькому, Іванові Підкові, Лазарю Барановичу, свідчать, що в учбовому закладі прищеплювали студентам повагу й любов до народних героїв, до батьківщини, її захисників.

Київська академія виховала багатьох відомих поетів. Це — О. Митра, К. Сакович, Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович, І. Некрашевич. Певно, якийсь час навчався в Академії один з найвизначніших українських поетів кінця XVII — початку XVIII ст. Климентій Зінов'єв. Почесне місце серед поетів належить Г. С. Сковороді, творчість якого особливо була близькою і зрозумілою простому народові*.

Слідом за піітикою студенти слухали курс риторики — найпопулярнішого предмету в академії. У класі риторики студенти навчалися складати промови, набували також окремі відомості з географії, історії та інших предметів, з яких їм давали списки рекомендованої літератури, а іноді читали спеціальні курси. Наприклад, професор риторики С. Калиновський у 1727/28 навчальному році читав спеціальний курс з історії¹². Особлива увага приділялась тут, як і при читанні піітики, творам римських і грецьких класиків. Підручники, як і з поетики, були рукописними. Першим друкованим підручником з риторики став теоретичний твір виховання і професора Київської колегії, одного із талановитих українських учених другої половини XVII ст. Іоанікія Галатовського «Наука албо способ сложенный казаный», що був доповненням до його циклу проповідей, виданих 1659 р. в Києві під назвою «Ключ разумения».

⁸ Хв. Титов. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — початку XIX ст., К., 1924, стор. 188.

⁹ Д. Вишне夫斯基. Киевская Академия в первой половине XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой академии за указанное время), К., 1903, стор. 175.

¹⁰ В. Аскоченский. Назв. праця, ч. I, стор. 135.

¹¹ В. С. Голубев. Киевская академия в конце XVII — начале XVIII ст., К., 1901, стор. 25—26.

* Його вірші «Сирота», «Стоїть явір над водою» та ін. стали народними.

¹² Д. Вишне夫斯基. Назв. праця, стор. 175.

У класі риторики студентів поступово готували до переходу до вищого і найскладнішого класу — філософського. Філософський курс читався два роки і поділявся, за системою Арістотеля, на три частини: логіку, або філософію розумову; фізику, або філософію натуральну; метафізику, або філософію божественну.

Перша частина поділялась на діалектику і логіку. Друга була найбільша і розглядала поняття про загальний початок усіх речей, форми та їх зміни, природу й якість предметів видимих, безконечність та її якості, простір, час, закони загального руху. Значна увага приділялась космогонії, метеорології, уранографії. Третя частина — метафізика — розглядала поняття про істоту, можливу як витвір філософського розуму та істоти безтілесні. Метафізиці порівняно з фізикою й логікою відводилось значно менше уваги. Наприклад, у рукописному курсі філософії І. Гізеля за 1645—47 рр. метафізика займає в 15 разів менше місця, ніж фізика, і втричі менше, ніж психологія¹³.

Дослідники дореволюційного часу, відзначаючи загалом широкий обсяг філософських курсів, що читались професорами академії, не дали їм глибокого аналізу. Це стосується, зокрема, лекцій Й. Кононовича-Горбацького, І. Гізеля, С. Яворського, М. Козачинського, Георгія Кониського та інших.

Радянські філософи показали, що «Київська академія відігравала по суті роль центру філософської думки в слов'янському світі в XVII і першій половині XVIII століть», а «її професори своєю ерудицією аж ніяк не поступалися перед своїми західноєвропейськими колегами та супротивниками». В основі читаної філософії була арістотелева логіка, яка, незважаючи на схоластичну форму та теологічні догми середньовіччя, що сковували творчу думку, є «величезним надбанням науки... і позитивно вплинула на розвиток української філософської думки»¹⁴.

Згодом учені академії робили спроби переступити теологічні межі канонізованої філософської системи Арістотеля. Першими, що пішли цим шляхом, були Йосип Кононович-Горбацький та Інокентій Гізель. Аналіз «Підручника логіки» Й. Кононовича-Горбацького й «Твору про всю філософію» І. Гізеля показав, що ці твори, незважаючи на загалом ідеалістичний характер, мають матеріалістичні тенденції. «Обидва автори, наприклад, визнають вічність матерії, виникнення психіки в її нижчих формах (відчуття, сприймання, уява...) з матерії, існування об'єктивного світу»¹⁵. І. Гізель визнавав, що природа не народжується і не зникає. Як і Кононович-Горбацький, він поділяв основне положення сенсуалізму — «немає нічого в інтелекті, чого не було б у почуттях»¹⁶. Кононович-Горбацький стверджував думку про незалежне і самостійне буття природи, «божественне начало» вважав тільки першопочтовом. Звідси його теорія двох істин і намагання відділити теологію від філософії. Перший він відводить роль займатись богослов'ям, а філософії — реальними речами, «що існують самі по собі»¹⁷.

Помітний вклад у розвиток філософської науки вніс визначний український і російський письменник, вчений, культурний діяч Феофан Прокопович (1681—1736). Закінчивши Київську академію, він вчився закордоном, зокрема в римській католицькій академії св. Афанасія.

¹³ П. М. Пелех. З історії вітчизняної психології XVII ст. — Нариси з історії вітчизняної психології XVII—XVIII ст., К., 1952, стор. 17.

¹⁴ П. Копнін, Г. Табачников, В. Євдокименко. Біля першоджерел філософської думки. — «Літературна Україна», 31 березня 1967 р.

¹⁵ П. М. Пелех. Російсько-українське єднання в розвитку вітчизняної психології. — «Радянська школа», 1954, № 5, стор. 33.

¹⁶ Там же, стор. 34.

¹⁷ П. Копнін, Г. Табачников, В. Євдокименко. Назв. праця.

1706—1716 рр. викладав в академії риторику, піїтику, арифметику, геометрію, філософію та богослов'я, а 1711—1716 рр. був ректором. У своїх лекціях з філософії він рішуче виступив проти середньовічної схоластики, перший почав пропагувати філософську систему Декарта, Локка, Бекона; пояснював систему Коперніка й вчення Галілея, якого називав зіркою риссю на протигагу главі католицької церкви — папі римському, що отримав епітет у Прокоповича «сліпого крота» й жорстокого тирана¹⁸.

У другій половині XVIII ст. Синод заборонив читати аристотелеву філософію і прийняв рішення перейти до викладання філософії за системою і підручником професора Аугсбурзького університету Баумейстера з тією метою, щоб закрити доступ в Академію матеріалістичним ідеям французьких філософів XVIII ст. Але матеріалістичні тенденції академічних учених-філософів XVII — першої половини XVIII ст. були продовжені талановитим вихованцем Академії — видатним українським просвітителем, філософом і поетом Г. С. Сковородою, великим російським ученим М. В. Ломоносовим і знайшли свій розвиток у їх творах.

Читати богослов'я в академії розпочали тільки в 80-х роках XVII ст. Цей курс спочатку читався 4, пізніше — 2 роки, за системою відомого середньовічного богослова Хоми Аквінського за його підручником «*Doctoris Anglici*», наскрізь просякненого схоластичним методом. Раціональним зерном в академічному богословському курсі було так зване полемічне богослов'я, викликане наявністю на Україні різноманітних богословських течій — католицизму, лютеранства, уніатства, кальвінізму, соціанства, іудаїзму та ін. Студентів знайомили з усіма теологічними течіями і навчали їх критично ставитись до релігійних видань, відшукувати в них перекручення й підтасування текстів до джерел в інтересах тих чи інших течій.

Такими були основні, так звані ординарні, класи Київської колегії та академії в XVII—XVIII ст.

На початку XVIII ст. до учбової програми було введено цілий ряд нових предметів. У філософському класі починають читати геометрію¹⁹. З 1738 року викладають дві іноземні мови — древньоєврейську і німецьку та поновлюють грецьку, що деякий час не читалась. Викладачем усіх трьох мов (на вивчення їх відводилось по 2 роки) з 1738 по 1742 р. був вихованець академії, видатний вчений-лінгвіст Симон Тодорський. Послідовником його став Варлаам Лашевський, який після закінчення академії продовжував вивчення іноземних мов за кордоном. У 1742/43 навчальному році після повернення на Україну він викладав грецьку мову й філософію, з 1746 р. — префект академії. Викликаний за наказом Синоду до Москви виправляти слов'янські біблії відповідно до грецьких видань, Лашевський скоро перейшов до Московської академії на викладацьку роботу і з 1752 р. став її ректором²⁰.

В 1751—1754 рр. викладав німецьку мову один з освічених людей свого часу, вихованець академії Давид Нашинський, який навчався також у Гальському і Саксонському університетах²¹. Чудове знання німецької і латинської мов дозволило йому зробити переклад німецької граматики Лангія на російську мову, а також перекласти на

¹⁸ П. М. Пелех. Психологія в Київській академії в XVIII ст. — Нариси з історії вітчизняної психології, стор. 85.

¹⁹ Хв. Гитов. Назв. праця, стор. 194.

²⁰ В. Асоченский. Назв. праця, ч. II, стор. 127.

²¹ В. Серебренников. Киевская Академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 году (По поводу новооткрытых документов). — Труды Киевской Духовной Академии (далі — Труды...), 1896, № 6, стор. 299.

латинську мову наукову працю Ф. Прокоповича «О неудобноносимом иге», видану 1782 р. в Лейпцігу²².

З 1753 р. в академії запровадили викладання французької мови. Першим її учителем був Костянтин Крижанівський. Французька й німецька мови були найпопулярнішими серед студентів. Випускників цих класів запрошували на роботу до Академії наук у Петербурзі, до посольств, Колегії іноземних справ, а також викладачами мов у семінаріях. Для кращого засвоєння цих мов в академії існував спеціалізований, так званий практичний клас, де студенти опановували тільки вимову. Вчителі були зобов'язані «...пристойную пропунцию или произношение, в оных языках употребляемое, своим ученикам наипонятнейшим и наилучшим образом внушать»²³.

1794 р., маючи на меті перешкодити поширенню ідей французької революції, Синод негласно наказав закрити французький клас, мотивуючи це тим, що студенти зловживають французькою мовою. Але 1798 р. клас був поновлений²⁴.

На початку XVIII ст. математика була виділена в окремий клас і викладалась за підручником і логарифмічними таблицями Л. Магницького, а з 1757 р. — за посібником його учня М. Г. Курганова «Универсальная арифметика»²⁵.

У другій половині XVIII ст. відкрився клас чистої математики, де викладалась алгебра за підручником професора Московського університету Д. Анічкова, а геометрія — за підручником Л. Ейлера, а також — клас змішаної математики, в якому викладались цивільна і воєнна архітектура, механіка, гідростатика, гідравліка, оптика, тригонометрія, основи астрономії, гідрографії, математичної хронології та ін.²⁶

Серед викладачів математики здібностями і різнобічною обдарованістю виділявся вихованець академії Іван Фальковський. Він з 1783 р. викладав арифметику, геометрію, алгебру, вищу математику, змішану математику, а також географію, філософію та ін. Відомі його наукові праці з математики: «Сокращение смешанной математики», «Новое краткое руководство к арифметике», «Новый способ деления смешанных дробей» та ін.²⁷

В академії приділялася певна увага гуманітарним наукам. Географія та історія, що в XVII ст. фрагментарно викладались у піітичному й риторичному класах, на початку XVIII ст. читались як спеціальні предмети²⁸, а в 80-х роках були виділені в окремий клас²⁹.

1779 р. відкрився клас сільської й домашньої економіки, 1802 р. — дворічний медичний, в якому читались анатомія, фізіологія, хірургія і велись практичні заняття. Першим викладачем у цьому класі був вихованець академії, доктор медицини, лікар міської управи Афанасій Масловський. Навчались в класі лише богослови й філософи, світські — за бажанням, діти духовних — всі³⁰.

В 50-х роках XVIII ст. в академії посилюється інтерес і увага до

²² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии со введением и примечаниями Н. И. Петрова (далее — Акты и документы..., Отдел II, т. III, К., 1906, стор. 408.

²³ Акты и документы..., Отдел II, т. II, К., 1905, стор. 317.

²⁴ В. Аскоченский. Назв. праця, ч. II, стор. 345, 397.

²⁵ О. М. Астряб. Викладання математики в Росії та на Україні в XVII—XVIII ст. — «Радянська школа», 1954, № 5, стор. 42.

²⁶ В. Серебрянников. Назв. праця. — Труды..., 1897, № 7, стор. 319.

²⁷ В. Серебрянников. Назв. праця. — Труды..., 1896, № 6, стор. 237.

²⁸ Там же, 1897, № 5, стор. 125.

²⁹ Н. Петров. Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II, К., 1906, стор. 76.

³⁰ В. Аскоченский. Назв. праця, ч. II, стор. 423.

російської мови й літератури. В 1751—1752 навчальному році викладач риторики Давид Нашинський розпочинає читати скорочений курс російської поезії і російської мови³¹. Для кращого опанування учнями чисто російської вимови був запрошений для викладання російської поезії студент богословського курсу Троїцької семінарії, уродженець Воронежської губернії Дмитро Сигиревич з умовою «производит оное учение по правилам поэзии, напечатанной в Москве, ораторию же — по правилам господина Ломоносова»³². Д. Сигиревич викладав також російську мову.

Щоб підготувати кваліфікованих викладачів російської мови, академія в 1792 р. відрядила до Московського університету своїх вихованців Микиту Соколовського, Павла Логиновського та Данила Домонтова. М. Соколовський, відзначений в Московському університеті срібною медаллю, після повернення став викладати російську мову, поезію й вище російське красномовство, клас якого відкрили 1795 р.³³

Посилення інтересу до російської мови й культури було закономірним явищем, наслідком українсько-російських культурних зв'язків, що виявлялись в різноманітних галузях, зокрема в літературному єднанні.

Російською мовою, що вивільнилась на той час з-під церковно-слов'янської і полонила своєю свіжістю і життєвістю, писали свої твори деякі українські письменники (вихованці Київської академії другої половини XVIII ст.): В. Капніст, В. Рубан, І. Туманський, Г. Козицький, Я. Козельський, М. Бантиш-Каменський, І. Хмельницький та інші, поповнюючи своєю творчістю скарбницю російської культури.

Водночас під тиском русифікаторської політики уряду Катерини II, за умов знищення залишків автономних прав України, Київська академія повністю перейшла на російську мову викладання під виглядом виправлення існуючої в ній «нелітературної говірки». Провідником цієї політики в 60-х рр. XVIII ст. був протектор академії митрополит Г. Кременецький, а пізніше — його наступник Самуїл Миславський. З 1783 р. за розпорядженням останнього всі викладачі мусили читати свої предмети тільки «с наблюдением выговора, который наблюдается в Великороссии», а також дотримуватись «русского правописания» під страхом «если кто из учителей в упущение сей должности примечен будет, об отрешении такового от учительской должности немедленно доносит его преосвященству»³⁴. Про суворе виконання цього указу свідчить той факт, що деякі вчителі залишили академію, тому що «никак не могли переменить своего малороссийского выговора»³⁵. Студенти повинні були відповідати й розмовляти тільки російською мовою³⁶. Цей процес був наслідком русифікаторської політики царизму щодо України, її мови й культури, зокрема у XVIII ст., про що писав В. І. Ленін: «...українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалася російським царизмом і експлуаторськими класами»³⁷.

Вихованці академії здобували також відповідну художню і музичну освіту. Незважаючи на те, що музика й малярство в окремі класи були виділені лише наприкінці XVIII ст., вони посідали важливе місце в освіті та вихованні студентів. Спеціальний клас «рисовальної науки»

³¹ В. Аскоченский. Назв. праця. ч. II, стор. 240.

³² В. Серебренников. Назв. праця.— Труды..., 1897, № 7, стор. 310.

³³ В. Серебренников. Назв. праця.— Труды..., 1896, № 6, стор. 377.

³⁴ Указ Київської духовної консисторії від 26 жовтня 1784 р. Див. П. Петров Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II, стор. 76.

³⁵ В. Аскоченский. Назв. праця, ч. II, стор. 343.

³⁶ В. Серебренников. Назв. праця.— Труды..., 1897, № 3, стор. 110.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141.

був завжди переповнений. Так, наприклад, 1799 р. там налічувалось 88 студентів, а 1802 р. — 150³⁸. Академією виховані відомі художники-гравери XVII—XVIII ст. — Г. Левицький, Іл. Мигура, Л. Тарасевич, Д. Галяховський, М. Карновський та інші.

Здавна вихованці академії славились високою музичною освітою. Ще літературний пам'ятник Київської лаврської школи 1632 р. «Євхаристеріон», перелічуючи науки, що процвітали в заснованій П. Могилою школі, називав і музику. Без хору не обходилося жодне академічне свято — урочисті прийоми гостей, диспути чи рекреації (травневі гуляння). Слава його сягала далеко за межі України.

У XVIII ст. для хору наймався спеціальний регент, а для інструментального оркестру — капсльмейстер. Суперінтендент одним із своїх обов'язків мусив «иметь смотрение за регентом и капсльмейстром... сколько раз исполняема в неделю музыка, кто из учащихся в оной вновь принят, и если усмотрится недостаток в учащихся музыке — доклады-вать»³⁹.

В 1799 р. настоятель Братського київського монастиря, вихованець і професор академії Іван Фальковський відкрив при монастирі клас «нотного співу й читання», куди приймалися і студенти академії⁴⁰. Офіційно музичний клас «нотного та іромонайного співу» був відкритий в академії в 1803 р.⁴¹ Звідси вийшов ряд відомих композиторів — М. С. Березовський (1745—1777), Артемій Ведель (1767—1808) та інші.

Важливою рисою, характерною для академії, було те, що вона з пошаною ставилась до всього прогресивного в інших країнах. Дослідник її історії проф. С. Т. Голубев визнавав, ґрунтуючись на безперечних фактах, що це був перший вищий учбовий заклад, що в широких розмірах знайомив руських з західноєвропейською наукою⁴² і забезпечував своїх учнів такою освітою, яка давала можливість сприймати різні галузі знань в західноєвропейських вищих учбових закладах. Долаючи численні перешкоди (найчастіше це були злидні), вихованці академії їхали за кордон, щоб «насытиться совершенностью наук», «на собственном своем коште, хотя с неописанною бедностью соединенном, для продолжения и получения высших наук ради пользы отечества»⁴³.

В XVII ст. значна кількість викладачів колегії (С. Косов, Й. Конович-Горбацький, Л. Баранович, В. Ясинський, І. Кроковський, С. Яворський та інші) удосконалювали освіту в вищих учбових закладах Польщі. Наприкінці XVII ст. в академії зростає потяг до науково-критичних знань, джерелом яких були вищі учбові заклади Німеччини, Франції, Англії, Італії. Там завершували свою освіту вихованці Академії, а потім її викладачі — І. Гізель, Ф. Прокопович, С. Тодорський, В. Лашевський, К. Крижанівський, Д. Нащинський, І. Фальковський, А. Ставицький та інші. Повертаючись з-за кордону, вони приносили з собою широку обізнаність з тодішніми досягненнями європейської науки, а також нові книги, що часто потрапляли до академічної бібліотеки.

Через своїх викладачів, професорів Академія підтримувала безпосередні наукові контакти з європейськими вченими та вищими школами. Це питання майже не досліджене, але дещо можна відшукати. Ще

³⁸ В. Серебренников. Назв. праця.— Труды..., 1897, № 3, стор. 340.

³⁹ В. Серебренников. Назв. праця.— Труды..., 1897, № 7, стор. 341.

⁴⁰ Хв. Титов. Назв. праця, стор. 314.

⁴¹ В. Серебренников. Назв. праця.— Труды..., 1897, № 7, стор. 325.

⁴² С. Т. Голубев. Києво-Могилянская Коллегия при жизни своего фундатора Киевского митрополита Петра Могилы, К., 1890, стор. 556.

⁴³ Акты и документы..., Отдел II, т. III, стор. 424.

в 1638—1640 р. один з перших професорів Київської колегії, її ректор Софроній Почаський листувався з константинопольським вченим дида-скалом Феофілом Коридалом⁴⁴, який прислав свої наукові праці на рецензію Почаському⁴⁵. Інокентій Гізель підтримував наукові зв'язки з відомим німецьким просвітителем Іоаном Гербінієм, консультував його з питань історії Києво-Печерської лаври, наслідком чого вийшла праця Гербінія «Сочинение о подземном Киеве». Ім'я Гізеля як учено-го було відоме Готфріду Лейбніцу⁴⁶. С. Тодорський підтримував зв'язки з своїм вчителем, професором Гальського університету, видатним орієнталістом Генріхом Міхаелісом⁴⁷. Префект академії С. Миславський листувався з філософом, професором Бранденбурзької ака-демії Християном Баумейстером⁴⁸.

Значний вклад у розвиток дружніх відносин та наукових зв'язків з Грецією та країнами Близького Сходу вніс вихованець академії Василь Григорович-Барський, який з 1724 р. мандрував по світу 24 роки. Він відвідав ряд європейських країн — Угорщину, Австрію, Італію, але най-більше приваблював його Близький Схід. Барський побував у Пале-стині, Єгипті, Сирії, Лівані. В перервах між дослідженнями цих країн жив у Греції — на Афоні, в Салоніках, в Тріполі, Афінах, на островах Патмосі, Кіпрі, Криті, Хіосі та інших місцях. Під час перебування в Греції він з особливим інтересом вивчав її історію, культуру, традиції, народний побут та мови — старогрецьку й новогрецьку. Щоб досконало оволодіти цими мовами, В. Барський 1729 р. вступив до ораторсько-філософської школи м. Тріполі. Високі здібності, широка обдарова-ність та освіченість привернули до нього увагу грецьких учених кіл і його запрошують на викладацьку роботу. Він працював у Нікосійській школі на о. Кіпрі (1734—1736 рр.) і в ораторсько-філософській школі на о. Патмосі (1736—1743 рр.)⁴⁹, що сприяло зміцненню культурних зв'язків між грецьким та українським народом.

Київській академії належить почесна роль у зміцненні традиційних культурних зв'язків України з Росією. Вже у другій половині XVII ст. її вихованці (Є. Славинецький, А. Сатановський, С. Полоцький та інші) працювали в різних галузях культурного життя Росії. Саме київські вчені реорганізували й повністю укомплектували Елліно-грецьку акаде-мію в Москві, завдяки чому вона почала діяти на засадах першого загальноосвітнього вищого учбового закладу Росії під новою назвою Слов'яно-греко-латинська академія⁵⁰.

Вихованці Київської академії були організаторами й викладачами більшості шкіл та семінарій Росії першої половини XVIII ст., зокрема в Смоленську, Казані, Вятці, Рязані, Пскові, Устюгу, Костромі, Сузда-лі, Переяславі, Ростові, Владимирі, Твері, Астрахані, Коломні, Вологді, Холмогорах, Архангельську, Іркутську, Тобольську⁵¹.

Отже, з огляду на вище викладене можна зробити закономірний висновок: Київська академія (була закрита 1817 р.) протягом майже 200-річного існування була загальноосвітнім вищим учбовим закладом,

⁴⁴ Хв. Титов. Назв. праця, стор. 158.

⁴⁵ В. Аскоченский. Назв. праця, ч. I, стор. 157.

⁴⁶ Книга і друкарство на Україні, К., 1965, стор. 86.

⁴⁷ В. Аскоченский. Назв. праця, ч. II, стор. 142—144.

⁴⁸ Акты и документы..., Отдел II, т. II, стор. 227.

⁴⁹ Іван Родаченко. Мандрівки Василя Барського. Документальна повість, К., 1967, стор. 180.

⁵⁰ С. Смирнов. История Московской Славяно-греко-латинской академии, М., 1855, стор. 81—82.

⁵¹ Хв. Титов. Назв. праця, стор. 230—232; Н. И. Петров. Значение Киев-ской академии в развитии духовных школ в России до половины XVIII века, К., 1904, стор. 8—11.

який давав своїм вихованцям високу різнобічну освіту. «Звичайно, тодішня наука,— писав В. Аскоченський, маючи на увазі рівень всієї європейської науки,— не зробила таких відкриттів, як електрика, пара, магнетизм і ін. Але самий розвиток і підготовка розуму до винаходів більш утилітарних були закладені саме старою наукою»⁵².

Значення Академії заслуговує тим вищою оцінкою, що свою прогресивну діяльність вона розпочала і здійснювала в період, коли український народ був поневолений і його мові й культурі загрожувало знищення. Академія відігравала важливу роль як загальноукраїнський центр освіти, чим сприяла формуванню серед народу почуттів згуртованості й національної єдності.

Славу сторінку вписала Київська академія у зміцнення культурних зв'язків України з Росією, Білорусією, а також країнами південних слов'ян, сприяла розвитку їх традиційних дружніх відносин.

⁵² В. Аскоченский. Назв. праця, ч. I, стор. 283.

ГОСПОДАРСТВО ЛІСОСТЕПОВИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (VII—III ст. до н. е.)

Б. А. ШРАМКО

Лісостеп Східної Європи від верхів'я Тіраса (Дністра) до середнього Танаїса (Дону) в VII—III ст. до н. е. був особливою історико-етнографічною областю з осілим населенням, що становили різні нескіфські племена (неври, будини, гелони, меланхлени) або скіфські тільки за назвою («скіфи-орачі»), яких також слід відносити до аборигенного землеробського населення. Про його життя Геродот¹ та інші античні автори залишили небагато відомостей, але археологічні матеріали показують, що в VII—III ст. до н. е. воно досягло значних успіхів у багатьох галузях виробництва і мало великий вплив на сусідні племена. Дана стаття, як наслідок багаторічних досліджень автора, є спробою дати узагальнюючу характеристику основних галузей виробництва лісостепових племен².

Однією з найважливіших галузей виробництва місцевого населення того часу було орне землеробство. Найдавніші в Східній Європі зображення рал першої половини II тисячоліття до н. е. відомі на кам'яній стелі з кургана поблизу Сімферополя. В торфовищі неподалік від с. Полісся Чернігівської області знайдено рало, що за радіовуглецевим аналізом (по C¹⁴) датується 1390±80 р. до н. е.³ Нарешті, до раннього залізного віку, очевидно, слід віднести дерев'яний плуг з торфовища поблизу с. Сергієвськ Брянської області. Основа гряділя цього плуга становить криволінійний відвал⁴. Усі відомі в лісостепу

¹ Herod., IV, 10, 17—22 та ін.

² Б. А. Шрамко. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, К., 1965.

³ Б. А. Шрамко. Найдавніші орні знаряддя на території України.— Питання історії народів СРСР, вип. 6, Харків, 1969, стор. 143—144.

⁴ Б. А. Шрамко. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника.— «Советская археология», 1964, № 4, стор. 84—100.

найдавніші орні знаряддя не мали залізних лемехів. Іноді, коли треба було зорати переліг або цілину, у скіфську епоху користувалися залізними череслами⁵. Про це йдеться у ряді праць⁶. Для задовільної обробки ґрунту простими дерев'яними ралами проводили багаторазову хрестоподібну оранку, яку тоді застосовували і в інших країнах⁷. Додатково ґрунт обробляли мотиками з кістяними, роговими чи залізними наконечниками.

Не викликає сумніву, що система землеробства була перелоговою⁸. У лісостепових племен була сільська (територіальна) община з усіма її особливостями землекористування, включаючи періодичний переділ землі⁹.

Письмові джерела, обвуглені зерна та відбитки на глиняних виробках, а також глиняні культові моделі свідчать про те, що місцеве населення вирощувало в ранньому залізному віці м'яку пшеницю, близьку до неї карликову, полбу, ячмінь, жито, просо, овес, а також бобові: горох, нут, сочевицю, кормові боби, віку. Можливо, вирощували вігню та чужу¹⁰. З технічних культур були відомі льон, коноплі й ріпак¹¹. Відомі знахідки лісових горіхів, обвуглених зерен яблук. Жолудями, очевидно, підгодовували свиней, яких вирощували у великій кількості.

Врожай збирали за допомогою залізних серпів. Лісостепові племена застосовували стовпчикові, крюкасті і втулчасті серпи. Переважали перші — з зубчастою насічкою, але лезо в них не таке круте, як у середньовічних та сучасних. Зерно зберігали в зернових ямах і в великих глиняних посудинах. Деякі зернові ями мають бокові віддушини. Зволожено зерно перед засипанням у ями підсушували на великих глиняних жаровнях, що їх знайдено на Люботинському та Більському городищах. На останньому виявлено також рештки печей з глиняними решітками, що застосовувались для сушіння фруктів. Продукти землеробства обробляли за допомогою кам'яних зернотерок, переважно з кварциту, і ступ з кам'яними або дерев'яними товкачами.

Про величезне значення землеробства в житті місцевого населення свідчать і землеробські культи, наявність яких підтверджується численними археологічними знахідками (жертovníки, предмети, пов'язані з культом сонця і родючості, культові зображення на різних речах).

У лісостепових племен з землеробством тісно пов'язувався скотарство. Велику рогату худобу вигодовували не тільки для одержування м'яса, шкір і молока, але й використовували як тяглову силу. Це підтверджується великою кількістю кісток волів в остеологічних залишках, досліджених В. І. Цалкіним¹². З дрібної рогатої худоби розво-

⁵ Б. А. Шрамко. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе.—«Советская археология», 1961, № 1, стор. 73—90.

⁶ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стор. 194; його ж. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника, стор. 92—93.

⁷ J. Pätzold. Rituelles Pflügen beim vorgeschichtlichen Totenkult.—Prähistorische Zeitschrift, t. XXXVIII, 1960, стор. 189—239.

⁸ П. Д. Либеров. К истории земледелия у скифских племен Поднепровья эпохи раннего железа в VII—II вв. до н. э.—Материалы по истории земледелия в СССР, т. I, М., 1952, стор. 114.

⁹ М. И. Артамонов. О земледелии и земледельческом празднике у скифов.—Ученые записки ЛГУ, серия историческая, вып. 15, Л., 1948, стор. 3.

¹⁰ Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке.—«Советская археология», 1957, № 1, стор. 178.

¹¹ О. Д. Ганина. Зерна та насіння рослин з поселення в с. Іване-Пусте.—Археологія, т. XXI, К., 1968, стор. 187—193.

¹² В. И. Цалкин. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии, М., 1966, стор. 26.

дили овець і кіз. Серед харчових покидьків збереглися кістки свиней, коней, дуже рідко — мулів і ослів. Собак тримали не тільки для охорони і полювання. Їх кістки трапляються серед харчових покидьків на поселеннях і серед жертвовної їжі. Є відомості про розведення курей, качок та гусей.

Матеріали не підтверджують припущення П. Д. Ліберова¹³ про те, що скотарство лісостепових племен скіфської доби було напівкочовим. Насправді влітку худобу випасали неподалік від поселень. На зиму запасались сіном, соломою і зерном, а в неурожайні роки — листяними віниками. Худобу утримували в загонах, а для молодняка будували невеликі хліви, що їх розкопано на Люботинському і Східному Більському городищах¹⁴. Наявність в складі стад великої кількості свиней ще раз підкреслює осілий характер місцевих скотарів. Власне скіфи, які жили в степах, не розводили свиней і не використовували їх під час жертвоприношень¹⁵.

Полювання дуже великого значення не мало, про що свідчать нечисленні, хоч і різноманітні знахідки кісток диких тварин: благородних оленів, козуль, лосів, турів, кабанів, лисиць, ведмедів, зайців, бобрів, борсуків, видр, вовків, бабаків, ховрахів, лісового kota, тхорів, куріпок, тетерів, орлів. Зустрічаються також панцирі черепах, черепашки молюсків Уніо. Рибальством в багатьох районах Лісостепу населення взагалі не займалось.

Розвиток усіх основних галузей господарства місцевого населення в ранньому залізному віці був пов'язаний з успіхами металургії і металлообробки і, насамперед, з розвитком місцевого добування і обробки заліза, широке впровадження якого «зробило можливим рільництво на великих площах, розчищення під рілля широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з відомих тоді металів»¹⁶. Під кінець II тисячоліття до н. е. племена, які жили на території Східноєвропейської рівнини, досягли такого рівня розвитку, за якого далі зростання продуктивних сил наполегливо вимагало розширення сировинної бази та використання нових матеріалів для виготовлення високоякісних знарядь праці. Камінь, кістки, глина, дерево, мідь, різні сплави на мідній основі, а також деякі інші матеріали вже не задовольняли потреб розвинутого господарства.

Особливо гостро відчувалась нестача металів, тому що власні джерела сировини для добування кольорових металів на цій території були або зовсім відсутні, або дуже незначні. Ці труднощі вдалось частково подолати лише після налагодження місцевого добування і обробки заліза¹⁷. До початку скіфської епохи племена, які жили на території Лісостепу, набули вже значного досвіду в справі добування і обробки заліза. З другої половини VII ст. до н. е. всі основні види металевих виробів виготовлялися з заліза, причому місцеві майстри застосовували

¹³ П. Д. Ліберов. Мاستюгинские курганы и Волошинские городища. — «Советская археология», 1960, № 3, стор. 164.

¹⁴ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство скіфської епохи. — Вісник Харківського університету, вип. I, історична серія, Харків, 1966, стор. 76; його ж. Исследование памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Сев. Донца. — Археологические открытия 1967 г., М., 1968, стор. 209.

¹⁵ Herod., IV, 63.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори в 2-х томах, т. 2, К., 1955, стор. 270.

¹⁷ Б. Н. Граков. Старейшие находки железных вещей в Европейской части территории СССР. — «Советская археология», 1958, № 4, стор. 7; Б. А. Шрамко. Появление и освоение железа в Восточной Европе. — Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР, вып. 4. Харьков, 1965, стор. 219—227.

різноманітну і досить складну технологію, що вимагала знання властивостей металу і досвіду¹⁸. Найпоширенішим був сиродутний спосіб відновлення заліза в невеликих горнах¹⁹. В ранньоскіфський час, до кінця V ст. до н. е., основні центри добування і обробки заліза розташовувались в лісостеповій зоні, де зосереджувалась велика кількість осілого населення. В степовій Скіфії самостійне виробництво заліза почалось пізніше і не набуло такого широкого розповсюдження.

Хімічні та петрографічні аналізи решток руди і шлаків вказують, що сировиною для добування заліза був переважно бурий залізняк і його різновидності у вигляді болотних, озernih і лугових руд. В одному випадку відмічено застосування гематиту. Залізну руду збагачували, відокремлюючи від порожньої породи, і випалювали. Для поліпшення шлакоутворювання під час процесу відновлення як флюс використовували вапняк²⁰.

Металографічні дослідження показали, що на початку залізного віку населення Лісостепу вже користувалося предметами, виробленими з сталі, до того ж подекуди — із високоякісної багатовуглецевої²¹. Сталь одержували або шляхом первинного науглецювання металу в сиродутному горні, або складним шляхом наступного навмисного науглецювання заготовок.

Вихідним моментом для другого способу було ознайомлення з процесом цементації — одним з найдавніших методів обробки заліза, відомим стародавнім ковалям ще на рубежі II і I тисячоліть до н. е.²² На Люботинському городищі знайдені рештки спеціальної печі для цементування заліза²³. Подекуди застосовували вже і загартовування сталі. Оволодіння методами добування і обробки не тільки заліза, але й сталі — одне з найважливіших досягнень скіфів.

Основним засобом обробки заліза й сталі в ранньому залізному віці було вільне ручне кування металу, що дозволяло за допомогою порівняно простих знарядь одержувати вироби різноманітних форм досить високої на той час якості. Ковадлами служили спочатку великі камені. Залізні ковадла, що мали вигляд зрізаної піраміди, з'являються, очевидно, лише в пізньоскіфський час. З інших ковальських знарядь у лісостеповій Скіфії були відомі молоти, молотки, кліщі, пружинисті щипці, ковальські, слюсарні і ювелірні зубила, пробійники, карбівки, напилок²⁴.

Звстрічається багато ножів. Крім тих, що мали універсальне призначення, і тих, що вживались як столові або кухонні, з'явилися й спеціалізовані форми ножів для обробки шкіри, кісток і дерева²⁵, а також бойові. На Люботинському городищі знайдено бритву. Дослідження понад 250 зразків показує, що сталеві вироби, а також зброя і знаряддя, що мають наварні і багат шарові залізо-сталеві ріжучі частини, набули в долатенський час у лісостепових племен Східної Європи більшого

¹⁸ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии. — «Советская археология», 1963, № 4, стор. 36—57.

¹⁹ Б. А. Шрамко. Новые данные о добыче железа в Скифии. — КСИА АН СССР, вып. 91, М., 1962, стор. 76.

²⁰ Б. А. Шрамко. Новые данные о добыче железа в Скифии. — КСИА АН СССР, вып. 91, М., 1962, стор. 77.

²¹ Б. А. Шрамко, Л. А. Солнцев, Л. Д. Фомин. Металл скифов — железо и сталь. — Методы естественных наук в археологии, М., 1963, стор. 34—36.

²² R. Pleiner. Staré evropské kovářství, Praha, 1962, стор. 59.

²³ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство., стор. 77.

²⁴ Б. А. Шрамко. Орудия скифской эпохи для обработки железа. — «Советская археология», 1969, № 3, стор. 53—70.

²⁵ Б. А. Шрамко. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії. — Пятання історії народів СРСР, 1965, № 1, стор. 137—152.

поширення, ніж в ряді країн Західної і Середньої Європи. Наприклад, зубило, знайдене на Люботинському городищі, виготовлене з середньовуглецевої сталі, стамеска — з добре прокованої дрібнозернистої і багатовуглецевої сталі. Знайдено сталеві господарські сокири, шила, свердла, різці тощо.

Ковалі скіфського часу приділяли особливу увагу землеробським знаряддям. Більшість серпів виготовлялася за допомогою досить складної технології. Одні з них були суцільносталеві (Басівське і Люботинське городища, селище поблизу с. Островецьківка та ін.), інші зроблені шляхом наварювання сталюого леза на залізну основу (Більське городище, селище поблизу хутора Скрипки). Пальштабоподібні знаряддя залежно від форми леза та деяких інших деталей використовувались як сокирки (Велика Андрусівка) або як мотики і землекопні знаряддя (Старша Могила, курган Мала Офірна, с. Чайкине, Харків та ін.), чи як комбіноване знаряддя у вигляді тесла-сокири (Люботинське городище). Пов'язане з господарським використанням, типологічне розрізнення підтверджується і металографічним аналізом. Виявилося, що мотики зроблені з заліза, а лезо їх потім піддавали однобічному цементуванню. Пальштабоподібна сокира виявилася зварною.

Поряд з удосконаленням форм та поліпшенням якості уже відомих типів знарядь, в скіфську добу з'являються кліщі, напилки, пила, кувальські зубила, металеве лучкове свердло, бурав.

Нові технічні досягнення дуже швидко почали запроваджувати при виготовленні зброї. Особливо цікаві щодо цього мечі — з залізними клинками; з клинками з маловуглецевої або середньовуглецевої сталі; з нерівномірно навуглецьованих заготовок смугастої структури; із загартованої сталі, з клинками, виготовленими за допомогою цементації поверхні після кування, а також способом кувальського зварювання. Домінують сталеві мечі різних типів. Важлива знахідка кинджала VI ст. до н. е. із сталевим клинком, підданим термічній обробці: загартовування сталі зроблено за допомогою «м'якого» охолоджувача типу розтопленого жиру.

Більшість бойових сокир, списів і дротиків виготовлена суцільно-сталевими; іноді на більш м'яку основу наварювалось стальне лезо. Списи і дротики робили способом цементування або кувальського зварювання заліза і сталі, а також заліза з залізом.

У скіфську епоху вже добре розуміли властивості чорних металів і вміли практично використовувати їх. Важливо, що місцеві ремісники за допомогою кувальської зварки робили багатощарові залізо-сталеві ріжучі частини. Трапляються навіть леза із структурою зварного дамаська²⁶. Місцеві майстри скіфського часу нерідко перетворювали кувальську справу в справжнє мистецтво, створюючи із заліза чудові художні вироби²⁷.

Якщо добування і обробка чорних металів були в архаїчний період скіфської епохи справою порівняно новою, то обробка кольорових і благородних металів мала вже тоді тривалу історію. Місцеві майстри використовували багатовіковий досвід і традиції своїх попередників. З появою заліза обробка міді й різних сплавів на мідній основі не западає, змінюється лише сфера застосування виробів з кольорових металів. З бронзи здебільшого робили різні прикраси, а також дзеркала, для яких цей метал був необхідним.

²⁶ Б. А. Шрамко. Орудия скифской эпохи., стор. 69.

²⁷ В. А. Городцов. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г. — «Советская археология», 1947, № 9, стор. 18, рис. 6; М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов, Ленинград — Прага, 1966, стор. 67, рис. 130, табл. 211.

Найближчі родовища мідних і поліметалічних руд, які почали розробляти ще в бронзовому віці, були на території сучасного Донбасу і Криворіжжя²⁸. Використовували, мабуть, також метал із балкано-карпатських, кавказьких та інших родовищ.

На багатьох лісостепових поселеннях скіфського часу (Західне, Східне, Велике Більське, Шарпівське, Басівське і Люботинське городища, селища поблизу сіл Лихачівка, Гришинці, Островецьківка, Шовкове та ін.) знайдено злитки міді, бронзи і олова, куски мідної руди і мідні шлаки, що є свідченням місцевого бронзоливарного і бронзоливарного виробництва. На східному Більському городищі знайдено навіть три бронзоливарних майстерні з рештками плавильних печей²⁹.

Аналіз різних виробів доводить, що лісостепові племена в скіфську епоху мали речі, зроблені з таких кольорових і благородних металів та їх сплавів: мідь, бронза (різного складу), томпак, латунь, срібло, електр, золото. Стародавні ливарники розумілися на властивостях різних сплавів і вживали їх під час виготовлення тих чи інших виробів. Домінує олов'яниста бронза, дуже рідко зустрічаються томпак і латунь. У мідь, з якої виливали казани, олово додавали тільки інколи і в невеликій кількості. Зате невеликий процент свинцю (1,0—2,5%) домішували завжди для поліпшення ливарних властивостей металу. В бронзі для дзеркал свинець якщо і був, то у дуже невеликій кількості (0,2—0,5%), а олова іноді 15—20%. Такий сплав мав велику твердість і добре полірувався. Лише в одному з досліджених дзеркал, крім 6,5% олова, було 2,8% цинку. Дзеркало з Ярошівки зроблене із срібного сплаву, але для його виготовлення був використаний уламок античної посудини. Наконечники стріл, браслети, гривні, пластинки для бойових поясів, шпильки, іноді вудила та інші речі відливали, звичайно з олов'янистої або свинцево-олов'янистої бронзи. В них містилося понад 10% олова. Такі вироби не піддаються куванню і штампуванню, а ливарні якості їх дуже високі. Це й зумовило основну технологію виготовлення речей з кольорових металів — вони переважно відливались. Ливарних форм виявлено поки що небагато. Вапнякова форма знайдена в кургані 2 поблизу с. Аксютинці³⁰, на Люботинському городищі — форми з сланцю, глини і уламка античної амфори³¹, на Східному Більському городищі у 1969 р. виявлено глиняну форму для відливки великої бляхи у вигляді оленя³².

Бронзові злитки, звичайно, плавили в глиняних тиглях. Знаряддя для холодної обробки кольорових металів зустрічаються дуже рідко. Для кування міді та малоолов'янистої бронзи застосовували невеликі молотки. Задирки, рубчики і рештки ливників знищували точилами з пісковика або терпугом з однорядною насічкою. Ювеліри користувалися пінцетами з затискним кільцем.

Знахідки верхніх штампів поблизу с. Велика Данилівка і в с. Стайки³³, а також долішнього штампу на Східному Більському городищі³⁴

²⁸ И. Леваковский. Заметка об ископаемых медных изделиях, найденных в Бахмутском и Славяносербском уездах.— Труды Харьковского комитета по устройству XIII АС, Харьков, 1905, стор. 578, та ін.

²⁹ Б. А. Шрамко. Исследования памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Сев. Донца, стор. 210.

³⁰ В. А. Ильинская. Скифы днепровского лесостепного Левобережья (Курганы Посулья), К., 1968, табл. XVI, II.

³¹ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство..., стор. 79, рис. 6.

³² Б. А. Шрамко. Раскопки в бассейнах Сев. Донца и Ворсклы.— Археологические открытия 1969 г., М., 1970, стор. 243.

³³ Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья, вып. III, К., 1900. Приложение, стор. 7; Б. А. Шрамко. Древности Сев. Донца..., стор. 209.

³⁴ Б. А. Шрамко. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии.— «Советская археология», 1970, № 2, стор. 230—234.

свідчать про те, що деяку частину штампованих прикрас робили місцеві майстри, застосовуючи кування, лиття, свердління, шліфування, тиснення і штампування, чеканку, зварювання, з'єднання частин за допомогою заклепок, покриття одного металу іншим. Кування з кольорових металів зустрічається порівняно рідко і майже виключно в ранніх пам'ятках (до VI—V ст. до н. е.). Шпилька з спіральним вушком, знайдена на Немирівському городищі, зроблена шляхом холодного кування з міді з незначними домішками олова і свинцю (разом близько 2%). Більшість інших виробів виготовлена за допомогою лиття з використанням кам'яних, глиняних, металевих та комбінованих форм. Серед ливарних форм слід відзначити наявність двох типів: напівпостійних і разових, зроблених за восковою моделлю. Останні застосовувалися для лиття багатьох художніх виробів та речей із складною конфігурацією.

В комбінованих формах відливали деякі деталі кінської зброї. Так, бляшки з кургану № 447 біля с. Великі Будки, зроблені із бронзи (8% олова, 2% свинцю і близько 0,5% цинку), були відлиті в комбінованій формі, в якій нижня частина кам'яна, а верхня — глиняна. Частіше зустрічаються більш прості сполучення напівпостійної (кам'яної або керамічної) ливарної форми й воскової моделі, що використовувалась для формування вушка (наприклад, нащочник з кургану поблизу с. Пруси, бляшки у вигляді голови оленя з кургану № 188 на р. Тенетинці, бляшка з кургану № 411 поблизу с. Пекарі та ін.). При масовому виготовленні бронзових наконечників стріл застосовувалися більш міцні мідні ливарні форми³⁵.

Особливо складним було виготовлення великих казанів скіфського типу на одній ніжці. Їх відливали в одноразових глиняних формах, основа яких робилась за допомогою шаблону на осі³⁶. При їх лагодженні місцеві майстри нерідко застосовували свердління металу.

Досить широко практикувалося покриття золотом різних виробів з бронзи, срібла, заліза і навіть дерева. В усіх відомих нам випадках місцеві майстри золотили вироби тільки шляхом плакіровки. Вірогідних випадків золотіння за допомогою амальгамування на місцевих виробках не виявлено.

В господарстві лісостепових племен велику роль відігравало виробництво різних речей із шкіри, кісток, рогів, хутра, каміння, дерева, глини, різних волокнистих матеріалів. Добування цієї сировини та її обробка здебільшого ще не відокремились у самостійні ремесла, якими були металургія і металообробка, а робились у домашньому господарстві, в межах патріархальних общин. Лише в окремих випадках, коли виникала потреба постійного виготовлення предметів, які вимагали великого виробничого досвіду, з'являлася деяка спеціалізація.

Із шкіри і хутра шили одяг, взуття, головні убори, пояси, сагайдаки, піхви, кінську зброю тощо. Дослідження близько 50 комплексів з рештками шкіряних виробів дало змогу зробити деякі висновки про технологію обробки шкір, переважно великої рогатої худоби. Певні ознаки вказують на зоління шкір. Волосся зганяли серпоподібними скребачками, знайденими на ряді поселень. Хімічні аналізи шкір від кінської узди та основи панцира показали, що їх обробляли рослинним дубителем

³⁵ Б. Н. Граков. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов.— Труды секции археологии РАНИОН, вып. V, М., 1930, стор. 79; Ф. М. Штильман. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею.— Археологія, т. I, К., 1947, стор. 161—162.

³⁶ А. М. Петриченко, Б. А. Шрамко. Литье в Скифии.— «Литейное производство», 1968, № 11, стор. 41—46.

пірокатехінового ряду (кора верби)³⁷. Застосовували також метод жирування при виготовленні шкір типу сириці і замші. В кургані № 1 поблизу с. Вовківці виявлені рештки шкіри від сагайдака у вигляді напівпергаменту.

Використання кам'яних виробів значно зменшилося в порівнянні з добою бронзи. Однак в багатьох випадках камінь залишався незамінним та ще й дешевим матеріалом. Використовувались дуже різноманітні породи, але найчастіше пісковик, кварцит, сланець, граніт. З каменю робили лише зернотерки, товкачки, грузила, металеві кулі для праші, ливарні форми, тиглі, точила, упори для свердел, жертівники у вигляді кам'яних блюд, кресала, прикраси тощо.

Кількість і асортимент виробів з кісток і рогів на різних етапах не були однаковими. Найчастіше трапляються вони в архайчних пам'ятках другої половини VII — першої половини V ст. до н. е. Серед археологічних знахідок налічується понад 45 видів виробів з кісток і рогу. Це й проколки та скребки, і художньо оформлені гребінці, псалії тощо. На багатьох заготовках добре помітні сліди рубання, стругання, різання, розпилювання, свердління, шліфування і поліровки. Місцеві косторізи ще не знали токарного верстата, а користувалися сокирою, ножом, пилкою, лучковим свердлом, різцем.

Для різних життєвих потреб лісостепові племена широко використовували дерево, зокрема дуб, березу, берест, граб, вербу, клен, липу, ясень і значно рідше — сосну. Всі досліджені знахідки дошок і брусів не розпилювались, а розколювались за допомогою дерев'яного клина, а потім обтесувались сокирою. Деякі дошки оброблялись теслом. Знайдені також долото, стамеска, бурав.

Бідність опублікованих відомостей про плетіння і ткацтво створювала невірне уявлення про стан цих видів домашнього виробництва. Насправді плетіння з гнучких та волокнистих матеріалів застосовувалося дуже часто для будівництва (плетені стіни будівель, каркаси печей тощо), для виготовлення кошків, циновок, одягу і взуття, кінської збруї, прикрас та ін. Плели за допомогою кістяного або дерев'яного кочеди́га. Для складніших видів плетіння використовували великі кістяні або металеві голки. На Немирівському городищі М. І. Артамонов знайшов пластинку з кістки для плетіння шнурів.

Основним матеріалом для виготовлення тканин була овеча вовна. Пряжу знежирювали і фарбували. З рослинних волокон використовувались льон і коноплі. Прядіння здійснювали за допомогою прядки з невеликою лопаттю, до якої пряжа прикріплювалась за допомогою кістяної шпильки. Пряслицю робили звичайно з глини, рідше — з каменю або металу.

Ткали в скіфську добу на вертикальному ткацькому верстаті³⁸ полотняним, репсовим та кіперним переплетінням. Зафіксовано парчеву, ажурну, гобеленову тканини. Трапляються кольорові і прикрашені вишивкою тканини. Барвники, очевидно, добували з місцевих рослин.

Асортимент керамічних виробів дуже великий. Протягом усієї скіфської доби їх виготовляли ручним способом. Підставкою іноді служила вертикально поставлена колода, що поверталась. Це і було певним кроком на шляху до застосування справжнього гончарського круга. Обпалювали вироби в простих однокамерних печах. В V ст. до н. е. кераміка набагато спростилася.

³⁷ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство..., стор. 80.

³⁸ Б. А. Шрамко. Исследования Западного и Восточного Бельских городищ. — Археологические открытия 1968 г., М., 1969, стор. 274.

Отже, дослідження археологічних матеріалів показує, що у лісостепових племен Східної Європи в VII—III ст. до н. е. було багатогалузеве господарство, яке досягло високого рівня на початку залізного віку. Культура лісостепових племен мала великий вплив на культуру степових скіфських племен. Без урахування досягнень скіфської доби неможливо вірно зрозуміти наступний етап розвитку господарства і культури місцевого населення в епоху середньовіччя.

КОНСЕРВАТОРИ НА СЛУЖБІ БРИТАНСЬКОГО МОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛУ (1945—1970 рр.)

В. О. ГОРБИК

В зв'язку з перемогою консерваторів на загальних парламентських виборах 1970 р. і приходом їх до влади всупереч пророкуванню більшості політичних оглядачів значно підвищився інтерес до вивчення політики торі, процесів, що проходять в цій партії. За останні чверть віку консерватори двічі — з липня 1945 по жовтень 1951 р. і з жовтня 1964 по червень 1970 р. перебували в опозиції. 13 років підряд — з жовтня 1951 по жовтень 1964 р. — їх уряди правили країною.

Консервативна партія — головна, перша партія англійської буржуазії — сформувалася в середині XIX ст. і відразу стала важливим елементом британської двопартійної політичної системи. До 20-х років XX ст. консерватори суперничали у боротьбі за владу з лібералами, а пізніше — з лейбористами. Ідеологія та політика традиційного консерватизму вироблялася під впливом таких лідерів торі, як Дізраслі, Солсбері, Бальфур, Бонар Лоу, Болдуїн, Н. Чемберлен. Консерватори намагалися розширити, а потім зберегти Британську імперію, проводили антиробітничу соціальну політику. Проте після розгрому фашизму, виходу соціалізму на світову арену послабили позиції англійського імперіалізму, що примусило торі змінювати методи проведення політики фінансової олігархії.

Поштовхом до реорганізації консервативної партії та перегляду її доктрин стала поразка на загальних парламентських виборах 1945 р. У 1950 р. коаліційний уряд очолив лідер торі відомий політичний діяч Уїнстон Черчілль. Нові загальні вибори були призначені на липень 1945 р. Консерватори намагалися довести, що перемога над гітлерівською Німеччиною стала можливою лише під керівництвом У. Черчілля. Результати виборів приголомшили консерваторів. Замість блискучої перемоги вони потерпіли нищівну поразку, розгубили більшість в парламенті, перетворилися в опозиційну партію. Про те, наскільки тяжкою була ця поразка, свідчать такі цифри: якщо в попередньому парламенті консерватори мали 358 мандатів (і 3 вакантних місця), то в новообраному — одержали лише 189 місць. Їх основні суперники — лейбористи — різко збільшили представництво, відповідно, з 164 до 393. Тільки в 1832 і 1906 рр. консерватори мали в парламенті гірше співвідношення сил¹. Один з провідних торі Квінтін Хогг так характеризував

¹ J. D. Hoffman. The Conservative party in opposition. 1945—1951, London, 1969, стор. 16, 19.

результати виборів: «Рішення (виборців.— В. Г.) може бути пояснено лише як наслідок глибоко обгрунтованої і глибоко укоріненої, раптової, сильної негативної зміни щодо принципів, практики і складу консервативної партії»².

Після виборів торі були змушені переглянути тактику і методи проведення своєї політики. Вони почали здійснювати модернізацію партійного апарату. Цю кампанію очолили відомі діячі Р. Батлер і лорд Вултон. Зміцнювалися як центральні органи, так і місцеві відділення партії, збільшувалася кількість її членів. За даними англійського дослідника Гофмана, за 1946 р. чисельність консерваторів збільшилася на 226 тис. Наприкінці 1947 р. у партії налічувалося 1200 тис., а в червні 1948 р.— вже 2 249 031 чол. (Пізніше вона зростала повільно — з 1951 р. до середини 60-х років менше ніж на 500 тис.)³.

Значну увагу торі приділяли роботі серед молоді, створенню молодіжних відділень в країні. Якщо у червні 1946 р. в Англії було близько 800 молодіжних відділень консервативної партії, то у грудні 1949 р.— 2375 з кількістю членів — 160 433⁴.

У ці роки консервативна партія сформувалася в сучасному вигляді. Оскільки її основні зусилля спрямовувалися на завоювання та зміцнення влади, то цьому підпорядковувалася і структура. Вона складається з кількох сотень місцевих організацій, по одній у кожному виборчому окрузі.

У партії навіть формально відсутня демократія. Всі основні рішення приймаються групою босів, очолюваною лідером. Лідер фактично висувається партійною олігархією. Він контролює основний орган торі — Центральне бюро і у визначенні політичної лінії не зв'язаний рішеннями конференції консерваторів. Лідер розподіляє головні пости, а коли партія при владі — призначає міністрів.

У 40-х — на початку 50-х років сформувалася концепція «нового консерватизму». Вийшов у світ ряд програмних документів, зокрема «Промислова хартія», яка була схвалена всією партією, за винятком групи крайньо правих. У «Промисловій хартії» висловлювалися крамольні для традиційних торі ідеї — можливість націоналізації деяких галузей господарства, здійснення окремих соціальних реформ. Г. Макміллан охарактеризував її так: «Промислова хартія» — переформулювання у світлі сучасних умов фундаментальних і основних принципів нашої партії»⁵.

У формуванні основних принципів зовнішньої та внутрішньої політики для «нового консерватизму» характерні антикомунізм і антинародна спрямованість, яка прикривається демагогічними закликами до миру та благоденства народу. В зовнішньополітичній сфері він проявився у неоколоніалізмі, більш реалістичному підході (порівняно з найреакційнішими союзниками по НАТО) до деяких проблем міжнародних відносин. У питаннях внутрішньої політики для нього є характерними визнання необхідності безпосереднього втручання держави у процес капіталістичного відтворення, допущення при певних умовах націоналізації деяких галузей економіки; витончена соціальна демагогія, намагання розширити соціальну базу, насамперед, за рахунок робітничого класу.

² J. D. Hoffman. The Conservative party in opposition. 1945—1951. London, 1969, стор. 27.

³ Там же, стор. 90.

⁴ Там же, стор. 118.

⁵ R. Butt. The power of Parliament, London, 1967, стор. 204.

Економічна основа «нового консерватизму» — кейнсіанство⁶. Ряд ідей, зокрема про допустимість втручання держави у риночну стихію, консерватори запозичили у лейбористів, тобто відбулося схрещення старих категорій консерватизму з лейборизмом. Саме тоді з'явився термін «батскелізм» — сполучення прізвищ Р. Батлера і Х. Гейтскелла — ідеологів консервативної і лейбористської партій, що добре відображав близькість їх програм і політики. Незважаючи на те, що «новий консерватизм» став офіційною доктриною торі, серед них є досить впливові групи, які мислять категоріями Британської імперії. В цілому 1945—1951 рр. офіційні історики називають «мовчазною революцією».

Шість років правління лейбористів довели, що всі їх декларації про створення у Великобританії «держави загального благоденства» залишилися на папері. В країні росло незадоволення політикою правих лідерів лейбористів. Головними рисами зовнішньої політики уряду були антисоветизм, активна участь у створенні агресивного блоку НАТО і в авантурі американського імперіалізму проти корейського народу. Внутрішня політика кабінету Еттли, зокрема націоналізація державного банку, залізниць, шахт, металургійних заводів, не зачіпала інтересів британського монополістичного капіталу. Все це, а також перебудова консервативної партії привели до втрати у жовтні 1951 р. лейбористами парламентської більшості. Уряд сформував Уїнстон Черчілль.

Консерватори продовжили естафету лейбористів. Їх зовнішня політика відрізнялася від дій попередників лише більшою агресивністю, що проявилось насамперед у гонці озброєнь, участі в ремілітаризації Західної Німеччини і корейській авантурі. В 1955 р. У. Черчілль на посту лідера партії і прем'єр-міністра замінив Антоні Іден. Однак останній недовго очолював уряд. Участь Англії разом з Францією та Ізраїлем в агресії проти єгипетського народу (1956 р.) з метою утвердження своїх колоніальних позицій у цьому районі світу так скомпрометувала Ідена, що консерватори змушені були замінити лідера. На цей пост претендували Гарольд Макміллан і Річард Батлер. Проте оскільки крайньо праві підозрювали Р. Батлера у «лібералізмі», зокрема з суецького питання, лідером партії і прем'єр-міністром став Г. Макміллан.

Перші роки уряд Макміллана досить кваліфіковано — з точки зору правлячих кіл — вирішував складні проблеми внутрішньої і зовнішньої політики. Але в 60-х роках загострилася криза британського імперіалізму, конкуренти дедалі активніше витісняли його з світових ринків. «Заморожування» заробітної плати свідчило про антинародну суть соціальної політики. В тупик зайшла зовнішньополітична лінія — лінія сліпого слідування авантюристичній політиці американського «старшого» партнера. Макміллана у 1963 р. замінив Д. Хьюм. Через рік консерватори пересіли на лави опозиції, розгубивши парламентську більшість на загальних виборах.

Здійснюючи політику монополій — антинародну політику — торі одночасно змушені були боротися з лейбористами за завоювання голосів трудящих. Це примушувало їх приховувати дійсні джерела фінансування партії, якими є сейфи монополій. Більшість консерваторів-політиків підтримує безпосередні зв'язки з великим бізнесом. Деякі підприємці навіть входили до складу уряду. За даними англійського прогресивного

⁶ Напрямок буржуазної політичної економії періоду загальної кризи капіталізму, названий по імені Дж. М. Кейнса. Кейнсіанці намагаються відшукати методи, спрямовані на збереження капіталістичного способу виробництва за допомогою державного регулювання економіки і попиту. Кейнсіанство вороже робітничому класу.

дослідника А. Рота, з кожних десяти консерваторів, обраних до парламенту в 1959 р., ці зв'язки виявлені у восьми⁷.

Протягом всього післявоєнного періоду консервативна партія намагалася зміцнити й розширити свою соціальну базу. Більшість англійської буржуазії, офіцерство, чиновництво, духовництво, значна частина середніх прошарків здавна підтримувала торі. Після поразки на виборах 1945 р. останні, виходячи з концепцій «нового консерватизму», все більше уваги почали приділяти завоюванню голосів робітників. Особливі зусилля вони докладали, щоб проникнути в серцевину пролетаріату — профспілки. Серед неорганізованої частини робітничого класу їх вплив був досить сильним і раніше.

Один з провідних консерваторів Я. Маклеод так визначив цей напрям діяльності партії: «Якщо ми не національна партія, яка представляє як тред-юніони, так і підприємців, то ми — ніщо»⁸. Його тезу розвивав Г. Макміллан: «Я вірю, що важливість вашого руху (консерваторів — тред-юніоністів.— В. Г.) для консервативної партії не може бути переоцінена. Ми вимагатимемо вашої допомоги для пояснення політики та ідей консерватизму на підприємстві... Пам'ятайте, що голоси тред-юніоністів — консерваторів привели консервативну партію до уряду і лише вони можуть утримувати її там. Без них ми будемо в постійній меншості»⁹.

За визнанням колишнього лідера лейбористів Гейтскелла, 30% тред-юніоністів та 40% їх дружин голосували за консерваторів на парламентських виборах 1959 р.

Відомі англійські дослідники Маккензі і Мілн вивчали політичні симпатії виборців під час парламентських виборів 1951 р. За консерваторів голосували з 125 членів тред-юніонів, які вважають себе робітниками,— 23; з 56 виборців, які не відносять себе до пролетаріату,— 23¹⁰.

Ще в 1952 р. консерватори створили спеціальний комітет на чолі з Е. М. Кітінгом, який почав вивчати шляхи поліпшення діяльності торі в тред-юніонах та визволення «профспілок від політичного панування соціалістичної та комуністичної партій». Був утворений також промисловий відділ партії з представниками на місцях¹¹. Консерватори намагаються примусити профспілки займатися вирішенням вузько економічних питань. Крім того, вони ведуть агітацію за максимальне скорочення числа членів тред-юніонів, які платять політичний внесок, щоб підірвати фінансові можливості лейбористів. Це дає певні результати. Так, близько 1 млн. членів профспілок на початку 60-х років не сплачували політичний внесок¹².

Особливо активно борються торі із зростанням впливу комуністів у профспілках, не зупиняючись перед прямим втручанням у справи тред-юніонів. За свідченням «Daily Worker», під час обрання керівництва профспілки електриків консерватори закликали своїх прихильників докласти всіх зусиль, щоб до її виконкому було обрано антикомуніста¹³.

Дуже мало відомо про діяльність консерваторів у профспілках, бо

⁷ Цікаве таке порівняння — ці зв'язки підтримували один з чотирьох лейбористів, два з семи лібералів.— A. Roth. *The Business Background of Members of Parliament*, London, 1963, стор. XVI.

⁸ *Law and Opinion in England in the 20th Century*, London, 1959, стор. 48.

⁹ *Trade Unions and Politics*, London, 1963, стор. 17—18.

¹⁰ *Industrial Relations: Contemporary Problems and Perspectives*, London, 1962, стор. 80.

¹¹ «Мировая экономика и международные отношения», 1963, № 5, стор. 88.

¹² «Daily Worker», 1 липня 1961 р.

¹³ «Daily Worker», 11 серпня 1964 р.

вони скликали закриті конференції. Лише у 1963 р. торі вперше «розсекретили» своїх прихильників у тред-юніонах. На конференцію з'їхалися 300 делегатів від 70 профспілок. Її характерною особливістю була критика деяких аспектів політики уряду, що незвичайно для конференцій консерваторів: в цьому проявилися настрої робітничих мас.

В зв'язку з кризою консервативної партії С. Ллойд у 1963 р. було доручено обстежити її внутрішнє становище. Центральна частина його доповідної записки присвячувалася роботі у тред-юніонах. Він був явно невдоволений діяльністю місцевих організацій партії і вважав, що висунення значної кількості тред-юніоністів кандидатами на виборах від консерваторів підвищить престиж торі серед робітників. І хоч багато низових організацій підтримало його думку, фактично членів профспілок рідко висували кандидатами для обрання в парламент або робили це в ненадійних дільницях. Лише два консерватори — тред-юніоністи були представлені у парламенті в 1959—1964 рр.: Моубі — від профспілки електриків, Дженнінгс — від профспілки вчителів¹⁴. На виборах 1964 р. висунуто три кандидати від консерваторів — тред-юніоністів¹⁵. Це, м'яко кажучи, мало для кількох мільйонів тред-юніоністів, які, як правило, голосують за консерваторів на парламентських виборах.

Поряд з намаганням розширити вплив у профспілках торі під тиском правого крила розробляють заходи по обмеженню прав тред-юніонів. Так, у 1962 р. група консерваторів-парламентарів висунула законопроект про штрафування учасників страйків за «порушення договору», позбавлення їх пенсій і відпусток¹⁶. Прийшовши до влади в 1970 р., консерватори знову порушили це питання і опублікували документ під назвою «Закон про індустріальні відносини», який буде обговорюватися парламентом. Вони пропонують створити спеціальний національний суд з питань індустріальних відносин, який розглядатиме ті страйки, що визнані владою «несправедливими». Винні в їх організації профспілкові лідери будуть оштрафовані або навіть засуджені до тюремного ув'язнення. Уряд одержить право припиняти страйки на два місяці, якщо вони, на його думку, «загрожують національним інтересам». Передбачається реєстрація профспілок. «Закон про індустріальні відносини» спрямований насамперед проти страйків солідарності і неофіційних страйків (неофіційні страйки — не санкціоновані керівництвом профспілок; зараз так починаються 90% виступів пролетаріату). За повідомленням газети «Таймс», новий антиробітничий законопроект «тепло зустрінутий» національним об'єднанням монополістів — конфедерацією британської промисловості¹⁷. Ось чому не посилюється вплив консерваторів серед робітників, незважаючи на великі зусилля торі.

В сучасній Великобританії існує рівновага сил двох основних партій: консервативної та лейбористської. Одна партія заміняє іншу при владі через певний проміжок часу, що політичні оглядачі називали «хитанням маятника». Для завоювання парламентської більшості достатньо зміни симпатій виборців щодо тієї або іншої партії лише на кілька процентів. Тому англійські соціологи всебічно й докладно вивчають: які соціальні прошарки голосують за кожну партію, в який бік змінилися симпатії виборців? Розуміючи умовність таких даних, все ж цікаво вияснити, які верстви населення віддають голоси тій чи іншій партії. Особливо це важливо щодо робітничого класу. За даними Національного інституту громадської думки, на загальних виборах 1964 р.

¹⁴ F. Boyd. British Politics in Transition, 1945—1963, London, 1964, стор. 78—79.

¹⁵ «The Sunday Times», 8 березня 1964 р.

¹⁶ «Daily Worker», 16 листопада 1962 р.

¹⁷ «Правда», 8 жовтня 1970 р.

консерваторів підтримували 34% кваліфікованих і 31% некваліфікованих робітників, у 1966 р., відповідно, 32,4% і 26,3%, тобто не менше як 6,6 млн. чол.— половина всіх голосів, одержаних торі. Останніх підтримують також неорганізовані робітники. Чітко простежується зв'язок між їх політичною орієнтацією та рівнем концентрації. Прихильники консерваторів частіше працюють на дрібних підприємствах, рідше — на великих. Як правило, вплив торі слабкий у промислових центрах¹⁸.

Характеристика партії консерваторів була б неповною без визначення угруповань, які в ній існують,— від порівняно ліберальних до крайньо реакційних, напівфашистських.

Досить ліберальні погляди висловлюють члени секції «молодих консерваторів». Але характерно, що на їх першій конференції в 1961 р.— до цього вони були представлені на загальнопартійних конференціях — поряд із звичайними привітальними резолюціями критикувалася позиція уряду з деяких питань, що нетипово для торі. Керівництво партії намагалось не допустити «молодих консерваторів» до активної політичної діяльності (невипадково їх організацію називають «бюро шлюбних послуг й розваг») і тому йому все важче залучати молодь на свій бік¹⁹.

До ліберального крила консервативної партії слід віднести «Бау-груп», яка складається з «молодих консерваторів» (вік її членів обмежено 35 роками) — бізнесменів, адвокатів, журналістів, викладачів, лікарів. Вона виникла у лютому 1951 р., але кількість її членів швидко зростала — з 38 в 1951 р. до 873 в 1960 р.²⁰ У 60-х роках до неї входило 12 депутатів парламенту. Основні зусилля «Бау-груп» концентрує на вивченні окремих внутрішньо- та зовнішньополітичних питань і публікації брошур на ці теми. У брошурах висвітлювалися питання заробітної плати, податків, освіти, становище «кольорової» меншості в країні. Далеко не завжди погляди членів групи на вирішення тієї чи іншої проблеми збігалися з офіційною точкою зору, зокрема вони критикували урядовий курс під час суецької кризи 1956 р., расистську політику щодо населення африканських колоній тощо²¹. Представники групи вважають можливим втручання держави в економічні процеси, розширення впливу торі в тред-юніонах, певну демократизацію консервативної партії.

Крайньо правих поглядів дотримуються консерватори, які входять до «Клубу понеділка». «Клуб» очолювали впливові торі — маркіз Солсбері і Бойд Мертонський. Вони захищають позиції старого консерватизму, виступають за відродження Британської імперії. Наприклад, «лібералізм» Макміллана, на їх думку, виявився у досить пасивній підтримці Чомбе, йеменських роялістів та расистів ПАР.

Показово, що група правих консерваторів на чолі з Даутоном у травні 1960 р. заснувала «Нову консервативну партію». Незважаючи на їх наміри висунути 50 кандидатів на парламентських виборах 1964 р., вплив цієї групи незначний²². Існує кілька крайньо правих угруповань, тісно зв'язаних між собою, які примикають до консервативної партії: «Група свободи», до якої входять «Національне братство» і «Народна ліга на захист свободи»²³. Це — активні прихильники «холодної війни», гонки озброєнь, зокрема ядерного, крайніх форм колоніалізму. «Гру-

¹⁸ Див. докладніше МЭМО, 1969, № 10, стор. 98—104.

¹⁹ «The Sunday Times», 7 січня 1962 р.

²⁰ «The Western Political Quarterly», December 1961, v. XIV, № 4, стор. 868.

²¹ Там же, стор. 870—871.

²² Keesing's Contemporary Archives, стор. 17770.

²³ Під час виборчих кампаній члени групи нерідко блокуються з консерваторами.

па свободи», наприклад, вимагає прийняття антиробітничих та анти-профспілкових законів.

Певну вагу серед правих має група Е. Пауелла, колишнього міністра освіти. Пауелл — расист, виступає за жорстокі санкції щодо «кольорової» меншості, за зменшення асигнувань на соціальні потреби, проти будь-якого обмеження державою риночної стихії. Існування в консервативній партії угруповань, що дотримуються різної тактики у боротьбі із зростаючим впливом сил соціалізму, національно-визвольного руху й англійським робітничим класом, свідчить про тяжкий її стан.

Суперечності в стані консерваторів виходять на поверхню під час обговорення й прийняття важливих законів або голосування в парламенті. Нерідко рядові члени парламенту критикують офіціальну позицію партії, голосують проти запропонованих її лідерами законопроектів. Причому критикують керівництво торі як помірковане крило, так і крайньо праві. Недосить виразно ця тенденція проявлялася у період перебування консерваторів в опозиції (1945—1951 рр.) — партія зміцнювала свої ряди для повернення до влади й навіть незначне незадоволення було небажаним явищем. Це, безумовно, не означає, що тоді були відсутні різні угруповання, вони лише вміло маскувалися. Адже навіть лідер партії У. Черчилль у 1945 р. не зміг добитися одностайного схвалення депутатами-консерваторами у парламенті позиції керівництва торі щодо взяття у США позики.

Після приходу до влади в 1951 р. суперечки між консерваторами стали більш відомими громадськості. Так, 39 правих консерваторів підписали у квітні 1952 р. протест проти затягування денационалізації металургійних заводів та автотранспортних кампаній²⁴. Саме під їх тиском були денационалізовані металургійні заводи. Інші націоналізовані галузі почали переводити на так звану комерційну основу — різко скорочувати дотації їм з боку держави, що відбулося, в основному, на споживачах — англійських трудящих. Праві у травні 1956 р. голосували проти надання білль-позики міністерством фінансів вугільній промисловості²⁵. Слід підкреслити, що і в цей час партійні мотиви висувалися на перший план — більшість в палаті громад була незначною, і консерватори робили все, щоб дотримуватися єдності.

Найбільш чітко розходження у консервативній партії проявилися в 1956 р., під час обговорення питання про участь уряду Ідена в авантурі у зоні Суецького каналу. Існувало ліберальне крило, яке не погоджувалося з прискороною гонкою озброєнь, яку здійснював кабінет Ідена. До цієї групи належали економічний секретар міністерства фінансів Е. Бойл, державний міністр іноземних справ А. Наттінг, які подали у відставку, протестуючи проти позиції уряду. В дебатах з суецького питання, що проходили у палаті громад, деякі консерватори піддали різкій критиці політику Ідена. Є відомості, що близько 40 консерваторів мали намір голосувати проти пропозиції уряду²⁶.

Серед торі виникли розходження і під час прийняття закону про квартирну плату (1957 р.). Раніше рівень квартирної плати контролювався державою, що деякою мірою стримувало її зростання. Після прийняття закону вже до 1959 р. в Англії та Уельсі вона зросла на 33—74%, а в Лондоні — навіть на 52—145% в залежності від типу житла²⁷. Непопулярність цього закону примусила ряд консерваторів виступити проти нього.

²⁴ R. Butt. Назв. праця, стор. 206.

²⁵ Там же, стор. 208—209.

²⁶ Там же, стор. 213.

²⁷ А. Браун. Консерваторы у власти в 1951—1962 гг., М., 1964, стор. 139.

Торі намагалися перешкодити висловленню поглядів, відмінних від офіційної позиції керівництва. Партійний організатор застосовував жорстокі міри покарання «бунтівників». Іноді провідні консерватори подавали у відставку, якщо не погоджувалися з курсом уряду з того чи іншого питання. Зокрема, через розходження у методах проведення економічної політики у 1958 р. вийшли з складу уряду міністри Е. Палуелл, П. Торнекрофт, Г. Берч²⁸.

Інколи уряд навіть інспірував незадоволення, зокрема з боку правих, з якогось аспекта політики, що створювало ілюзію, нібито він змушений приймати непопулярні серед народних мас закони під тиском цих угруповань. В цілому не слід перебільшувати значення розходжень серед консерваторів.

Після поразки на парламентських виборах 1964 р. на посту лідера партії Д. Хьюма замінив Е. Хіт. Останній належить до нового покоління, він — прихильник «нового консерватизму». Консерватори знову концентрували свої зусилля на завоюванні влади. В цьому їм допомогла антинародна політика праволейбористського уряду. Саме під час правління лейбористів досягло рекордного за післявоєнні роки рівня безробіття, була проведена девальвація фунта стерлінгів та здійснено «заморожування» заробітної плати.

У перші місяці правління консерваторів було висунуто законопроект про обмеження страйків. Уряд не бажає вирішити демократичним шляхом проблему Північної Ірландії. Вже перші зовнішньополітичні кроки кабінету Хіта свідчать, що він проводить більш реакційну політику, ніж лейбористи. Консерватори оголосили про намір поновити поставки зброї расистському уряду Південної Африки, що викликало обурення африканських народів. Світова громадськість рішуче протестує проти наміру англійського уряду зберегти свої військові бази «на схід від Суеця», тобто продовжувати традиційну політику британського імперіалізму.

Комуністична партія Великобританії, різко критикуючи програму і політику правого лейборизму, підкреслює, що прихід консерваторів до влади погіршить становище трудящих. В цьому вона керується ленинським положенням, важливим для розуміння англійської сучасної дійсності: «Розходження між Черчіллями і Ллойд-Джорджами — ці політичні типи є в усіх країнах, з мізерними національними відмінностями, — з одного боку; потім, між Гендерсонами і Ллойд-Джорджами, з другого, зовсім неважливі і дрібні з точки зору чистого, тобто абстрактного, тобто недозрілого ще до практичної, масової, політичної дії, комунізму. Але з точки зору цієї практичної дії мас, ці відмінності дуже, дуже важливі»²⁹.

²⁸ R. J. Jackson. *Rebels and Whips*, London, 1968, стор. 217.

²⁹ В. І. Ленін. *Твори*, т. 31, стор. 70.

До 125-річчя виникнення Кирило-Мефодіївського товариства

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Г. Я. СЕРГІЄНКО

В історію визвольного руху дворянського періоду яскраву сторінку вписало Кирило-Мефодіївське товариство, яке висунуло програму перебудови суспільного ладу та об'єднання слов'янських народів. Але практичне здійснення кирило-мефодіївцями цієї програми вивчено ще недостатньо. В працях дореволюційних і радянських істориків про це згадуються тільки окремі факти. Деякі буржуазні вчені висловлювали хибну думку, ніби члени Товариства не зробили істотного вкладу у визвольний рух¹. Звужено трактують це питання і окремі радянські історики (Ф. О. Ястребов, М. С. Денисенко та інші). Зокрема П. А. Зайончковський вважає, що кирило-мефодіївці обмежувались «складанням різних проектів і планів»².

Кирило-мефодіївці діяли за доби миколаївської реакції, про яку В. І. Ленін писав: «Епоха кріпосна (1827—1846 рр.) — цілковите переважання дворянства. Це — епоха від декабристів до Герцена. Кріпосна Росія забита і нерухома. Протестує мізерна меншість дворян, безсилим без підтримки народу. Але кращі люди з дворян допомогли *розбудити народ*»³.

У ту пору нові суспільно-економічні відносини та їх суперечності були ще в зародковому стані. Кирило-мефодіївці належали до діячів визвольного руху і просвітителів 40-х років XIX ст. і відбивали ставлення певних суспільних сил до основної проблеми того часу — скасування кріпосного права, хоча не всі правильно розуміли суперечності у тому ладі, який виростав з кріпосного.

Кирило-Мефодіївське товариство виникло у Києві й існувало протягом 15 місяців (січень 1846 р. — березень 1847 р.). Його організували професор Київського університету М. І. Костомаров, чиновник М. І. Гулак і студент університету В. М. Білозерський. До Товариства вступили: поет Т. Г. Шевченко, вчителі П. О. Куліш і Д. П. Пильчиков, студенти університету О. О. Навроцький, О. В. Маркович, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький і О. Д. Тулуб, поміщик М. І. Савич. Їх об'єднувало спільне прагнення визволити селян від кріпосної залежності. Але шляхи й методи досягнення цієї мети були у них різні. Революційно-демократична частина на чолі з Т. Г. Шевченком стояла за знищення кріпацтва через революційне повстання селянства, а ліберально-буржуазна (М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. М. Білозерський та інші) — висувала реформістські заходи визволення селян. Це розмежування поглядів наклало відбиток на всю діяльність кирило-мефодіївців, одним з основних моментів якої було створення програмних документів («Статут Слов'янського Товариства св. Кирила і Мефодія», «Книги буття українського народу») та популяризація їх ідей. Ці документи призначалися для розповсюдження серед народу та передової інтелігенції, щоб завоювати їх уми і примножувати число членів Товариства.

«Книги буття українського народу» були розмножені в чотирьох

¹ С. Г. Сватиков. Общественное движение в России (1700—1895), Ростов-на-Дону, 1905, стор. 200—202.

² П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847), М., 1959, стор. 111, 114; З історії філософської думки на Україні, К., 1963, стор. 87; Ф. Ястребов. Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939, стор. 168—169.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 287.

примірниках російською і українською мовами. Чернетка цього твору зберігалася у М. І. Костомарова у Києві. Два примірники мав М. І. Гулак, який на початку 1847 р. служив у канцелярії Ради Петербурзького університету. Один примірник узяв Білозерський, коли разом з Кулішем їхав за кордон, щоб познайомити з «Книгами буття» діячів визвольного руху слов'янських країн⁴.

Засобом поширення ідей Товариства були прокламації, звернені до народів України, Росії й Польщі. Дві прокламації, написані рукою Костомарова, додавались до тексту «Книги буття» з метою популяризації цього твору і статуту.

У прокламації «До братів українців» мова йшла про те, що всі слов'яни повинні об'єднатися в добровільний союз — федерацію, де б кожний народ мав незалежну республіку, свою мову, літературу і «справу общественну». В республіках передбачалося скасування станів, запровадження рівності, свободи, загального виборчого права. Союз слов'янських республік повинен був обирати на певний термін Сейм або Раду слов'янську, де вирішувалися б загальні справи. Прокламація закликала українців усе це обмірковувати й чекати часу, коли про всі справи можна буде говорити відкрито⁵.

Друга прокламація — звернення до великоросіян та поляків. Вона закликала стрепенутися від сну й дрімоти, знищити у своїх серцях нерозважливу ненависть один до одного, запалену царями й панами, засоромитися ярма, яке давить їх плечі, затаврувати прокляттям «свято-татственні імена земного царя і земного пана». Наголошувалося на тому, що треба згадати своїх братів, які знемагають ще в «шовкових ланцюгах німецьких» (під владою Пруссії й Австрії) та «кігтях турецьких», боротися за слов'янський союз, загальну рівність, братерство, мир⁶.

Кирило-мефодіївці не встигли розмножити й розповсюдити прокламації. Але їх намір солідаризувати український, російський і польський народи для досягнення високої мети об'єднання слов'ян — явище цілком позитивне.

Найвизначніше місце в політичній пропаганді Товариства посідали твори Т. Г. Шевченка, в яких він активно проповідував антикріпосницькі та антисамодержавні погляди. Поет, за свідченням Андрузького, спонукав до активної діяльності Товариство⁷. Свої революційні твори великий Кобзар пропагував на літературних вечорах у Києві, Яготині та в багатьох інших містах і селах України. Ще в грудні 1845 р. він сміливо провістив майбутнє визволення поневоленого народу:

Розкуються незабаром
Заковані люди.

На всій Україні Т. Г. Шевченко був відомий як борець проти царизму й кріпосництва. Його твори мали великий вплив на членів Товариства. Про свої враження від зустрічі з поетом М. І. Костомаров писав: «Він прочитав мені деякі з невиданих своїх творів, які цілком захопили мене. Особливо сильне враження справив на мене «Сон», невидана антицензурна поема Шевченка. Я читав і перечитував її цілу ніч і був у справжньому захваті»⁸. «Вчора,— зазначав В. М. Білозерський

⁴ П. Куліш. Спогади про Тараса Шевченка, Харків — Київ, 1930, стор. 83; «Вестник Европы», 1910, № 4, стор. 76—77; Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, К., 1915, стор. 48—49, 56, 110.

⁵ «Наше минуле», 1918, № 1, стор. 36—37.

⁶ «Былое», 1906, № 2, стор. 68.

⁷ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, стор. 35—38.

⁸ Спогади про Шевченка, К., 1958, стор. 157.

у листі до М. І. Гулака від 1 травня 1846 р.,— був у мене Іван Якович Посяда і сказав, що Шевченко написав нову поему — «Іоанн Гус». Я мимоволі приємно задумався над тим, яку геніальну людину ми маємо в особі Тараса Григоровича; бо тільки геній, завдяки лише глибокому почуттю, може вгадувати і потреби народу і навіть цілого століття...»⁹. І. Я. Посяда і О. О. Навроцький розповсюджували серед студентів Київського університету революційні поеми автора «Кобзаря»¹⁰.

Кирило-Мефодіївське Товариство діяло у той період, коли в слов'янських країнах розвивався національно-визвольний рух й формувалися буржуазні нації. Пригноблені німецькими, австрійськими й турецькими феодалами слов'янські народи прагнули до визволення й відродження. Передові представники їх висунули гасло об'єднання слов'ян для визвольної боротьби.

Прогресивна ідея подолання національної обмеженості народів і їх єднання у визвольній боротьбі захоплювала багатьох революційно-демократичних діячів. «І недалеко вже час,— писав В. Г. Белінський в 1843 р.— коли зникнуть егоїстичні розрахунки так званої політики, і народи обіймуться по-братньому, при урочистому блиску сонця розуму...»¹¹.

Кирило-мефодіївців глибоко хвилювала доля слов'янських народів. Метою своєї діяльності вони вважали боротьбу за соціальне й національне визволення не лише українського народу, а й усіх слов'ян. За здійснення цього активно виступав Т. Г. Шевченко, який закликав слов'ян припинити ворогування, розпалюване панами й королями для власної користі, і єднатися по-братерському. У поемі «Єретик», присвяченій відомому чеському вченому і прогресивному діячеві Павлу Шафарикові, поет пов'язував визвольну боротьбу чеського народу з загальним прагненням слов'ян до єдності і щиро бажав, щоб «усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди»¹². Запорукою вільного й незалежного існування слов'янських народів він вважав соціальне визволення й повалення монархічних режимів.

На відміну від поглядів декабристів і Шевченка, Костомаров і Білозерський основою перетворення існуючого ладу вважали освіту й релігію, з допомогою яких пощастить мирним шляхом досягти визволення й об'єднання слов'ян. Співчуваючи простому народові, ліберально настроєні члени Товариства намагалися допомогти йому поліпшити становище без насильницької революції. Ліберальна концепція розв'язання селянського питання відображена і в брошурі П. О. Куліша, написаній для поміщиків¹³. Засуджуючи подібні утопічні ідеї, Ф. Енгельс писав: «Гіркий досвід привів до переконання, що «братерський союз європейських народів» може бути здійснений не з допомогою пустих фраз і добрих побажань, а тільки з допомогою радикальних революцій і кривавої боротьби...»¹⁴.

Не поділяючи революційні методи боротьби, Костомаров все ж прихильно ставився до народних повстань проти гнобителів у минулому.

У Кирило-Мефодіївському Товаристві Шевченко висував і рішуче відстоював революційно-демократичну програму скасування кріпацтва

⁹ Сповіді про Шевченка, К., 1958, стор. 219.

¹⁰ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, стор. 10—11, 21, 77.

¹¹ В. Г. Белінський. Вибрані філософські твори, т. I, К., 1948, стор. 414—415.

¹² Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у десяти томах, т. I, К., 1939, стор. 150, 264.

¹³ Штаб-лекарь Ф. Гладкий. Карманная книжка для помещиков и лучший, извлеченный из опыта способ управления именем, Спб., 1846. «Ф. Гладкий» — псевдонім П. О. Куліша.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 281—282.

й повалення самодержавно-кріпосницького ладу. Поета, як безкомпромісного борця, підтримувала радикально настроєна частина товариства — Гулак, Навроцький, Посяда, Андрузький.

Боротьба проти гнобителів, нещадне знищення панів, здобуття волі своїми власними силами — ось головний мотив закликів Шевченка до селян. Він не просить милостині у поміщиків, а вимагає відповіді за злочини і загрожує розправою народу, провіщає: «Встане правда! Встане воля!» Шевченко був глибоко переконаний, що волю треба не чекати, а здобувати у збройній боротьбі з гнобителями. У безсмертному «Заповіті» він закликає до повстання:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте...

І. Я. Посяда в чернетках листів до царя і міністра фінансів писав, що дари, які дає природа селянам, вирвані з їх рук «нахабними поміщиками», в кожному селі сотні злидарів, які вже втратили будь-яку надію на краще життя. Змальована ним картина нужденного й безпросвітнього життя українського селянства є таким же гострим осудом самодержавно-кріпосницького ладу, як і твори Шевченка. Посяда висловлював упевненість, що на Україні, як і в усій Росії, є люди, які готові допомогти своїй вітчизні й навіть віддати за неї життя¹⁵.

Кирило-мефодіївці пропагували ідеї Товариства в учбових закладах: Костомаров у своїх лекціях у Київському університеті; Білозерський і Пильчиков серед вихованців Полтавського Петровського кадетського корпусу, де вони вчителювали. Кирило-мефодіївці знайшли в Полтаві немало прихильників. Серед них була і дочка відомого письменника та громадського діяча В. В. Капніста — С. В. Скалон.

Члени Товариства дбали про створення й видання книжок, доступних простому народові. Саме тоді вирішено було організувати збирання коштів для книгодрукування, написати історію України та інші книги в дусі ідей Товариства. Виникла навіть ідея заснувати для цього окреме легальне товариство. Цю думку підтримали професор Харківського університету А. Л. Метлинський і вчитель Полтавської гімназії Л. І. Боровиковський. З цього приводу тричі відбувалися наради, в яких брали участь Шевченко, Костомаров, Гулак і Куліш¹⁶.

Згодом Куліш написав невелику книжку під назвою «Повість про український народ», яка призначалася для дітей старшого віку. Це було перше популярне видання з історії України, в якому містились цікаві думки про минуле українського народу. Проте в книзі було чимало й суб'єктивних антиісторичних тверджень автора про Богдана Хмельницького, діяльність гетьмана Мазепи і навіть схвалення політики царського уряду щодо Запорізької Січі в 1775 р.¹⁷ Після арештів членів Товариства «Повість про український народ» була заборонена царським урядом.

Важливою формою практичної діяльності кирило-мефодіївців були їх збори, де розроблялися і обговорювалися програмні документи, накреслювалися плани дій, розподілялися доручення, висловлювалися думки про політичні події, тактику боротьби тощо. На зборах обговорювалися також питання про залучення до боротьби проти самодер-

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 81, ч. 9, арк. 3—6; За сто літ, кн. 2, К., 1928, стор. 35.

¹⁶ За сто літ, кн. 1, К., 1927, стор. 39—40; кн. 2, стор. 78—79; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 81, ч. 9, арк. 7—9.

¹⁷ П. Куліш. Повесть об украинском народе, Спб., 1846, стор. 2, 7, 13, 20, 21—22, 24, 25—26, 87, 103, 108, 109.

жавно-кріпосницького ладу як союзників учасників польського визвольного руху, а також студентів Київського університету¹⁸.

Кирило-мефодіївці виступили палкими поборниками поширення серед народу освіти, як могутнього засобу усвідомлення пригнобленими масами їх становища й необхідності боротьби за своє визволення з-під гніту. Передбачалось здобути від уряду дозвіл на відкриття шкіл у державних і поміщицьких селах, написати короткі підручники українською мовою з історії, географії, рахівництва і сільського господарства¹⁹.

Кирило-Мефодіївське Товариство надавало великого значення встановленню політичних зв'язків з діячами визвольного руху як всередині країни, так і за кордоном. М. І. Гулак листувався з чеським славістом і діячем слов'янського відродження В. Ганкою, який постійно підтримував дружбу з багатьма громадськими діячами Росії. Вони обмінювалися думками з приводу становища слов'янських народів і перспектив їх національного розвитку.

Під час поїздки до Польщі П. О. Куліш і В. М. Білозерський налагоджували там зв'язки з відомими ученими-славістами В. Мацевовським, П. Дубровським, С. Лінде та іншими²⁰. За завданням Товариства М. І. Савич за кордоном поширював його ідеї і передав А. Міцкевичу «Кобзар» Т. Г. Шевченка. Поеми «Гайдамаки» і «Єретик» кирило-мефодіївці надіслали відомому чеському громадському діячеві і борцеві за національне визволення свого народу П. Шафаріку²¹. Шевченко підтримував дружні відносини й листувався з художником Р. Жуковським, який брав участь у польському визвольному русі й одночасно належав до одного з революційних гуртків товариства петрашевців²². Політичні зв'язки поета ведуть і до колишніх учасників таємної організації польських революціонерів «Союз польського народу», який діяв на Правобережній Україні, в Литві та Білорусії й був розгромлений царським урядом у 1838 р. Зокрема Шевченко був знайомий з редактором «Петербурзького тижневика» і «Літературного щорічника» (обидва видавалися польською мовою) Р. Подберезьким, який разом з своїми трьома братами входив до «Союзу польського народу» у Вільно і за це притягався до слідства, перебував під жандармським наглядом. За переховування забороненої літератури Подберезького у 1850 р. відправлено на заслання²³.

Налагоджувалися контакти між українськими діячами і «Союзом литовської молоді», що таємно діяв у Литві та Білорусії. Член цієї організації студент Харківського університету Є. Врублевський, познайомившись з конспіративною діяльністю і програмою кирило-мефодіївців, повідомив про це в Литві своїм товаришам²⁴.

Через Т. Г. Шевченка, який продовжував працювати в Академії художеств у Петербурзі й часто туди їздив, Товариство мало зв'язок

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, І експ., спр. 81, ч. І, арк. 13—14.

¹⁹ Спогади про Шевченка, стор. 34—35; М. П. Рудько. Тарас Шевченко і Київський університет. К., 1959, стор. 17; Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у десяти томах, т. VI, К., 1957, стор. 38; «Былое», 1906, № 2, стор. 67. За сто літ, кн. 2, стор. 54, 60, 67; Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, стор. 72—73.

²⁰ За сто літ, кн. 2, стор. 48, 50, 77.

²¹ Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. 119—120, Львів, 1917, стор. 99; «Киевская старина», 1904, № 2, стор. 235—236.

²² Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861, К., 1961, стор. 42, 157.

²³ В. А. Дьяков. Тарас Шевченко и его польские друзья, М., 1966, стор. 20—23.

²⁴ А. Ф. Смирнов. Революционные связи народов России и Польши. 30—60 годы XIX века, М., 1962, стор. 129, 136.

з революційною організацією петрашевців. Поет познайомився і листувався з активним петрашевцем Р. Р. Штрاندманом, співавтором «Кишнькового словника іноземних слів».

З щоденника петрашевця М. О. Момбеллі відомо про його близькі стосунки з Шевченком, зустрічі й розмови на політичні теми. «Він,— писав Момбеллі,— написав поему «Гайдамаки» і багато інших віршів, назв яких не пам'ятаю. Майже всі його твори написані чистою малоросійською мовою». Момбеллі зазначив, що, на думку українців, «Шевченко — справжній поет, поет з почуттям, поет з запалом»²⁵.

Петрашевці були добре поінформовані про діяльність і розгром Кирило-Мефодіївського товариства. М. В. Буташевич-Петрашевський, якому стало відомо про арешт кирило-мефодіївців, зауважував, що їх справа «пустила корені в Малоросії», чому «багато сприяли твори Шевченка», які у великій кількості розійшлися і стали причиною «сильного хвилювання умів, так що й тепер Малоросія перебуває в бродінні»²⁶.

Активна й різноманітна діяльність кирило-мефодіївців дає підставу зробити висновок, що головним її напрямом була пропаганда ідей Товариства і встановлення політичних зв'язків з прогресивними діячами визвольного руху. Усвідомлюючи необхідність змін у суспільстві, кирило-мефодіївці шукали шляхів для його перебудови, а також вироблення правильної революційної теорії.

Незважаючи на певну обмеженість програми й хибність окремих практичних кроків для її здійснення (вузькість і почасти невизначеність планів перебудови суспільного ладу і об'єднання слов'янських народів, обрання переважно мирних шляхів для розв'язання поставлених завдань), кирило-мефодіївці внесли помітний вклад до активізації визвольного руху на Україні й розвитку передової суспільної думки.

²⁵ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, М., 1953, стор. 618.

²⁶ Дело петрашевцев, т. I, М.—Л., 1937, стор. 161—162; т. III, М.—Л., 1951, стор. 406—407.

ПИТАННЯ ЄДНАННЯ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА НАРОДІВ У ПОГЛЯДАХ КИРИЛО-МЕФОДІЙВЦІВ

П. С. ГОНЧАРУК

Відомо, що кирило-мефодіївці у своїх політичних документах, окремих історичних працях та художніх творах виступали з гострою критикою самодержавно-кріпосницької системи¹, мріяли про побудову нового щасливого суспільства, в якому б не було «ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа... ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа, ні в Великій Росії, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні в Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар»². Поряд з вирішенням соціальних проблем, чле-

¹ І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко. Борьба трудящихся Украины за социальное и национальное освобождение (XIV—XIX ст.ст.), К., 1967, стор. 31; І. Д. Назаренко. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964, стор. 185—214; П. А. Зайончковський. Кирилло-Мефодиевское общество, М., 1959, стор. 79—111.

² «Книги буття українського народу» (інакше — «Закон божий»), § 108 (далі — «Книги буття»). В кн.: П. А. Зайончковський. Кирилло-Мефодиевское общество, стор. 160. У тексті даються посилання на параграфи цього документа.

ни Кирило-Мефодіївського Товариства мріяли також про справедливе розв'язання національного питання, відстоювали принципи дружніх взаємозв'язків між народами.

Марксистсько-ленінська методологія вимагає того, щоб під час розгляду всякого суспільного руху дослідники обов'язково враховували умови, за яких він виник і здійснювався, співвідношення класових сил, особливості епохи. В. І. Ленін вчить, що всякий рух потрібно поставити «в певні історичні рамки»³.

Царська Росія в 40-х роках XIX ст. відзначалася не тільки жорсткістю самодержавно-кріпосницького гніту, а й посиленням гнобленням неросійських народів, яке, за визначенням В. І. Леніна, було «значно сильніше, ніж у сусідніх державах (і навіть не тільки в європейських)»⁴. Це обумовило те, що в 40-х роках XIX ст. (та й в пізніші часи) вся прогресивна громадськість багатонаціональної Росії боролася не тільки за ліквідацію соціального, а й національного гноблення. Володимир Ілліч неодноразово вказував, що підтримка марксистами національно-визвольного руху епохи 40—80-х років XIX ст. була цілком правильною і послідовно демократичною, оскільки цей рух є «пробудження мас від феодальної сплячки», спрямовування їх енергії на боротьбу «проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації»⁵. Ця вказівка В. І. Леніна дає нам єдино правильний ключ для наукової оцінки ідей кирило-мефодіївців.

Члени Товариства одностайно твердили, що в тогочасній Росії, Чехії, Болгарії, Сербії та інших країнах світу важкий політичний та соціальний гніт народів доповнювався національним. В. М. Білозерський у пояснювальній записці до Статуту товариства справедливо зауважує, що в ті часи переважна більшість слов'янських народів придушувалась «самодержавним деспотизмом. Ні їх політична самостійність, ні вільний вираз думок і почувань, ні навіть сама мова не знаходить собі покровительства закону, все приречене на переслідування, все придушється особистою самоволею»⁶. Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. М. Білозерський у своїх історичних працях та художніх творах зазначали, що на Україні, як і в інших країнах, національний гніт лягав важким тягарем у першу чергу на плечі простих людей. «Я повсюду чув грубі вихватки і насмішки над українцями не тільки від великорусів,— писав з приводу цього М. І. Костомаров,— але й навіть від малорусів вищого класу, які вважали дозволеним глумитися над мужиками та їх мовою. Таке відношення до народу та його мови мені здавалося приниженням людської гідності...»⁷.

На основі історичних фактів кирило-мефодіївці не раз підкреслювали, що антинародну політику чинить не російський народ, а цар, його сатрапи та поміщики. Т. Г. Шевченко у своїй знаменитій поемі «Кавказ» (1845) з гнівом писав, що російські царі виступили душителями національної свободи, перетворили Росію в багатонаціональну тюрму. М. І. Костомаров, як і Т. Г. Шевченко, в праці «Мысли об истории Малороссии» (1846) показав, що безчинства на Україні творили «люди урядові», ті, кому «влада доручала справи в Малоросії»⁸. В. М. Білозерський з боєм у серці відзначав, що царські репресії ско-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 368.

⁴ Там же, стор. 375.

⁵ Там же, стор. 17.

⁶ З ідеології кирило-мефодіївців. Записка Василя Білозерського.— «Україна», 1914, кн. 1—4, К., стор. 80.

⁷ Н. І. Костомаров. Автобіографія.— «Литературное наследие», Спб., 1890, стор. 32.

⁸ Н. І. Костомаров. Мысли об истории Малороссии.— «Библиотека для чтения», т. 78, Спб., 1846, стор. 26.

ро доведуть до того, що Україна «втратить свій народний віковий скарб»⁹.

Протестуючи проти національного гніту, члени Товариства виступили з обгрунтованою думкою про те, що український народ, як і всі інші народи, має право на вільний політичний та культурний розвиток. У зверненнях до «Братів Українців!» та до «Братів Великоросіян і Польків!», «Книгах буття», «Статуті товариства», висловлювалась думка, що народи можуть бути щасливими лише тоді, коли матимуть не тільки соціальну, а й національну свободу. «Це мета,— твердив В. М. Білозерський,— до якої повинні прагнути всі народи, бо горе тим, які понесли іго»¹⁰. Розвиваючи ідеї кирило-мефодіївців щодо національного питання, П. О. Куліш в одному з листів до М. І. Костомарова писав, що «благодать божа всім дана і в кожному народі муж світлого розуму і чистої волі може зробити багато для своєї честі і майбутньої могутності»¹¹.

Для кирило-мефодіївців була чужою національна замкнутість та ненависть до інших народів. Т. Г. Шевченко, наприклад, ніколи не ототожнював гнобителів російського, польського, українського, чеського, болгарського, сербського та інших народів з пригнобленими масами. Відмежовуючи російський народ від російського царизму, польський — від його шляхти, поет-революціонер вірно зауважував, що горе цих народів подібне до горя українців, що скрізь кровавим потом і слізьми простого люду міситься насушений хліб, народ падає в кріпосницькому ярмі, «латану світину з каліки знімають», щоб «обути княжат недорослих», «розпинають вдову за подушне», жорстоко розправляються з тими, хто пробує протестувати проти суспільних несправедливостей¹². Цю думку висловлював також В. М. Білозерський, який твердив, що всюди народи «гнобляться самодержавною сваволею», «страждають від неправди», терплять «утиски від неправильних язических основ управління»¹³.

В історичному минулому членів товариства більше всього цікавили ті матеріали, які свідчили про братання різних народів, про їх взаємну повагу та допомогу один одному, а особливо історичні стосунки між народами слов'янського походження, яких Т. Г. Шевченко називав «дітьми однієї матері»¹⁴. Працюючи над історичними джерелами, В. М. Білозерський звернув увагу на те, що вже в минулому народи бачили між собою велику спорідненість, переконувалися в тому, що вони діти однієї сім'ї і, незважаючи на свою розрізненість, пов'язані між собою загальнолюдським життям...¹⁵.

З особливою повагою кирило-мефодіївці ставилися до тих подій, що свідчили про єднання та співробітництво між українським і російським народами. Г. Л. Андрузький на допиті заявив, що М. І. Костомаров завжди дивився на українців «як на кращого брата великоросіян»¹⁶. Ці погляди поділяв і П. О. Куліш, який на допиті сказав, що його любов до України «ніскільки не послабляє в ньому вдячної любові до спільної нашої вітчизни Росії, від сили і благоденства якої цілком залежить і добробут Малоросії»¹⁷.

⁹ «Україна», 1914, кн. 1—4, К., стор. 80.

¹⁰ Там же.

¹¹ За сто літ, кн. 2, К., 1928, стор. 58.

¹² Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у десяти томах (далі — ПЗТ), т. I, К., 1939, стор. 240, 242, 244—245.

¹³ «Україна», стор. 80.

¹⁴ Тарас Шевченко, ПЗТ, т. I, стор. 150.

¹⁵ «Україна», стор. 78—79.

¹⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців (далі «Матеріали...»), К., 1915, стор. 34.

¹⁷ Матеріали..., стор. 83.

Вивчення спадщини членів Товариства показує, що вони возз'єднання України з Росією відносили до найважливіших історичних подій в житті українського і російського народів. Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Г. Л. Андрузький та інші підкреслювали, що в основі цього знаменного для обох народів історичного акту було віковичне прагнення народних мас України до спільного життя з «однорідним і одновірним» російським народом. За висловом М. І. Костомарова, ця ідея на Україні «була єдиною пружиною, яка рухала всю історію народу протягом століть... Одним словом це з'єднання було довго постійним завданням російської історії»¹⁸. Цю особливість в житті двох братніх народів — українського і російського — глибоко розумів Т. Г. Шевченко. «Через те його поняття і почуття — зауважував М. Костомаров, — не були ніколи, навіть в самі важкі хвилини життя, зпоганені ні вузькою, грубою неприязню до великоросійської народності, ні донкіхотівськими мріями про місцеву політичну незалежність»¹⁹. Братерське ставлення до російського народу можна зустріти у висловлюваннях І. Я. Посяди, Г. Л. Андрузького²⁰ та інших членів Товариства. Це яскраво відбилось в одному з пунктів «Книг буття», де записано, що в 1654 р. «Україна пристала до Московщини і з'єдналася з нею як один народ слов'янський з іншим народом слов'янським», що любила Україна «великоросіян, як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, а хотіла вона, щоб всі жили разом...» (§§ 88, 91).

Кирило-мефодіївці вважали Переяславську Раду важливою віхою в житті не тільки українського, а й російського народів. В їх творах можна знайти думку, що саме від цієї події йде шлях до слави і могутності цих народів. «У 1654 році 8 січня здійснилося, нарешті, з'єднання України з царством Московським, — писав П. О. Куліш. — Ця подія, після звільнення від татарського іга, була самою благодіяльною для російської держави... А тому ім'я Богдана Хмельницького повинно бути вшановане не тільки для українця, а й для всякого росіянина»²¹.

У «Книгах буття» відображено ідею, що возз'єднання України з Росією відбулося не тільки на правах рівноправних народів, а й на умовах збереження для України в основному того укладу, якого домігся український народ під час боротьби проти панської Польщі.

Члени Товариства підкреслювали, що після Переяславської Ради український народ на всіх крутих поворотах історії зберіг вірність російському народу, що спроби деякої частини української козацької старшини відокремити Україну від Росії не знаходили підтримки з боку українського народу і, як правило, зазнавали краху. «Якщо розглядати всі заколоти в Малоросії після її з'єднання з Росією, — писав П. О. Куліш, — то побачимо, що тут діяв не народ, а завжди одна яка-небудь особа з підбраною своєю партією; народ же завжди залишався прихильником Росії»²². Розвиваючи цю думку, М. І. Костомаров у праці «Мысли об истории Малороссии» (1846) відзначав, що «ні один історик до цього часу не сказав, що плани Мазепи мали співучасть в народі»²³.

Одночасно Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Г. Л. Андрузький, В. М. Білозерський зауважували, що царські воєводи та

¹⁸ Н. И. Костомаров. Мысли об истории Малороссии..., стор. 23.

¹⁹ Н. И. Костомаров. Воспоминание о двух малярах. — «Основа», т. IV, 1861, Спб., стор. 53.

²⁰ Матеріали..., стор. 36—37.

²¹ П. А. Кулиш. Повесть об украинском народе. — «Звездочка», т. XVIII, Спб., 1846, стор. 29—30.

²² П. А. Кулиш. Ответ г. Сенковскому на его рецензию «История Малороссии» Маркевича. — «Москвитянин», ч. III, № 5, М., 1843, стор. 169—170.

²³ «Библиотека для чтения», т. 78, Спб., 1846, стор. 34.

чиновники під виглядом боротьби з ворогами престолу займалися пограбуванням та розоренням багатьох українських міст і сіл, що царський уряд та його сатрапи з перших днів возз'єднання почали проводити політику обезземелення українського селянства, політику обмеження участі народних мас у політичному житті та розвитку національної культури²⁴.

Кирило-мефодіївці вважали, що в українського і російського народів спільна доля, спільне горе і спільний ворог — царизм та поміщики. У зверненнях до цих народів вони закликали тісніше об'єднатися і спільними зусиллями виступити проти ворогів²⁵. Історія підтвердила, що в спільній боротьбі проти російських і українських кріпосників росла й міцніла єдність російського і українського народів. У нових історичних обставинах, в умовах розвитку пролетарської революції, узагальнюючи багаторічний досвід їх спільної боротьби, В. І. Ленін зробив геніальний висновок, що тільки «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»²⁶.

Спираючись на історичні факти, кирило-мефодіївці роблять висновок, що не тільки російський і український, а й інші слов'янські народи, як і раніше, повинні допомагати один одному у боротьбі проти тих сил, які несли їм соціальний і національний гніт. Вони мріяли про ті часи, коли прокинуться слов'янські народи «від сну і дрімоти», протягнуть один одному руки дружби, коли «повстане слов'янщина» на боротьбу з гнобителями і змете дощенту царів, панів, національний гніт та чвари між народами (§§ 108—109). У зверненні кирило-мефодіївців до російського, українського та польського народів сказано, що під час їх виступу «Україна готова проливати кров дітей своїх за їх свободу»²⁷.

Революційно настроєні Т. Г. Шевченко, М. І. Гулак, О. О. Навроцький, Г. Л. Андрузький, М. І. Савич, І. Я. Посяда робили висновок, що як у минулому, так і тепер, у боротьбі з гнобителями братимуть найактивнішу участь пригноблені маси, намічали розгорнути всебічну антиурядову та антипоміщицьку пропаганду серед різних верств населення²⁸. Цій справі повинні були служити задуманий ними журнал, що друкуватиметься всіма слов'янськими мовами, видання популярних книжок для народу²⁹, відкриття шкіл, підготовка прокламацій для слов'янських народів³⁰, популяризація ідей статуту і програми Товариства, історичні праці та художні твори тощо. В. М. Білозерський писав, що кирило-мефодіївці повинні поширювати «знання про слов'ян та про право кожного з їх племені на самостійність», а також пробуджувати свідомість братства і любов до слов'ян та ліквідовувати існуючу упередженість між племенами³¹. Костомаров указував, що члени Товариства боротимуться за те, щоб кожному з слов'янських народів «забезпечити

²⁴ Тарас Шевченко. Кобзар, К., 1964, стор. 170—172, 230—231, 263—264; та ін.; П. А. Куліш. Повесть об украинском народе, стор. 22—23; Лист Куліша до Костомарова від 11 вересня 1846 р.—ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. № 81, ч. III, арк. 54, 88; Г. Г. Фруменков. Узники Соловецкого монастыря, Архангельск, 1965, стор. 94—95.

²⁵ К истории «Общества св. Кирилла и Мефодия». — «Былое», 1906, февраль, Петербург, стор. 67—68.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

²⁷ «Былое», 1906, февраль, Петербург, стор. 67—68.

²⁸ Кирило-Мефодіївське товариство. Написав Михайло Возняк, Львів, 1921, стор. 91.

²⁹ Матеріали..., стор. 35—36, 46, 78.

³⁰ «Былое», 1906, февраль, стор. 67—68.

³¹ «Україна», стор. 81—82.

чити власний розвиток при допомозі інших споріднених національностей»³².

Кирило-мефодіївці вітали тих вітчизняних та зарубіжних учених, які своєю діяльністю та науковими працями сприяли розвитку дружніх стосунків між народами, виховували у трудящих почуття єдності та братерства. У «Книгах буття» схвалювалось прагнення декабристів забезпечити слов'янським народам спільне життя у федеративній республіці (§ 105). Члени Товариства високо цінили твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, М. В. Гоголя, О. С. Грибєєдова та інших російських письменників за гуманізм їх ідей, за те, що в них правдиво показано життя простолюдинів, що в них подано голос за «бідну, брудну, знеславлену чернь, за цього скривдженого безслівного смерда»³³. Великим авторитетом у кирило-мефодіївців користувалися праці таких мовознавців-славістів, цінителів духовних і творчих сил українського і всіх інших слов'янських народів, як І. І. Срезневського та О. М. Бодянського.

Кирило-мефодіївці пильно стежили за розвитком визвольних ідей, науки й культури в західноєвропейських слов'янських країнах. Аналізуючи стан визвольної боротьби у Польщі, М. І. Гулак дійшов висновку, що в боротьбі українського народу проти соціального і національного гніту поляки «скоріше всього могли бути їх помічниками»³⁴. Особливо високо цінили члени Товариства А. Міцкевича, а його праця «Книги народу польського і пілігримства польського» послужила літературною формою для написання «Книг буття»³⁵.

Кирило-мефодіївці не тільки знали і зберігали в себе твори А. Міцкевича, а й прагнули встановити з ним особисті зв'язки. Т. Г. Шевченко, наприклад, через М. І. Савича передав йому свою революційну поему «Кавказ»³⁶. Заглиблюючись в сторінки спільної українсько-польської історії, у вивчення тих обставин, які породили боротьбу українського народу проти шляхетського панування протягом XVI—XVIII ст., члени Товариства робили історично вірний висновок, що ця боротьба носила гострий соціальний характер, що в пролитті крові поляків і українців винен не польський народ, а польські магнати, шляхта та представники католицької церкви. М. Г. Чернишевський в статті «Національна безтактність», яка була опублікована після смерті поета, підкреслював, що Шевченко «остаточно роз'яснив для нас ту істину, яку давно ми передбачали самі. Ось вона. В землях населених малоросійським плем'ям, напруженість відносин між малоросами і поляками ґрунтувалась не на різниці національностей або віросповідання, це просто була напруженість станових відносин між поселянами і поміщиками... Малоросійський пан і польський пан стоять з одного боку, мають одні і ті ж інтереси; малоросійський поселянин і польський поселянин мають цілком однакову долю»³⁷. «Дивуюся,— писав П. О. Куліш,— як це наші історики, цитуючи у своїх книгах так багато джерел, не вчитали з цих джерел, що повстання Хмельницького було не стільки повстанням одного племені проти іншого, однієї релігії проти іншої, скільки повстанням нищих станів Речі Посполитої проти панів»³⁸.

³² Записка М. Костомарова про панславизм.— «Україна», 1924, кн. 1—2, К., стор. 130.

³³ Тарас Шевченко, ПЗТ, т. V, стор. 86.

³⁴ Матеріали..., стор. 12.

³⁵ П. А. Зайончковский. Назв. праця, стор. 7—12, 87—91; Стенан Козак. Польсько-українські революційні зв'язки.— УІЖ, 1965, № 3, стор. 97—103.

³⁶ «Киевская старина», 1904, т. 74, кн. 2, стор. 235.

³⁷ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1950, стор. 792.

³⁸ П. О. Куліш. Твори, т. III, Харків — Київ, 1931, стор. 408.

Вивчаючи обставини, які породили Коліївщину, Т. Г. Шевченко робив історично вірний висновок, що це було насильство проти насильства, боротьба доведених до відчаю пригноблених мас України проти знахабнелих магнатів та безчинства польської шляхти. «Слава богу, що минуло,— писав поет-революціонер,—...Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялися...»³⁹.

Характеризуючи політичне становище Польщі в 40-х роках XIX ст., члени Товариства приходили до висновку, що польському народу в боротьбі проти соціального і національного гніту треба тісніше єднати ряди з українським народом, який «не пам'ятає зла» і любить Польщу, «як сестру свою, начебто між ними нічого не було» (§§ 103—104).

З особливим завзяттям кирило-мефодіївці виступали на підтримку визвольного руху та розвитку національної культури чеського, сербського, чорногорського та інших слов'янських народів. У своїх листах та окремих художніх творах вони дали високу оцінку громадській, науковій та літературній діяльності П. Шафарика, В. Ганки, В. Караджича, Я. Коллара та інших діячів слов'янського руху⁴⁰. Кирило-мефодіївці шанували їх за те, що вони у своїх наукових працях та художніх творах з глибин історії піднімали факти, які свідчили про братерське єднання слов'янських народів, їх спільну боротьбу проти зовнішніх ворогів та гнобителів. Т. Г. Шевченко в поемі «Єретик» славив видатного діяча чеського і словацького національного руху П. Шафарика за те, що він, як ніхто інший, палко проповідував ідею вільного розвитку та єдності слов'янських народів:

Слава тобі, Шафаріку,
Вовіки і віки!
Що звів еси в одне море
Слов'янські ріки!⁴¹

М. І. Гулак, оцінюючи праці чеського вченого та громадського діяча В. Ганки, писав, що він проливав «нове світло на стародавній юридичний побут всього слов'янського світу»⁴².

На думку кирило-мефодіївців, у згуртуванні слов'ян важлива роль належала історичній науці. Вони вважали, що вчені повинні на фактах з історичного минулого показувати хід боротьби за єднання слов'янських народів, за ліквідацію «всякої племінної і релігійної ворожнечі між цими народами»⁴³.

Кирило-мефодіївці також сліdkували за розвитком боротьби трудящих мас проти соціального і національного гніту на Кавказі та у Західній Європі і висловлювали їм своє співчуття. Зокрема, Т. Г. Шевченко у своїй безсмертній поемі «Кавказ» (1845) показав, що за Кавказьким хребтом, як і в Росії та на Україні, земля «засіяна горем, кровію полита»⁴⁴. У цьому творі український Кобзар з усією пристрасністю свого полум'яного серця виступив проти знущань царських сатрапів над волелюбними, закутими у кайдани, кавказькими народами. Поет висловив глибоку впевненість, що в нерівній боротьбі з російським ца-

³⁹ Тарас Шевченко. ПЗТ, т. I, стор. 150.

⁴⁰ Тарас Шевченко. ПЗТ, т. I, стор. 263, 375; П. О. Куліш. Михайло Чернишенко, К., 1928, стор. 287; Н. И. Костомаров. Об историческом значении русской народной поэзии, Харьков, 1843, стор. 6; Лист М. І. Гулака до В. Ганки від 8 березня 1846 р.—ЦДАЖР СРСР, ф. 109, I експ., № 81, ч. 2, арк. 8-а; Лист В. М. Білозерського до М. І. Гулака від 14 вересня 1846 р.—За сто літ, кн. 2, стор. 60—61.

⁴¹ Тарас Шевченко, ПЗТ, т. I, стор. 263.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, I експ., № 81, ч. 2, арк. 8-а.

⁴³ «Былое», февраль, 1906, стор. 67.

⁴⁴ Тарас Шевченко. ПЗТ, т. I, стор. 325.

ризмом кавказький народ знайде достатньо мужності, щоб відстояти «сердешную волю».

У «Книгах буття» висловлено співчуття французам, німцям, іспанцям, італійцям з приводу того, що протягом багатовікової боротьби з панами і вони не можуть позбутися гноблення, що «немає у них свободи» (§§ 48—58).

Наведені факти свідчать про те, що кирило-мефодіївці не відмежовували життя і прагнення українського народу від інтересів інших народів; що вони, особливо їх революційно настроєна частина, висунувши ідею єднання слов'янських народів у їх збройній боротьбі проти соціального і національного гніту, завдавала удару по отруєній шовіністичним ядом ідеології російських, українських та польських реакційних кіл. Історична заслуга кирило-мефодіївців полягає в тому, що вони, розвиваючи ідею єднання народів, вносили свій посильний вклад у справу виховання братерства між народами. Вони в числі перших вітчизняних істориків та політичних діячів доводили, що шлях до щасливого життя та культурного прогресу треба шукати в дружбі народів, у їх спільній боротьбі проти спільного ворога.

Слід відзначити, що в розвитку поглядів з національного питання та єднання народів кирило-мефодіївці виступили одностайними багатьох петрашевців. М. В. Петрашевський-Буташич у «Кишеньковому словнику іншомовних слів, що ввійшли до складу російської мови», гостро критикував тих, які готові «принести в жертву добробут інших народів для торжества своєї національності, погубити плоди тисячолітньої праці людської, зрівняти з землею пам'ятки науки й мистецтва»⁴⁵. Він, як і вся тогочасна російська прогресивна й революційна інтелігенція, викривав і критикував великодержавність, всебічно підтримуючи національне пробудження пригноблених мас українського народу, його боротьбу проти самодержавства та феодально-кріпосницького гніту. Петрашевський високо цинив діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Особливо прихильно він ставився до революційних ідей Т. Г. Шевченка, вважаючи, що вони «були причиною хвилювання умів, внаслідок якого і тепер Малоросія знаходиться в бродінні». Найбільший приятель Петрашевського та особисто знайомий Т. Г. Шевченка М. О. Момбеллі глибоко вірив у революційні можливості українського народу і відводив Україні важливе місце в загальнореволюційному русі Росії⁴⁶.

Кирило-мефодіївці розуміли, що за існуючих тоді умов не тільки український, а й жоден з слов'янських народів без братської підтримки з боку інших не зможе собі забезпечити ні соціальної, ні політичної свободи. Для нас було ясно, писав В. М. Білозерський, «що окреме її (України — П. Г.) існування не можливе, вона перебуватиме між кількома ognями, буде стиснена й може потерпіти ще сумнішу долю, ніж потерпіли поляки», що єдиний засіб, який уявляє собі розум і схвалює серце, є спільна боротьба слов'янських народів проти гнобителів»⁴⁷.

Поступово Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, М. І. Гулак, В. М. Білозерський та інші члени Товариства стали виношувати ідею про створення федеративного союзу слов'янських республік⁴⁸. «Взаємність сло-

⁴⁵ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, М., 1953, стор. 208.

⁴⁶ Там же, стор. 60—61, 62, 621.

⁴⁷ «Україна», 1914, кн. 1—4, стор. 81.

⁴⁸ Є. Рихлик. Слов'янофільство кирило-мефодіївців (з ідеології Кирило-Мефодіївського братства).— Записки Ніжинського інституту народної освіти, 1926, кн. 6, Ніжин, стор. 195—233.

в'янських народів,— писав М. І. Костомаров,— у нашій уяві не обмежувалась вже сферою науки і поезії, а стала уявлятися в образах, в яких, як нам здавалось, вона повинна була втілитися для майбутньої історії. Мимо нашої волі нам почав уявлятися федеративний лад, як сама щаслива течія суспільного життя слов'янських націй. Ми стали уявляти, що всі слов'янські народи, з'єднуються між собою у федерацію, подібно грецьким республікам, або сполученим штатам Америки, з тим, щоб всі вони були в міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію»⁴⁹.

Організаційні принципи слов'янської федерації були визначені в «Статуті» та зверненні до «Братів Українців!», записках В. М. Білозерського, М. І. Костомарова та інших документах. Кирило-мефодіївці вважали, що в основу слов'янської федерації повинна бути покладена ідея національної автономії, мирне співробітництво народів, ліквідація всяких привілеїв однієї нації над іншою; взаємна повага прав кожного народу та взаємна допомога в їх розвитку⁵⁰. Т. Г. Шевченко у своїх творах мріяв про той час, коли «брат з братом обнімуться і проговорять слова тихої любові», коли «потечуть в одне море слов'янської ріки», коли «житом, пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря слов'янська земля»⁵¹. Про федерацію слов'янських республік навіть на засланні мріяв Г. Л. Андрузький⁵².

На республіканські та федеративні ідеї кирило-мефодіївців звернув увагу В. І. Ленін. Конспектуючи працю С. Н. Щеголева «Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма», Володимир Ілліч у своєму зошиті записав: «1846. «Кирилло-мефодиевское братство» за федерацию автономных славянских штатов и республику (Шевченко, Кулиш, Костомаров)»⁵³.

Найяскравіше сконцентровані погляди членів Товариства на слов'янську федерацію в їх зверненні до «Братів Українців!» В це звернення кирило-мефодіївці вклали глибокий зміст, турботу про долю пригноблених мас та про вільний розвиток всіх пригноблених націй. Певну конкретизацію цих положень зробив пізніше М. І. Костомаров у деяких своїх мемуарних творах⁵⁴.

Незважаючи на те, що ідея про об'єднання всіх слов'янських народів в єдиній державі була за своїм характером утопічною, її поява й розвиток мали надзвичайно велике історичне значення. Висуваючи цю ідею, кирило-мефодіївці, з однієї сторони, розвинули думку про вільний розвиток націй на демократичній основі, а з другої — вони вперше чітко визначили, що український народ може добитися щасливого життя, справжньої свободи тільки в союзі з російським та іншими народами; що шляхів визволення українського народу потрібно шукати не в націо-

⁴⁹ Н. И. Костомаров. Автобиография. — «Литературное наследие», стор. 61—62.

⁵⁰ Н. Костомаров. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность. — «Киевская старина», 1883, т. V, стор. 226—227.

⁵¹ Тарас Шевченко. Кобзар, К., 1964, стор. 199, 110.

⁵² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 81, ч. 8, арк. 10—13, 99; «Былое», 1907, № 9/21, сентябрь, стор. 132—134; Г. Г. Фруменков. Назв. праця, стор. 94.

⁵³ Ленинский сборник, XXX, стор. 16.

⁵⁴ Н. Костомаров. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность. — «Киевская старина», т. V, кн. 2, 1883, стор. 206—207; Н. И. Костомаров. Автобиография, М., 1922, стор. 188; П. А. Зайончковский. Назв. праця, стор. 85—87; П. И. Семевский. Н. И. Костомаров. — «Русская старина», 1886, кн. I, стор. 187—188; його ж. Кирилло-Мефодиевское общество. — «Голос минувшего», 1918, № 10—12, стор. 187—188; А. И. Бортников. Кирилло-Мефодиевское общество (главные идеи и цели). — Труды исторического факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченка, т. I, 1940, стор. 221—271.

нальний замкнутості, не у відриві від Росії, а в спільній боротьбі трудячого народу та прогресивних сил всіх націй.

Кирило-мефодіївці мріяли про той час, коли слов'янські народи спільними зусиллями побудують вільну Росію, вільну Україну, вільну Польщу та інші держави. Цим вони заслужили повагу у трудящих нашого часу всього слов'янського світу.

Висунуті кирило-мефодіївцями ідеї щодо розв'язання національного питання були значним вкладом у розвиток революційно-демократичної думки на Україні, складовою частиною якої була ідея свободи й дружби народів. У цьому відношенні вони мали певний вплив на формування національних поглядів деяких російських революціонерів-демократів. Зокрема, їх ідеї поділяв О. І. Герцен⁵⁵. Звертаючись до діячів польського національно-визвольного руху, виступаючи проти прагнень багатьох з них домогтися відновлення Польщі з включенням до неї України, О. І. Герцен 1859 р. писав: «Розв'язість їм (українцям — П. Г.) руки, розв'язість їм язик, нехай мова їхня буде зовсім вільна і тоді нехай вони скажуть своє слово, переступлять через батіг до нас, через папство до вас, або, якщо вони розумні, протягнуть нам обом руки на братський союз, і на незалежність від обох. Ось чому я так високо оцінюю федералізм»⁵⁶. Пізніше Герцен указував, що саме з 1847 р. він став виступати на підтримку ідеї слов'янського союзу. 1867 р. у начерку «Польское дело» він писав: «...Двадцять років підряд ми проповідуємо, що слов'янському світові тільки і є майбуття, що у *федеральному союзництві...*»⁵⁷. Після арешту і заслання кирило-мефодіївці висловили глибоку подяку О. І. Герцену за те, що він підтримував ідеї Товариства, виступав на захист вільного розвитку українського народу. «В 34 ч. «Колокола» висловили ви такий погляд про Україну,— писав М. І. Костомаров у «Листі до видавця «Колокола» (1859),— який інтелігентна частина українського народу перековує здавна як дорогоцінну святість серця. Прийміть же від нас сердечну подяку. До числа багатьох праць, які ви перші висловили друком у російській мові, належить і те, що ви сказали про нашу вітчизну»⁵⁸.

Враховуючи досвід історії та прагнення різних народів до вільного національного розвитку, В. І. Ленін вчив, щоб національна програма робітничої демократії не передбачала ніяких привілеїв ні одній нації. Він зазначав, що марксистами оголошується незаконним і не дійсним всякий закон або захід, що «проводить в чому б то не було привілей однієї з націй і порушує рівноправність націй або права національної меншості...»⁵⁹. Одночасно В. І. Ленін високо оцінював революційних діячів, які прагнули до згуртування пролетарських мас різних національностей для боротьби за перемогу соціалістичної революції. Вказівки В. І. Леніна з національного питання дають нам право зробити висновок, що за умов феодально-кріпосницького рабства, самодержавного деспотизму та жорстокого національного гніту, кирило-мефодіївці, порушуючи питання про вільний, рівноправний розвиток народів, їх єднання у боротьбі за своє щастя, внесли значний вклад у розгортання визвольного руху народів нашої країни.

⁵⁵ А. И. Бортников. Из истории отношений русских революционных демократов 40-х гг. XIX в. к украинскому национально-освободительному движению.— «Труды Воронежского университета. Сборник работ историко-филологического факультета», т. XXV, 1954, Ленинград, стор. 3—14.

⁵⁶ А. И. Герцен. Собрание сочинений и писем под редакцией М. К. Лемке, т. IX, Петербург, 1919, стор. 466.

⁵⁷ Там же, т. XIX, 1922, стор. 413.

⁵⁸ М. Костомарів. Письмо до видавця «Колокола», Львів, 1902, стор. 15.

⁵⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 6.

Замітки

Н. М. ТЕРТИШНИК
ПРО СОЦЗМАГАННЯ
МІЖ ШАХТАРЯМИ
ДОНБАСУ ТА КУЗБАСУ
В 1946—1956 рр.

Соціалістичне змагання між шахтарями двох вугільно-металургійних гігантів радянської країни — Донбасу і Кузбасу зародилося ще в роки першої п'ятирічки. Створюючи другу вугільно-металургійну базу, наша партія закликала трудівників

Донбасу допомогти сибірякам будувати шахти і заводи Кузнецького басейну. На цей заклик донбасівці активно відгукнулися. Тисячі їх поїхали в сибірську тайгу, щоб передати своїм колегам багатий досвід і трудові традиції.

Широкого розмаху соціалістичне змагання між донецькими і сибірськими гірниками набрало в роки другої п'ятирічки. Не можна забувати того, що почин Олексія Стаханова одні з перших підтримали кузбасівці. В процесі розгортання стахановського руху серед шахтарів цих вугільних басейнів розвивалася і зміцнювалася дружба.

В ході післявоєнної відбудови соціалістичне змагання між Донбасом і Кузбасом проявилось з новою силою, піднялося на вищий рівень свого розвитку, сприяючи дальшому розквіту дружби українського і російського народів. 23 травня 1946 р. шахтарі Сталінської області закликали всіх гірників СРСР розгорнути Всесоюзне соціалістичне змагання за виконання і перевиконання п'ятирічного плану відбудови і розвитку вугільної промисловості країни¹. На заклик донбасівців відразу ж відгукнулися кузбасівці².

Розгортаючи змагання, українські шахтарі взяли зобов'язання дати країні в 1946 р. понад план 300 тис. т. вугілля, а сибіряки — 150 тис. т.³, чим сприяли успішній відбудові народного господарства і достроковому виконанню четвертої п'ятирічки.

У 1948 р., відгукнувшись на заклик 35 московських підприємств взяти участь у змаганні за рентабельність виробництва і понадпланове нагромадження коштів, трудівники Донбасу і Кузбасу добились великих успіхів. Якщо за 1947 р. промисловість і транспорт Сталінської області закінчили свою господарську діяльність із збитками, то за 11 місяців 1948 р. промисловість області мала 253 млн. крб. надпланових нагромаджень⁴.

Змагаючись з шахтарями Кузбасу за дострокове виконання четвертої п'ятирічки, донецькі гірники дали країні за 1949 і 1950 роки майже 400 тис. т. надпланового вугілля. Особливо великих успіхів домоглися трести «Чистяківантрацит» і «Красноармійськвугілля». Вони зайняли в

¹ «Социалистический Донбасс», 23 травня 1946 р.

² Донбасс — Кузбасс. Сборник документов, Донецк, 1964, стор. 97—98.

³ Там же, стор. 96, 98.

⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 19, од. зб. 1, арк. 50.

змаганні перше місце. 18 тис. гірників Макіївки виконали п'ятирічку достроково, зокрема Кандауров (шахта «Пролетарська Крута») — 12 річних норм, Лесняк (шахта «Грузька») — 14, Кононихін — 10, Харченко — 11⁵.

Колектив шахти № 1 ім. Челюскінців у Донбасі збільшив 1950 р. видобуток вугілля на 29,3%, зекономив 15,9 тис. крб.⁶ і став ініціатором змагання за краще використання нової техніки. Свої зобов'язання гірники перевиконали, добившись видобутку вугілля одним комбайном на 40% більше, ніж передбачалося зобов'язанням⁷. Їх досвід переймали і застосовували в себе кузбасівці.

У квітні 1947 р. в Донбас прибули кузнецькі шахтарі. Вони побували на шахтах Горлівки і Сталіно, ознайомилися з роботою передовиків, підбили перші підсумки соціалістичного змагання⁸. У березні 1949 р. тут перебувала друга делегація кузбасівців, яка уклала договір на соціалістичне змагання комбінатів «Донецьквугілля» і «Кузбасвугілля», зокрема, змагалися бригади Щепанівського з Єнакіївської шахти № 65 та Прибитька — з Кемеровської шахти № 9—15. У квітні 1948 р. єнакіївці виконали місячний план на 185%, а кемеровці на 190%⁹. В грудні 1948 р. єнакіївці Щепанівський та Брославський встановили новий рекорд змінного виробітку шахтаря, вийшли вперед, давали за зміну по 33 норми.

Розвиваючи змагання між гірниками Донецького та Кузнецького басейнів, партійні організації сприяли тим освоєнню спільними зусиллями нової техніки на шахтах.

Шахтарі Кузбасу стали ініціаторами соціалістичного змагання за високу продуктивність вугільного комбайну «Донбас». Зокрема, комбайнер Ленінсько-Кузнецької шахти ім. С. М. Кірова П. Трефелов, видобувши в січні 1951 р. 15 тис. т. вугілля, запропонував своєму товаришеві з Чистяківської шахти № 3—3-біс В. Кучеру змагатися за місячну норму агрегату до 20 тис. т.¹⁰ Зустрівшись з конструктором комбайну А. Д. Сукачем П. Трефелов висловив свої побажання щодо удосконалення окремих вузлів вугільного комбайну «Донбас». Зауваження були враховані. 1951 р. делегація донецьких гірників побувала на шахтах Кузбасу. Метою їх поїздки був обмін досвідом застосування графіку циклічності.

Змагаючись за виконання п'ятої п'ятирічки, колектив шахт № 40 «Курахівка» (Донбас) і «Чорна гора» (Кузбас), в 1953 р. також добилися високих показників у роботі. Переможцем соціалістичного змагання вийшов колектив шахти «Чорна гора»¹¹.

У 1954 р. трудящі нашої Батьківщини святкували 300-річчя возз'єднання України з Росією. На честь цього свята соціалістичне змагання між шахтарями Донбасу і Кузбасу набрало ще ширшого розмаху.

Братерські зв'язки шахтарів Донецького і Кузбасівського басейнів — яскравий вияв міцної дружби народів СРСР, яка стала запорукою успішного будівництва комунізму.

⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 29, од. зб. 2, арк. 84, 243.

⁶ Там же, арк. 621.

⁷ Там же, арк. 622.

⁸ Донбасс — Кузбасс, стор. 105.

⁹ Там же, стор. 107.

¹⁰ Там же, стор. 121.

¹¹ Там же, стор. 129.

Б. Г. ДРОБОТ
З ІСТОРІЇ КРИМСЬКОЇ
РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ
В 1919 р.

Про те, що протягом травня — червня 1919 р. існувала Кримська радянська армія, відомо з кількох побічних джерел¹, але справжні документи цієї армії до останнього часу вважалися загубленими. В ряді історичних нарисів і монографій про громадянську війну на території Криму Кримська радянська армія навіть не згадувалася². Правда, Е. А. Шишко відзначав, що на початку літа 1919 р. в Криму знаходилася Кримська група військ під командуванням П. Є. Дибенка³. Дійсно, 23 березня 1919 р. для визволення цієї території командування військ харківського напрямку створило ударну Кримську групу, яку очолив начальник 1-ї Задніпровської української радянської дивізії П. Є. Дибенко⁴. Після виконання завдання ця група припинила своє існування, що підтверджується наказом військам 2-ї Української радянської армії (пізніше 14-а армія) від 22 травня 1919 р., де сказано: «3-ю Українську дивізію (тов. Дибенко) 2-ї Української радянської армії з 1-го травня вважати вибулою до складу Кримської армії»⁵.

В Центральному державному архіві Радянської Армії серед матеріалів Українського і Південного фронтів та 14-ї армії збереглися копії окремих донесень і зведень, надісланих штабом останньої. Одне таке оперативне зведення від 13 травня 1919 р. вміщено в збірнику «Громадянська війна на Україні»⁶. Нещодавно джерельна база для дослідження бойового шляху Кримської радянської армії поповнилася документами, що відкалялися в період її існування. Вони склали окремий фонд. Його матеріали охоплюють період з 5 травня до середини червня 1919 р. і дають змогу точно визначити час створення армії, її командний і бойовий склад, участь у воєнних діях.

Кримська радянська армія була сформована 5 травня 1919 р. згідно з рішенням Тимчасового Робітничо-селянського уряду Кримської Радянської республіки. Основне ядро її штабу становили командири 1-ї Задніпровської української радянської дивізії, яка визволила Крим наприкінці квітня того року. Йому підкорялися всі військові частини, що знаходилися тоді на території Криму. Командуючим армією став нарком-військмор Кримської республіки П. Є. Дибенко, а начальником штабу — С. І. Петренко⁷. Через 10 днів у складі П. Є. Дибенка, І. Ф. Федька, Нерослова, Я. Я. Пече, І. П. Толмачова було створено Реввійськраду Кримської Радянської республіки, яку 5 червня перейменовано в Реввійськраду армії. Членами її залишилися Дибенко, Пече і Толмачов⁸.

Про бойовий і кількісний склад армії, її потреби можна дізнатися з копії телеграми, надісланої 25 травня Раднаркомом республіки та командармом до Раднаркому і Реввійськради РРФСР. В ній повідомлялося, що новостворена армія складалася з двох дивізій — 1-ї та 2-ї

¹ Путеводитель по ЦГАКА, М., 1945, стор. 77, 78, 277; Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1967; А. Смирнов. Командарм Федько, К., 1969, стор. 167, 168.

² М. Ф. Бунегин. Революция и гражданская война в Крыму (1917—1920), Симферополь, 1927; П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. II, Симферополь, 1957; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. Сборник статей, Симферополь, 1957.

³ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, стор. 188—209.

⁴ ЦДАРА СРСР, ф. 174, оп. 3, спр. 10, арк. 30.

⁵ Там же, ф. 199, оп. 3, спр. 1012, арк. 3.

⁶ Гражданская война на Украине, т. II, стор. 50, 51.

⁷ ЦДАРА СРСР, ф. 40705, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

⁸ Там же, арк. 16, 30.

кримських стрілецьких, які налічували близько 25 тис. бійців і командирів, причому озброєних було тільки 12 тис. чол.⁹ Як свідчать інші документи, дивізії формувалися без бригадних штабів у складі 5—6 стрілецьких і 2—3 кавалерійських полків кожна. Командиром 1-ої дивізії був С. І. Петренко (звільнений від обов'язків начальника штабу армії), а 2-ї — Котов¹⁰.

Велику групу матеріалів фонду становлять оперативні накази і зведення за травень — червень 1919 р. Кримська армія підлягала тоді спершу командуванню Українського фронту, а згодом — 14-ї армії і постійно направляла окремі полки туди, де створювалося критичне становище. Внаслідок цього частини обох дивізій розташовувалися на значній відстані одна від одної. Наприклад, з'єднання 2-ї Кримської стрілецької дивізії знаходилися на території, що протягнулася від Катеринослава до Сімферополя¹¹.

Частини армії брали безпосередню участь у придушенні григор'євського контрреволюційного заколоту, а також у боях з денікінськими військами, що наступали. Оперативні зведення цієї дивізії, що складають кілька справ, правдиво висвітлюють картину малоуспішних боїв під Акмоном¹². Ряд документів розповідає про розвідувальні та бойові польоти літаків, які малися у складі військ армії¹³⁻¹⁴.

Особливий інтерес становлять два документи. Це — запис переговорів по прямому проводу, що відбулися 9 червня між П. Є. Дибенком, який знаходився в районі бойових дій, та делегацією з Севастополя про прибуття на севастопольський рейд транспорту з 4 тис. російських військовополонених, направлених в Росію з західних країн. Інший документ — рапорт командира 9-ї колони Боргустан-Кисловодського фронту Масолова про відхід загону Червоної Армії на територію Грузії, інтернування червоноармійців місцевими властями та втечу Масолова з групою товаришів з Поті до Криму¹⁵.

В зв'язку з просуванням денікінських військ на київському напрямку над Кримською радянською армією нависла загроза оточення. 9 червня її командарм дав розпорядження про порядок відходу військових частин через Перекопський перешийок. Першими в напрямі станції Джанкой мали відходити полки 1-ї Кримської стрілецької дивізії, які зайняли позиції по р. Чатавлик на південь від Юшуні¹⁶. Наприкінці червня 1919 р. всі частини Кримської радянської армії вийшли з Криму і в районі Нікополя приєдналися до військ 14-ї армії. Згідно з наказом № 037 від 21 липня 1919 р. з них була сформована Кримська дивізія, яка стала оперативною одиницею 14-ї армії. 1 серпня того ж року Кримська дивізія була перейменована в 58-му стрілецьку¹⁷.

В короткій замітці, звичайно, не можна детально висвітлити історію Кримської радянської армії в 1919 р. Ті дослідники, які звернуться до матеріалів фонду, що проливають світло на деякі питання, пов'язані з її існуванням, знайдуть чимало нового, цікавого про боротьбу Радянських Збройних Сил і трудящих України та Криму за владу Рад.

⁹ ЦДАРА СРСР, ф. 40705, оп. 1, спр. 12, арк. 49.

¹⁰ Там же, спр. 1, арк. 24.

¹¹ Там же, арк. 41—42-а.

¹² Там же, арк. 31, 32.

¹³⁻¹⁴ Там же, арк. 30.

¹⁵ Там же, спр. 1, арк. 76; спр. 25, арк. 1—4.

¹⁶ ЦДАРА СРСР, ф. 40705, оп. 1, спр. 2, арк. 8—11.

¹⁷ ЦДАРА СРСР, ф. 199, оп. 3, спр. 1013, арк. 26; Путеводитель по ЦГАКА, стор. 277.

Довертаються до надрукованого

ДО ПИТАННЯ ПРО НАСЛІДКИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статтях М. М. Матійка¹ та Ю. О. Курносова² на сторінках «Українського історичного журналу» порушуються важливі питання з проблеми науково-технічного прогресу. Однак висвітлення наслідків науково-технічної революції цим не можна вважати висчерпаним.

Науково-технічна революція справляє великий вплив на всі сторони життя й виробництва, відкриває широкі можливості для підвищення ефективності суспільного виробництва, полегшення умов праці. В соціалістичному суспільстві вона забезпечує підвищення продуктивності праці і зростання матеріального та культурного рівня трудящих, а в умовах капіталізму спричиняється до загострення суперечностей між капіталістами й робітничим класом, до зростання армії безробітних.

Класики марксизму-ленінізму чітко вказували на цю негативну сторону технічного прогресу в умовах капіталістичного виробництва. Застосування машин у капіталістичному суспільстві, відзначав К. Маркс, калічить людину, «віднімає у людини всяку можливість вільної фізичної і духовної діяльності»³. У погоні за прибутками буржуазія змушена закуповувати і впроваджувати нові машини, верстати, обладнання, механізувати і автоматизувати виробництво. Але вона свідомо прагне загальмувати й знижити кваліфікаційний, а отже, і загальний культурний рівень основної маси робітників. Про це свідчить такий приклад. На заводі «Армер-Авеню» в Чикаго з 6400 робітників тільки 400 (6,25%) були кваліфікованими⁴.

Історія розвитку техніки та обмежений характер її використання в умовах капіталістичного суспільства дають багато прикладів, що розкривають соціальну природу технічного прогресу, його соціально-економічні наслідки. Технічний прогрес при капіталізмі неминує викликає обезцінення робочої сили, декваліфікацію великих мас трудящих, зростання інтенсивності праці. Профспілковий діяч США Б. Уйдік у книзі «Робітничий рух сьогодні» пише: «Досвід США показує, що і у робітника, який обслуговує машину-автомат, і у робітника, який змушений змагатися з машиною-автоматом, життя позбавлене змісту. Праця на автоматизованому підприємстві позбавляє людей їх людських якостей. Тут немає місця для творчості. В певному розумінні людина лише тимчасово працює замість робота, який іде на зміну їй в міру розвитку більш високих форм автоматизації»⁵.

На міжнародному симпозіумі в Братиславі у вересні 1969 р. японський професор С. Сіота говорив, що Японія посідає друге місце в капіталістичному світі за обсягом виробництва. Між тим, саме у цій країні при широкому використанні науки й техніки небезпека для здоров'я і життя людей стала винятково великою. В промислових районах Осаки і Йоккаїті, наприклад, хворих на хронічний бронхіт у 2—3 рази більше, ніж у містах, де повітря не забруднене⁶. Технічний розвиток на капіталістичному підприємстві веде до прямої загибелі людей внаслідок виробничих травм, отруєння їх шкідливими промисловими відходами тощо.

Впровадження машин в умовах капіталізму неминує поглиблює протилежності між розумовою й фізичною працею. Буржуазія проводить політику, спрямовану на відставання культурно-технічного рівня робітників від працівників розумової праці, на посилення і поглиблення цього розколу.

В соціалістичному суспільстві розвиток і практичне застосування досягнень науки й техніки забезпечує подолання суттєвих відмінностей між розумовою та фізич-

¹ М. М. Матійко. В. І. Ленін про роль науково-технічного прогресу в будівництві комуністичного суспільства.— УІЖ, 1970, № 8, стор. 3—11.

² Ю. О. Курносов. Здійснення інтелігенцією України ленінських ідей науково-технічного прогресу.— УІЖ, 1970, № 8, стор. 12—20.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 402.

⁴ В. В. Коробков. До гармонії праці, К., 1968, стор. 7.

⁵ В. Н. Киселев. Робочий клас СССР—руководящая сила строительства коммунизма, Казань, 1969, стор. 135.

⁶ «Проблемы мира и социализма», 1969, № 12, стор. 84—85.

ною працюю. За роки Радянської влади в нашій країні створені найсприятливіші умови для небаченого підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу, всіх трудящих. У процесі творчої співдружності й співробітництва робітників та інженерно-технічних працівників відбувається зближення розумової та фізичної праці.

Технічний прогрес в умовах соціалізму має ту особливість, що він здійснюється в інтересах усього суспільства. Трудящі нашої країни кровно зацікавлені в постійному удосконаленні виробництва, впровадженні нової техніки й передової технології, в механізації та автоматизації виробничих процесів. Адже це дозволяє різко підвищити продуктивність праці, домогтися високих темпів виробництва, а отже, забезпечити максимальне підвищення матеріального і культурного рівня народу. Автоматизація і комплексна механізація в умовах соціалістичного суспільства покликані скоротити застосування важкої фізичної праці, особливо на шкідливому виробництві, на важких і трудомістких роботах.

Широке впровадження й раціональне використання нової техніки в умовах соціалізму стали головним джерелом неухильного і високого темпу росту суспільного виробництва, скорочення робочого часу.

«Розвиток нової техніки,—говориться в програмі партії,—буде використаний для корінного поліпшення і полегшення умов праці радянської людини, скорочення робочого дня, впорядкування побуту, ліквідації важкої фізичної праці, а потім і всякої некваліфікованої праці»⁷.

В умовах розгорнутого будівництва комунізму науково-технічний прогрес впливає на зміни у змісті праці робітників. Цілий ряд трудових функцій робітників відходить в минуле, а на їх місце стають якісно нові.

У зв'язку з невинним оновленням техніки в нашій країні відбулися значні якісні зміни в складі робітничих кадрів. Питома вага робітників, які керують машинами і механізмами, контролюють і спостерігають за автоматичними верстатами та установками, зросла з 36% в 1959 р. до 40,4% в 1965 р.⁸, кваліфікованих і висококваліфікованих робітників за період з 1925 по 1962 рр.—з 18,5 до 61%.

Існує тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість між науково-технічним прогресом і підвищенням культурно-технічного рівня робітничого класу. Якщо технічний прогрес вимагає неухильного підвищення культурно-технічного рівня робітників, то набуття ними загальних і технічних знань, виробничого досвіду, в свою чергу, є важливою умовою прискорення технічного прогресу. Вивчення цього питання на ленинградських заводах показало, що найвища творча активність спостерігається у термістів—57,8%, потім ідуть розмітники—40%, автоматники—33,3%, слюсарі всіх спеціальностей—31,7%⁹. Це пояснюється і самим змістом їх праці. Слюсарям-інструментальникам, ремонтникам доводиться постійно стикатися з різними видами робіт, що сприяє розвитку їх новаторства.

Значною перешкодою на шляху технічного прогресу є те, що частина робітників ще має недостатній рівень загальноосвітньої підготовки. Якщо на початку семірічки робітники за середньою і вищою освітою становили 38,6%, то на початок 1966 р. середню освіту (повну і неповну) мали 58%¹⁰.

Недостатній рівень культурно-технічної підготовки робітників на підприємствах заважає повністю опанувати своєю спеціальністю, передовими прийомами праці, гальмує зростання продуктивності праці. Робітники з низьким рівнем технічної і загальноосвітньої підготовки не можуть бути активними новаторами виробництва, борцями за технічний прогрес.

Дослідженням раціоналізаторської роботи на шахті «Пролетарська-Глибока» тресту «Макіїввугілля» виявлено, що найактивнішими раціоналізаторами й винахідниками тут є гірники, які навчаються у школах передового досвіду, технікумах, вузах. Так, майже всі раціоналізатори шехтоуправління № 17—17-біс шахти «Пролетарська-Глибока», шахти № 4—6 «Карболіт» тресту «Первомайськвугілля» у 1964 р. були студентами заочних технічних учбових закладів¹¹.

Новатори, винахідники й раціоналізатори досить добре розуміють роль науки у боротьбі за технічний прогрес. Знатний новатор Дніпропетровського заводу пресів Герой Соціалістичної Праці В. Максимов сказав: «Творча праця вимагає від робітника певних знань. Треба дружити і з фізикою, і з математикою, і з хімією... Зараз, як хліб, як повітря, знання потрібні. Без них не обійтись, це я переконався на власному досвіді і вже сімейною людиною, розмінюючи четвертий десяток років, знову сів за учнівську парту вечірньої школи. Нещодавно закінчив 10 класів»¹².

⁷ Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 348.

⁸ Ю. Ф. Новгородский. Технический прогресс и рабочие кадры, М., 1967, стор. 7.

⁹ Ю. А. Дмитриев. Человек, его труд и техническое творчество, Ленинград, 1969, стор. 9—10.

¹⁰ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 111.

¹¹ В. В. Миронов. Культура і побут гірників Радянської України, К., 1965, стор. 16.

¹² «Робітнича газета», 30 грудня 1967 р.

На багатьох підприємствах республіки намічаються заходи по підвищенню культурно-технічного рівня робітників. Так, на Львівському телевізійному заводі у 1967 р. 2860 робітників навчалися у профтехучилищах, школах робітничої молоді, технікумах і вузах. На кінець п'ятирічки на цьому заводі всі виробничники (крім осіб пенсійного віку) матимуть середню освіту¹³.

За даними ЦСУ СРСР протягом 1969 р. в народне господарство було направлено 1,6 млн. молодих спеціалістів, які закінчили вищі й середні спеціальні учбові заклади. Училища професійно-технічної освіти підготували за рік близько 1,5 млн. молодих кваліфікованих робітників. Всього ж різними формами навчання: індивідуального, бригадного і курсового безпосередньо на підприємствах, в установах і організаціях, а також у колгоспах навчилися нових професій і підвищили свою кваліфікацію у 1969 р. близько 18 млн. чол.¹⁴

Досить показові зміни відбуваються у загальноосвітньому рівні кваліфікованих робітників: серед металургів і металістів на 1000 робітників у 1959 р. було 535 з вищою і середньою освітою (серед токарів — 667, серед фрезерувальників — 683, серед механіків, наладчиків, регульовальників обладнання — 628), замість 176 чол. у 1939 р.¹⁵

Комуністична партія великого значення надає використанню досягнень науково-технічної революції в усіх галузях народного господарства. В Тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна підкреслюється, що науково-технічна революція «справляє глибокий вплив і на особистість працівника, сприяючи підвищенню його освіченості та культури, розширенню науково-технічного кругозору»¹⁶.

У нашій країні науково-технічний прогрес обумовлює зростання інженерно-технічних кадрів, на долю яких припадає все більш значна частина праці у виробництві. Якщо з 1960 по 1967 рік число промислових робітників виросло на 26,7%, то інженерно-технічних працівників стало на 63,3% більше¹⁷.

Технічний прогрес і розвиток науки роблять безпосередній вплив на працівника виробництва, на умови його праці і життя. В умовах соціалістичного суспільства розвиток науки і техніки не лише допомагає звільнити людину від важкої фізичної праці, але й передбачає вивільнення її від надмірного розумового напруження, створює певні можливості для перенесення ряду функцій по здійсненню контролю за роботою механізмів на плечі «розумних» машин.

«Комуністичне будівництво, — говорить в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, — передбачає широке використання досягнень сучасної науково-технічної революції, яке несе з собою якісні зміни в технології виробництва, енергетиці, знаряддях і предметах праці, в організації управління, в характері трудової діяльності людей»¹⁸.

Творчий розвиток Комуністичною партією ленінських ідей про науково-технічний прогрес відкриває широкі можливості для розв'язання багатьох проблем революційного перетворення суспільства, успішного втілення в життя програми побудови комуністичного суспільства.

Широке впровадження автоматизації виробництва, в чому проявляється вищий етап науково-технічної революції, веде до поступового витіснення малокваліфікованої праці, значно розширює сферу застосування висококваліфікованої. Ось чому в нашій країні спостерігається неухильне зростання питомої ваги професій і спеціальностей кваліфікованої праці. В Українській РСР число робітників і службовців, які пройшли навчання по підготовці нових професій, у 1960 р. становило 562 тис., а підвищили кваліфікацію 1243 тис. чол., у 1967 р. відповідно: 774 тис. і 2087 тис. чол.¹⁹ Ці дані свідчать про неухильне зростання ролі і значення висококваліфікованої підготовки трудящих у роки комуністичного будівництва.

Швидкий прогрес техніки веде до суттєвих змін у праці людей. В умовах соціалістичного суспільства він закономірно приводить до того, що виробник стає контролером і творчим організатором виробництва. З прогресом техніки і технології відбуваються значні зміни в змісті конкретної праці, переміщення маси робітників з однієї галузі виробництва в іншу, з'являються цілком нові і ліквідується ряд старих спеціальностей.

Широкий розвиток автоматизації та комплексної механізації, поява автоматичних ліній і верстатів-автоматів створюють кадри робітників, які мають високий виробничий розряд. Їх праця наближається до праці середнього технічного персоналу. Відходять в минуле професії, які пов'язані з великими затратами фізичної праці: кателя, шихтаря, садника, кантовщика, молотобійця. Помітно скорочується число

¹³ «Радянська Україна», 16 листопада 1967 р.

¹⁴ «Радянська Україна», 25 січня 1970 р.

¹⁵ Техніческий прогресс и новые профессии, М., 1962, стор. 22.

¹⁶ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 49.

¹⁷ «Правда», 24 травня 1969 р.

¹⁸ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези ЦК КПРС, стор. 49.

¹⁹ Народне господарство Української РСР в 1967 р., К., 1968, стор. 412.

лісорубів, бурильників, забійників і відбійників, які виконують роботу вручну. Зростає число механіків рахунково-перфораційних машин, оптиків-механіків, апаратників²⁰. Слід сказати, що ряд професій тільки зберегли свою назву, а сам зміст праці робітників цих професій зазнав докорінних змін.

За останні роки з'явилися кадри робітників широкого профілю, які оволодівають додатковими спеціальностями. Коли на дільниці вакуумних печей Київського заводу «Точелектроприлад» були встановлені нові агрегати, робітники-термісти не змогли забезпечити їх безперервну роботу. Тоді до агрегатів стали електромонтери, які добре розумілися у складній автоматичній електропечі. Це примусило робітників-термістів, монтерів-ремонтників, наладчиків підвищувати свою кваліфікацію²¹.

Впровадження електроніки та інших складних механізмів і апаратів привело до того, що сучасний сталевар мартенівської печі 58% робочого часу витрачає на операції, що пов'язані з розумовою працею. В процесі виплавки більш складних марок сталей на розумову працю припадає близько 72% робочого часу²². Отже, відбувається процес зближення праці кваліфікованого робітника-металурга з працею інженерно-технічного працівника. В цьому виявляється одна із закономірностей впливу технічного прогресу на характер праці.

Технічний прогрес у вугільній промисловості обумовив появу нової професії широкого профілю — гірника очисного забою, де замість 25 залишилися 2—3 професії²³. Відбуваються великі зміни в складі кадрів будівельників, серед яких постійно зростає питома вага робітників-механізаторів, що відповідає індустріальному характеру виробництва²⁴.

За сучасної науково-технічної революції праця робітника за своїм змістом все більше зближується з працею інженерно-технічного працівника і на цій основі відбувається процес всебічного розвитку людини, здійснюється поступова ліквідація суттєвих відмінностей між розумовою і фізичною працею.

Прогрес техніки дає великі можливості для зближення промислової й сільсько-господарської праці, для змін у побуті села. У своїй доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому сторіччю від дня народження В. І. Леніна, Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв відзначав: «Соціальна політика партії, Радянської держави полягає в тому, щоб на базі сучасної техніки і науки все більше зближувати характер праці селянина і праці робітника, впорядковувати побут села, підвищувати культуру сільського життя. Усе це практично веде до поступового усунення соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, між робітничим класом і селянством»²⁵.

В умовах сучасної науково-технічної революції взаємодія науки та виробництва, теорії й практики стає вирішальною умовою високих темпів розвитку продуктивних сил. Без широко поставлених наукових досліджень і швидкого впровадження їх наслідків у виробництво неможливо забезпечити високі темпи розвитку продуктивних сил. Щодо цього важливе значення має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по підвищенню ефективності роботи наукових організацій і прискоренню використання в народному господарстві досягнень науки і техніки» (1968 р.).

Вона просякнута турботою про те, щоб наші вчені, конструктори, проектувальники швидше вирішували важливі проблеми науки і техніки, а працівники підприємств своєчасно впроваджували їх досягнення у виробництво.

Роки розгорнутого комуністичного будівництва характеризуються значними успіхами в налагодженні тісних зв'язків між наукою і виробництвом на Україні. Завдяки постійній творчій співдружності учених, металургів і доменщиків України було досягнуто інтенсифікації процесу виробництва металу завдяки впровадженню природного газу. Ініціатори цього важливого технологічного процесу — працівники Дніпропетровського інституту чорної металургії, новатори заводів імені Петровського, імені Дзержинського, Донецького і «Запоріжсталі» були удостоєні Ленінської премії. В ході тісного співробітництва науковців і новаторів виробництва була створена перша в СРСР промислова установка безперервної розливки сталі на Донецькому металургійному заводі, освоєно виробництво й застосування офлюсованого агломерату, підвищено тиск газу в робочому просторі доменних печей, збагачення

²⁰ Научно-технический прогресс и хозяйственная реформа, М., 1969, стор. 258—259.

²¹ Свідомість робітника в період будівництва комунізму, Харків, 1969, стор. 140.

²² Черная металлургия СССР, М., 1967, стор. 85.

²³ Технический прогресс и подготовка кадров в угольной промышленности, М., 1969, стор. 13, 28.

²⁴ Л. В. Матвеева. Технічний прогрес і зміна фахового складу та рівня кваліфікації робітничих кадрів у будівництві.— Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки, К., 1965, стор. 98.

²⁵ «Радянська Україна», 22 квітня 1970 р.

повітря киснем, що вдувається у доменні агрегати, підвищення температури повітря при одночасному його зволоженні та ін.²⁶

За умов впровадження нової техніки й передової технології у виробництво трапляються випадки, коли конструкторські колективи, творці машин і механізмів не дбають про зручність використання нової техніки, що веде до швидкого стомлення обслуговуючого персоналу, ускладнення управління механізмом. Практикою доведено, що науковий підхід до врахування психофізіологічних особливостей робітника сприяє підвищенню продуктивності праці, повнішому використанню нової техніки. Коли, наприклад, новатори криворізьких рудників задумали звільнити людину від шкідливого впливу вібрації, яку дає перфоратор, і домоглися цього — було виявлено, що вони у кілька разів підвищили продуктивність праці робітників²⁷.

Бурхливий прогрес техніки в наші дні супроводжується і рядом негативних явищ. Поряд з ускладненням управління технікою, наростають виробничі шуми. У республіці, як і в усій країні, все тіснішими стають контакти конструкторів, інженерів з фізіологами і гігієністами. При активній участі останніх на нових конструкціях машин ставляться додаткові пристрої, що знижує виробничі шуми.

Технічний прогрес робить великий вплив на зміни в побуті трудящих. Широке впровадження сучасних верстатів, механізації праці в побуті відкривають можливості для максимального забезпечення потреб населення у розширенні і покращенні роботи служби побуту. Вітчизняна техніка у зростаючих масштабах забезпечує виробництво сучасного обладнання для побутового обслуговування, для ліквідації ручної праці в домашньому господарстві, вивільнення часу для культурного розвитку і відпочинку радянських людей. Успішне розв'язання цієї проблеми багато в чому сприятиме зростанню ефективності суспільного виробництва, підвищенню народного добробуту, розвитку продуктивних сил радянського суспільства.

Отже, можна з певністю сказати, що сучасна науково-технічна революція робить великий вплив не лише на виробництво, але і на всі сторони суспільного життя.

М. Р. ПЛЮЩ

²⁶ «Радянська Україна», 11 січня 1970 р.

²⁷ «Робітнича газета», 9 грудня 1969 р.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Г. С. ОСТРОВСЬКИЙ

Спортивна робота серед молоді енергобудов України в 1959—1965 рр.

архівів — Кіровоградського (ф. 5146, оп. 1; ф. 9764, оп. 1), Чернігівського (ф. 62, оп. 12), міському комсомолу, комітетів ЛКСМУ Київгесбуду, Кремгесбуду, Старобешівдресбуду, Чернігівтецбуду за 1959—1962 рр., багатотиражки «Київський комсомолец», «Кременчугстрой».

Протягом семирічки енергобудови республіки виховали тисячі спортсменів. Залежно від місцевих умов спортивні колективи налічували в своїх рядах від кількох сот до 3 тис. юнаків і дівчат. Особливо популярними серед молоді були секції футболу, волейболу, баскетболу, боксу, класичної та вільної боротьби, гімнастики, важкої атлетики, настільного тенісу, шахово-шашкова. На Кремгесбуді в 36 первинних організаціях ДТСААФ було підготовлено десятки шоферів-аматорів 3-го класу, мотоциклістів, громадських інструкторів, плавців, водолазів, стрільців та ін. Спортсмени ударних комсомольських енергобудов були неодмінними учасниками змагань і товариських зустрічей та місцевих спартакіад, зокрема районних і обласних. Так, значних успіхів домоглися фізкультурники Зміївдресбуду: волейболісти і важкоатлети завоювали першість області й дістали право змагатись на республіканських змаганнях. Цим успіхам сприяли сумлінна робота громадських інструкторів фізкультури та спорту, наявність необхідної матеріально-технічної бази (спортивних майданчиків, відповідного інвентаря тощо).

Спортивні організації енергобудов систематично боролися за масовість фізкультурно-спортивного руху молоді, велику увагу приділяли підготовці наполегливих і обдарованих спортсменів. Це давало свої позитивні наслідки, що можна добре простежити на прикладі Кремгесбуду. 1960 р. боксери — слюсар Г. Софронів і електрик В. Абрамов та В. Тютяєв — здобули звання чемпіонів Кіровоградщини, а штангісти перемогли на обласних змаганнях.

У київгесбудівців набув популярності парусний спорт. Серед його ентузіастів і організаторів був, наприклад, О. Кузнець — секретар комсомольської організації групи робочого проектування Київгесбуду. Спортивна молодь Києва, зокрема Шевченківського району міста, спорудила на будові волейбольний майданчик. Про успіхи спортивної роботи на Київгесбуді свідчать такі відомості: 1962 р. — тільки 75 спортсменів здобули 2-й і 3-й спортивні розряди. Місцева організація ДТСААФ підготувала парашутистів, серед яких деякі виборили значок «Парашутист СССР». На початку 1962 р. кожний комсомолец і молодий робітник будови був членом ДТСААФ.

До числа кращих належить колектив фізкультурників Старобешівдресбуду, де діяли численні секції, автошкола ДТСААФ та ін. Своїми руками молодь побудувала стадіон, спортзал, спортивні майданчики.

На всіх ударних комсомольських енергобудовах семирічки місцеві партійні організації дбали про забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку фізичної культури і спорту. Здійснювали цю партійну лінію комітети ЛКСМУ, спортивне товариство «Авангард» і ДТСААФ республіки. На кожній будові обиралася місцева рада низових колективів товариства «Авангард», переважно з голів комітетів ЛКСМУ та всіх низових ланок. Рада діяла за єдиним планом, що охоплював усі питання фізкультурно-спортивного руху на будові. Матеріально-технічна база низових спортивних колективів на будовах забезпечувалася коштами товариства «Авангард», а також асигнуваннями на культурно-масову роботу, передбаченими виробничо-фінансовим кошторисом.

Таким чином, в 1959—1965 рр. фізкультурно-спортивні заходи посідали важливе місце в роботі комсомолу енергобудов УРСР. Це сприяло фізичному загартуванню, повноцінному і всебічному розвитку людини — творця матеріально-технічної бази комунізму.

Важливим фактором піднесення трудової активності молодих робітників та службовців енергобудов України в роки семирічки було розгортання спортивної роботи. Фізичне загартування сприяло їх всебічному розвитку. Розробляючи дану тему, автор використав матеріали обласних партійних архівів: Харківського (ф. 72, оп. 3; ф. 8599, оп. 1), Чернігівського (ф. 62, оп. 12), поточні архіви Київського міського комсомолу, комітетів ЛКСМУ Київгесбуду, Кремгесбуду, Старобешівдресбуду, Чернігівтецбуду за 1959—1962 рр., багатотиражки «Київський комсомолец», «Кременчугстрой».

Г. Е. СКИРТАЧ

3 історії боротьби за зміцнення влади Рад у Донбасі (листопад 1917 р.— березень 1918 р.)

Про героїчну боротьбу робітників Донбасу під керівництвом більшовиків за зміцнення влади Рад опубліковано чимало наукових і науково-популярних праць. Проте революційна боротьба трудящих Донбасу ще й досі не знайшла свого вичерпного висвітлення.

Для розробки цього питання автор використав праці В. І. Леніна, рішення партійних з'їздів і конференцій, матеріали ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 17, 70, 124), ЦПА ЦК КП України (ф. 33, 57), ЦДАЖР СРСР (ф. 130, 406, 1235, 6978), ЦДАЖР УРСР (ф. 1, 34), партархіви Донецького (ф. 7, 16) і Ворошиловградського (ф. 2) обкомів КП України, а також Донецького (ф. 42, 74, Р-12-46, Р-2601, Р-2620) і Ворошиловградського (ф. 2, 4, Р-176) обласних державних архівів. Значний фактичний матеріал з даної теми міститься в монографіях, що вийшли з друку останнім часом¹.

Складність боротьби за зміцнення влади Рад у Донбасі визначалася тим, що революційному фронту робітників і селян протистояли об'єднані сили буржуазно-націоналістичної Центральної ради і кадетсько-каледінської контрреволюції. За активною підтримкою імперіалістів вони спільно почали збирати на Півдні збройні сили, щоб завдати головного удару Радянській владі.

На початку боротьби з кадетсько-каледінською контрреволюцією партійні організації Донбасу зверталися до ЦК РСДРП(б), Радянського уряду і особисто до В. І. Леніна за військовою допомогою. Вождь і ЦК РСДРП(б) уважно стежили за ходом революційної боротьби в одному з найбільших пролетарських центрів країни, що був, до того ж, оплотом Радянської влади на Україні. ЦК партії вимагав від місцевих партійних організацій Донбасу систематичних звітів про хід боротьби з контрреволюцією. Це питання неодноразово обговорювалося також на засіданнях РНК. Зокрема, 9 грудня 1917 р. йшлося про загрозили становиче в Олександро-Грушівському районі, де внаслідок терору каледінців закривалися шахти, а робітники виїжджали до центральних районів Росії. Тому РНК запропонувала робітникам району зв'язатися з Харковом, озброїти Червону гвардію і триматися скільки вистачить сил². 11 грудня В. І. Ленін особисто прийняв делегацію трудящих Олександро-Грушівського району і відповів на їх запитання. Ілліч просив робітників не залишати своїх робочих місць, оскільки Радянський уряд направив на каледінський фронт значні військові сили.

В той час В. І. Ленін приймав робітничі делегації також від місцевих партійних організацій Харкова, Макіївки, Юзівки, Луганська, Дружківки, Єнакієвого, а також Берестово-Богородухівського, Боково-Хрустального і Горлівсько-Щербинівського районів. Усі вони, крім цінних вказівок і порад, одержували від вождя й практичну допомогу в озброєнні червоногвардійських загонів. Так, за проханням робітників Боково-Хрустального району В. І. Ленін від імені Ради Народних Комісарів просив фабрично-заводський комітет Тульського збройового заводу негайно забезпечити гвинтівками, паганями, патронами та іншим озброєнням Червону гвардію (у складі 500 чол.) Боківського гірничого району³.

Після розгрому буржуазно-націоналістичної і кадетсько-каледінської контрреволюції почалося відновлення і зміцнення органів Радянської влади, створення основ соціалістичної економіки, нових соціалістичних виробничих відносин. В Донбас прибула спеціальна комісія ЦК партії і ВРНГ, яка допомагала місцевим партійним організаціям і органам Радянської влади в справі націоналізації великих підприємств і налагодження їх роботи. На цю мету РНК в січні 1918 р. виділила 200 млн. крб.

У здійсненні ленінських настанов велику роль відіграв IV обласний з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну (27—30 січня 1918 р.), на якому було схвалено розпуск Установчих зборів, що відмовилися визнати декрети II Всеросійського з'їзду Рад, і переважною більшістю голосів підтримано усі рішення III Всеросійського з'їзду Рад. Щоб подолати економічну розруху, з'їзд визнав за необхідне приступити до здійснення соціалістичних перетворень, почавши їх з націоналізації гірничозаводської промисловості і організації виробництва на громадських засадах. Для управління націоналізованими підприємствами було вирішено створити Південну обласну Раду Народного Господарства (ПОРНГ).

Рішення IV обласного з'їзду Рад відіграли важливу роль у мобілізації трудящих Донбасу на втілення в життя ленінського плану створення основ соціалістичної еконо-

¹ І. І. Минц. История Великого Октября, М., 1968; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, К., 1969; С. М. Королевский, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Победа Советской власти на Украине, М., 1967; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні, К., 1967; В. І. Ленін і Україна. Видання в чотирьох книгах, К., 1969; З мандатом Леніна, Донецьк, 1970; Н. Г. Гончаренко. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе, Луганск, 1961; П. І. Гарчев. Червона гвардія у Жовтневій революції, Харків, 1969.

² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 35, стор. 159.

³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 361.

міки. У січні 1918 р. виникли районні ради народного господарства в Луганську, Боково-Антрациті, Лисичанську, Лозово-Павлівці, організуючим і керівним центром яких була ПОРНГ. На кожній шахті і руднику створювалися правління, до складу яких входили робітники, технічний персонал і представники вищих економічних організацій. Вони здійснювали технічне керівництво підприємствами і контроль за їх роботою, складали кошториси тощо.

Партійні організації приділяли велику увагу органам робітничого контролю, які створювалися на всіх підприємствах району з метою планомірного регулювання народного господарства. Їх функції було чітко визначено в «Тимчасовій інструкції Лозово-Павлівської Ради робітничих і селянських депутатів про робітничий контроль»: нагляд за правильним веденням усіх робіт на підприємствах, за станом устаткування і його своєчасним ремонтом, складання кошторисів витрат і надходжень, облік сировини, матеріалів тощо. Комісії мали право контролювати діяльність адміністрації, їх рішення були обов'язковими для власників підприємств.

За поданням Кадіівської Ради робітничих депутатів до ВРНГ остання своєю постановою від 16 лютого 1918 р. націоналізувала всі рудники і заводи Російського гірничого і металургійного товариства «Уніон». Натомість було створено вугільно-металургійний промисловий комбінат, керівним органом якого робітники обрали правління з 9 осіб, переважно більшовиків.

Луганська партійна організація повідомляла в ЦК РСДРП(б), що на заводах міста встановлено контроль над виробництвом. А регулювання робіт і забезпечення сировиною таких підприємств, як завод Гартмана, патронний та інші повністю перейшли до рук робітників.

Націоналізація підприємств розв'язала творчу ініціативу трудящих, викликала небувале трудове піднесення. Внаслідок цього поліпшилася дисципліна, підвищилася продуктивність праці. На багатьох заводах і шахтах вироблялися нові правила внутрішнього розпорядку, змінювалася технологія виробництва, переглядалися норми виробітку і оплати праці тощо.

Соціалістичні виробничі відносини, що утверджувалися на націоналізованих підприємствах, ставали вирішальним фактором розвитку продуктивних сил. Так, Луганський паровозобудівний завод внаслідок підвищення продуктивності праці збільшив випуск паровозів з 3 (жовтень 1917 р.) до 11 (березень 1918 р.).

На початку березня 1918 р. 65% шахт Донбасу вже мали робітничі правління і 15% — були націоналізовані.

Під керівництвом більшовиків велику роботу здійснювали і сільські ради Донбасу, які у багатьох селах конфіскували і передали селянству десятки тисяч десятин поміщицької землі. Часто на базі поміщицьких маєтків виникали колективні господарства.

Незважаючи на помилки окремих партійних організацій і місцевих Рад щодо укладення миру з Німеччиною, переважна більшість комуністів і свідомих робітників Донбасу підтримувала ленінську позицію. На багатьох підприємствах відбулися організовані більшовиками масові мітинги і збори на підтримку рішень VII з'їзду РКП(б) і політики партії. Так, загальні збори трудящих Вільхівського району після доповіді члена ЦК РСДРП(б) тов. Хомаєва ухвалили резолюцію, в якій говорилося: «В особі товариша Леніна схвалюємо політику ЦК і Ради Народних Комісарів і цілком її підтримуємо... Ми ж, робітники рудників і заводів, всі свої сили віддамо на зміцнення тієї влади, яку створили в країні, і всі, як один, в потрібний час ми за вашим закликком виступимо з зброєю в руках проти нашого ворога»⁴. На початку березня 1918 р. рішення VII з'їзду схвалили Луганська і Юзівська партійні організації.

Підписання мирного договору з Німеччиною дало змогу партії більшовиків зміцнити завоювання Радянської влади і приступити до соціалістичного будівництва.

Організаційний зв'язок партії з революційними окраїнами був одним з найважливіших факторів зміцнення влади Рад на місцях, її непереможності.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 393, оп. 3, спр. 109, арк. 276.

На допомогу викладачу історії

ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ «В. І. ЛЕНІН І ПОЧАТОК БУДІВНИЦТВА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ»

Показати велич ідей В. І. Леніна, його колосальний організаторський талант, залізну волю і невичерпну енергію в будівництві Радянської держави — вдячне завдання кожного вчителя історії в школі. Велика увага цим питанням приділяється під час вивчення підтеми «Розвиток соціалістичної революції і зміцнення Радянської держави». В своїй практичній роботі ми виділяємо окремий урок «В. І. Ленін і початок соціалістичного будівництва Радянської держави». Метою його є з'ясувати принципову відмінність між пролетарською революцією і революціями буржуазними, розкрити суть і завдання диктатури пролетаріату, показати необхідність і значення зламу старої державної машини і заміни її новим, радянським апаратом, розкрити гігантську теоретичну і практичну діяльність В. І. Леніна у створенні і зміцненні Радянської держави.

На уроці використовуємо пластинку з грамзаписом виступу В. І. Леніна «Що таке Радянська влада» та програвач, карту «Велика Жовтнева соціалістична революція і тріумфальний хід Радянської влади», схему «Вищі органи державної влади», наочний посібник з історії КПРС (15—18 примірників).

Метод проведення уроку — розповідь з елементами бесіди за таким планом: 1. Суть диктатури пролетаріату; 2. Злам старого державного апарату і створення радянського державного апарату; 3. Створення Рад на місцях; 4. Комуністична партія — керівна і направляюча сила в системі диктатури пролетаріату.

Назвавши тему і мету уроку, краще наголосити, що питання про державу і диктатуру пролетаріату — одне з головних, що «марксист лише той, хто поширює визнання боротьби класів до визнання *диктатури пролетаріату*... На цьому пробному камені треба випробовувати *дійсне* розуміння і визнання марксизму»¹, що глибоке розуміння поняття «держави» і «диктатура пролетаріату» учням вкрай необхідні. Після цього запитую клас: «Чому В. І. Ленін період з листопада 1917 р. до лютого 1918 р. назвав тріумфальним ходом Радянської влади?» Потім учні прослуховують промову В. І. Леніна «Що таке Радянська влада?» в грамзапису. Пластинку можна включити і в кінці уроку, але краще це зробити на початку.

Вступна частина уроку, фронтальне опитування учнів і прослуховування доповіді В. І. Леніна займають не більше 7—8 хвилин.

Далі вчитель починає викладати тему уроку, з'ясовуючи питання про корінну відмінність пролетарської демократії від демократії буржуазної. Розкривши суть терміну диктатура взагалі, вчитель розкриває основні завдання диктатури пролетаріату: а) організаційно-господарська і культурно-виховна діяльність; б) придушення опору експлуататорів; в) оборона країни.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 372.

Пояснюю, що з перших днів свого існування Радянська влада приступила до вирішення головного і конкретного завдання — будівництва соціалізму.

При здійсненні цього важливого завдання Радянська влада зіткнулась з великим опором експлуататорських класів. Вони хотіли і далі жити за рахунок трудового народу. Тут доречно навести уривок з поеми Д. Бедного «Головна вулиця», де образно показано картину революції.

Скинуті революцією експлуататорські класи без бою не здавалися. Форми її опору різні — збройна боротьба, білий терор, змова, саботаж, шкідництво. Тому в перші роки Радянської влади потрібно було звернути увагу не на головне завдання диктатури пролетаріату, а на інше — придушити опір експлуататорів.

Дуже складною була і міжнародна обстановка. Радянська республіка була в капіталістичному оточенні. Проти країни Рад імперіалісти організували економічну блокаду, прагнучи скинути Радянську владу. Тому оборона країни, захист її незалежності стали однією з найважливіших завдань диктатури пролетаріату.

Питання «Ради — державна форма диктатури пролетаріату» розглядається методом бесіди, оскільки з цим матеріалом школярі частково знайомі з попередніх уроків.

Для бесіди можна поставити запитання: Що таке Ради? Коли і при яких умовах вони виникли? Яке значення надавав Радам В. І. Ленін?

Мета поставлених запитань — відновити знання в пам'яті учнів і підвести їх до висновку, що Ради після революції стали державною формою диктатури пролетаріату. Узагальнюючи відповіді учнів, роблю висновок, що В. І. Ленін ще в 1905 р. високо оцінив Ради, вбачав у них зародок органів революційної влади. Ради відіграли виключну роль в двох російських революціях. А після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Ради стали основою для створення Радянської держави як органу диктатури пролетаріату.

Далі ставлю до класу запитання: «Чому потрібно зламати стару державну машину і створити новий, радянський апарат, чи не можна використати старі державні установи, застосувавши їх для потреб Радянської влади? Таким чином, повернувши увагу учнів, з'ясовую, що корінна відміна соціалістичної революції від буржуазної полягає в тому, що перша ліквідує приватну власність на основні засоби виробництва, а отже, знищує і експлуатацію людини людиною. А в результаті буржуазних революцій до влади приходять буржуазія, зберігається приватна власність і експлуатація, отже, буржуазія зберігає стару державну машину і ліквідує лише те, що заважає швидкому розвитку капіталізму. Старий буржуазний державний апарат (армія, поліція, чиновництво, суд) захищає інтереси експлуататорів. Тому необхідно зламати стару державну машину і створити новий радянський державний апарат. Це питання В. І. Ленін детально розглянув в праці «Держава і революція».

Початком зламу старої державної машини в Росії було скинення буржуазного Тимчасового уряду, ліквідація міністерств, сенату та інших органів центрального управління колишньої влади.

Далі звертаюсь до класу із запитанням: «Які декрети прийняв II з'їзд Рад?» Вивішую схему вищих органів державної влади, створених II Всеросійським з'їздом Рад.

Розглянувши схему, пропоную учням відкрити посібник з портретами керівників Радянської влади початку 1918 р., викладом перших декретів Радянської влади. Звертаю увагу, що до керівництва країною прийшли дійсно представники народу — більшовики на чолі з великим Леніним.

Підкреслюю, що історія, якщо не рахувати короткочасного існування Паризької Комуні, не знала практики будівництва пролетарської держави. І потрібно було мати великий геній Леніна, щоб в складних і тяжких умовах того часу знайти правильні організаційні та політичні форми будівництва Радянської держави.

Необхідно звернути увагу учнів на те, що внутрішня обстановка в Радянській країні була дуже тяжкою. Скинутий революцією експлуататорський клас розв'язав громадянську війну, імперіалісти почали воєнну інтервенцію, в багатьох місцях спалахнули збройні заколоти.

Доречно нагадати учням кінофільм «6 липня», де показано роль В. І. Леніна, його соратників, партії в боротьбі не лише проти «лівих» есерів, але й проти інших ворогів революції.

Потім переходжу до радянського будівництва на місцях, яке проходило одночасно із створенням центральних органів Радянської влади. Вся влада перейшла до губернських, повітових, міських і волосних Рад. В. І. Ленін надавав великого значення ініціативі знизу. 5-го листопада 1917 р. він звернувся до трудящих Росії з закликом: «Товариші-трудящі! Пам'ятайте, що *ви самі* тепер управляєте державою... *Ваші Ради* — віднині органи державної влади, повноважні, вирішальні органи.

Згуртуйтеся навколо своїх Рад. Зміцніть їх. Беріться самі за діло знизу, нікого не чекаючи»².

Трудящі гаряче відгукнулися на заклик вождя. На кінець 1917 р. у країні було створено 7550 губернських, повітових, міських і волосних Рад; з листопада 1917 р. до грудня 1919 р. відбулося 762 з'їзди Рад, в роботі яких прийняло участь близько 100 тис. делегатів³.

Незважаючи на велику зайнятість партійною та державною роботою, В. І. Ленін активно працював депутатом Московської міської Ради. Стало традицією при кожних виборах депутатів Мосради виписувати квиток № 1 на ім'я В. І. Леніна. 28 березня 1924 р. на першому засіданні Виконком Мосради прийняв постанову: «У відповідності з рішенням пленуму Московської Ради: робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 7 лютого 1924 р. про залишення В. І. Леніна назавжди в списках членів Мосради як депутата трудящих Москви виписати квиток № 1 депутату Московської міської Ради депутатів трудящих 12-го скликання на ім'я Володимира Ілліча Леніна»⁴. Квиток буде зберігатися в депутатській кімнаті Мосради.

Далі наводимо приклад, як Радянська влада встановлювалась в м. Стрий на Львівщині, де розташована наша школа.

Розповідь з питання «Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила в системі диктатури пролетаріату» починаю словами В. І. Леніна: «Ми, партія більшовиків, Росію *переконали*. Ми Росію *відвоювали* — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росію *управляти*»⁵.

Ставлю до класу запитання: «Як Комуністична партія здійснює керівництво країною?» Вказую, що детально про роль Комуністичної партії в житті Радянського суспільства учні будуть вивчати в 10 класі, в курсі «Суспільствознавство». Але щоб зрозуміти суть і завдання диктатури пролетаріату, учні повинні знати, що в її системі партія є керівною силою.

Партія комуністів — це бойовий, випробуваний авангард радянсько-

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 261.

³ История Коммунистической партии Советского Союза. Выпуск второй. Март 1917 г.—1925 г., М., 1966, стор. 66.

⁴ «Правда», 30 березня 1969 р.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 210.

го народу, що об'єднує на добровільних началах передову, найбільш свідому частину робітничого класу селянства та інтелігенції.

Партія здійснює своє керівництво через масові організації трудящих. По-перше, через профсоюзи. Це організація безпартійна, але вона є школою комунізму. По-друге, через Ради, що зв'язують партію з усіма трудящими країнами. Через Ради проводяться всі міроприємства за зміцнення диктатури пролетаріату і будівництво соціалізму. По-третє, керівництво партії здійснюється через кооперацію. По-четверте, партія здійснює керівництво через спілку молоді, що зв'язує партію з робітничо-селянською молоддю.

Таким чином, партія тісно пов'язана з масовими організаціями, а через них і з усім народом.

Наводжу характеристику партії з поеми В. В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін».

З ім'ям Леніна зв'язано створення нашої партії. В. І. Ленін розробив її ідеї та організаційні принципи, норми внутріпартійного життя і методи діяльності. Тому Радянський народ називає свою партію ленінською. На закінчення уроку звертаю увагу учнів на те, що диктатура пролетаріату в тій чи іншій формі існує в усіх країнах, які стали на шлях соціалізму.

Оскільки матеріал вивчався методом розповіді в поєднанні з бесідою, спеціального закріплення уроку не роблю, бо воно по суті робилось шляхом бесіди.

Задаючи домашнє завдання, попереджую, що на наступному уроці буде багато часу дано на повторення сьогоднішнього уроку, що крім підручника, потрібно уважно переглянути і продумати записи в зошитах, ілюстрації наочних посібників. Вказую на те, що при вивченні уроку наводились уривки з праць В. І. Леніна. Пропоную учням самим скласти план уривка з праці В. І. Леніна «Чи вдержать більшовики державну владу?»

Домашнє завдання:

1). Підготувати усні відповіді за планом. 2). Вивчити уривок з праці В. І. Леніна «Чи вдержать більшовики державну владу?» 3). Прочитати § 9 в підручнику. Крім того, на початку учбового року кожний дев'ятикласник одержує тему для написання реферату з життя та діяльності В. І. Леніна. З кращими рефератами учні виступали в інших класах, ленінських кімнатах. В приміщенні краєзнавчого музею проводимо зустріч дев'ятикласників з організаторами революційного руху в нашому краї. Так здійснюється зв'язок класної та позакласної роботи в школі.

М. В. ОХОТНІКОВ

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

СТАРА САМАРА

В сучасній довідковій літературі цього міста знайти не вдалося. Немає його і на географічних картах. Воно виникло і занепало в далеку давнину. Але повне бурхливими подіями життя, яке вирувало в ньому, є частиною хвилюючої історії нашої Батьківщини.

Місце і назву місто одержало від річки Самари — лівої притоки Дніпра, що впадає в Славутич поблизу Дніпропетровська. Пізніше до початкової назви міста за давністю його виникнення додавали слово «Стара».

У «Матеріалах для історико-статистичного описання Єкатеринославської єпархії» є вказівка про розташування міста і цікаві відомості про нього:

«Містечко Стара Самара, по течії річки Самари, на правому боці її, нижче Самарського монастиря і сучасного Новомосковська, недалеко (в шести верстах) від впадіння Самари в Дніпро,— одне з найдавніших запорізьких поселень. Це — знамените і славне старовинне запорізьке місто Самара. Російські війська, йдучи в Крим, зупинялись в Самарі для перепочинку і користувались тут гостинністю запорожців. Тут в свій час влаштована була перша і головна російська фортеця, як стражниця проти татар; тут був знаменитий російський так званий Богородицький ретраншемент з пороховим і селітряним заводами, з величезними магазинами, з цілими кварталами і рядами промислових і торгових домів і лавок»¹.

Про час виникнення Старої Самари вірогідних матеріалів немає. На думку відомого історика А. Скальковського, «це було між 1500—1576 роками. В цей час сталося переселення частин козацтва вище по Дніпру до самого Києва... В цей час міста запорізькі вище порогів були: Самара, Черкаси, Чигрин (Чигирин.— Ф. Р.), Канів та Орлин на гирлі Синюхи в Буг»².

Отже, Стара Самара вже була відома десь на початку чи в середині XVI ст. Треба думати, що місто було засновано у більш ранній період. З часів появи на Подніпров'ї Запорізької Січі у Присамар'ї виникла одна з її паланок — Самарська.

У грудні 1768 р. кримський хан Крим-Гірей виступив на Україну з двома великими загонами. Один з них направився за Буг, на запорізькі села по Синюсі і Ташлику, Інгулу і Мертвоводьї, другий, дочекавшись виступу запорожців у степ, пішов за Дніпро. «Залишений на Січі начальником, військовий суддя Іван Бурпос гінця за гінцем посилав кошовому, доносячи, що татари, ввірвавшись в Самарську, Орельську і Протовчанську паланки, зробили там неймовірно спустошення; що села Перещепине, Козирщина, Личківка та ін., особливо зимівники по Вовчій, Кільчені, Самарі (входили до Самарської паланки.— Ф. Р.) та інших

¹ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии (далі — МИЕ), вып. I, Екатеринослав, 1880, стор. 300.

² А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, Одесса, 1841, стор. 156.

річках спалені, їх жителі перерізані або захоплені в полон, а худоба вигнана в ногайські степи»³.

Інтереси спільної боротьби російського й українського народів за свої споконвічні землі на півдні висували необхідність мати тут надійне укріплення. Невдалий похід російського і українського військ на Крим 1687 р. під командуванням князя В. В. Голіцина послужив приводом до будівництва фортеці поблизу Старої Самари. Ворог залишив для 150-тисячної російської армії випалені степи і забруднені криниці. Армія змушена була повернути назад. Ногайці і кримчаки, не прийнявши бою, вийшли переможцями і готові були знову виступити в похід. Тоді-то і виникла ідея збудувати десь у гирлі Самари фортецю. Найкращим місцем для цього був правий високий і стрімкий берег Самари поруч з старовинним козацьким містом, недалеко від славетної Кодацької фортеці.

Царський уряд схвалив цю пропозицію. Перші офіційні відомості про будівництво фортеці в гирлі Самари знаходимо у царській грамоті за 1688 р., в якій російський уряд просив Запорізький Кіш дати згоду на будівництво укріплення. Кіш погодився на будівництво його поруч з містом Стара Самара.

Відтоді місто і фортеця стали називатись: Старо-Самарська, Усть-Самарська (від російського «устье» — гирло річки), Самарський ретраншемент, Богородицька фортеця (ретраншемент)*, Стара Самара. Все це різні назви одного й того ж населеного пункту. Нагадати про це варто, бо дехто помилково вважає, що місто Самара — стародавня назва теперішнього Новомосковська. В УРЕ про Самарський Пустинно-Миколаївський військовий монастир читаємо: «Православний монастир Запорізької Січі. Заснований у 80-х роках XVII ст. поблизу слободи Самарчик (тепер м. Новомосковськ Дніпропетровської області)»⁴. Новомосковськ у давнину називався: Самарчук, Самарчик, Новоселиця, Новоселівка і дуже рідко Самар. Десь між 1782—1786 рр. Новоселицю було перейменовано на Новомосковськ. Ця назва за ним зберігається і досі.

Про місце розташування фортеці і Старої Самари засвідчує офіційний документ. В ордері Потьомкіна від 23 вересня 1786 р., адресованому правителю катеринославського намісництва Синельникову, є згадка про переселення Катеринослава Кільченського (уже переіменованого на повітове місто Новомосковськ), яке згодом було переведене у Новоселицю (Самарчик): «...Вашему превосходительству рекомендую перенести тот уездный город, сходственно прежнему моему положению, на возвышеннейшее место в Богородичному ретраншементу...»⁵.

А ось що пише М. М. Владимиров у «Матеріалах для історичного нарису» про Катеринослав перший, заснований на річці Кільчені: «Він (Катеринослав.— Ф. Р.) знаходився на лівому боці Дніпра, в гирлі, при впадінні річки Кільчені в Самару, за 3 версти від знаменитого історичного Старосамарського ретраншементу або Богородицької фортеці»⁶.

Про закладку кн. В. В. Голіциним «...Богородицької або Усть-Самар-

³ А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, Одесса, 1841, стор. 297, 298.

* У місті тоді була Богородицька (Богородична) церква, за якою, можливо, і фортеця стала називатись Богородицькою.

⁴ УРЕ, т. 12, стор. 501.

⁵ Первое столетие города Екатеринослава. 1878—1887 г. Материалы для исторического очерка. Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. Составил М. М. Владимиров, городской секретарь, стор. 15.

⁶ Первое столетие города Екатеринослава. 1787—1887 г., стор. 11.

ської фортеці...» згадується також в Повному географічному опису Росії⁷ та в інших працях.

Від часу виникнення фортеці життя Старої Самари набрало іншого змісту. Фортеця служила не тільки заслоною від набігів татарських орд, але й відігравала певну роль у зміцненні панування російської і української феодално-поміщицької верхівки. Природно, що це не могло не позначитися на житті міста. В ньому наростали соціальні протиріччя. Реакційна політика царизму, російських і українських феодалів щодо своїх народів зближувала останніх у їх спільній боротьбі проти утискувачів. Коли на Дону розгорілося полум'я селянської війни під проводом Степана Разіна (1670—1671) з Січі, повз Стару Самару і її фортецю йшли вгору по річці Самарі козацькі човни. Козацька голота заходила в притоку Самари — річку Вовчу, нею і далі волоком добиралася до Сіверського Дінця, а звідти — на Дон, щоб виступити спільно з донцями Разіна проти «мирських кровопивць». Московський под'ячий Наум Колесников доносив цареві з Астрахані:

«Да у него ж де Стеньки в войске, с которым он в Астрахань пришел, большая половина меж донскими хохлачей черкас»⁸.

До царського уряду надходили повідомлення, що кошовий отаман Іван Сірко в травні 1670 р. в районі сусідньої з Старою Самарою фортеці Кодак зустрівся з правобережним гетьманом Дорошенком і вів з ним переговори про спільні дії з Степаном Разіним⁹.

Стара Самара була очевидцею подій, пов'язаних з повстанням булавінців. Влітку 1708 р. після поразки на Дону, рятуючись від царських катів, булавінці й запорізькі козаки Присамар'я йшли повз Богородицьку фортецю, за Дунай. Комендант фортеці Савін вирішив затримати втікачів і виступив на сусідній острів Чаплі. Тут його несподівано зустрів загін запорізьких козаків. Савін втратив чимало солдатів і втік до редутих Старосамарської фортеці.

Від часу заснування тут фортеці частина мешканців залишила місто, переселившись на хутори і зимівники на Присамар'ї. Особливо посилилась міграція з міста в кінці 80-х — на початку 90-х років XVIII ст. «Після зайняття міста Старої Самари російськими військами і утворення тут відомого в свій час Богородицького, Усть-Самарського ретраншементу, багато незадоволених цим запорожців, близько 1690 р. зовсім залишили місто Стару Самару...»¹⁰.

Після невдалого походу Петра I в Молдавію в 1711 р., за Прутським договором, Росія змушена була відмовитися від Приазов'я, зобов'язалася ліквідувати свої укріплення на півдні «...ліквідувала Усть-Самарську фортецю і кордон російських володінь відсунутий був на північ до річки Орелі,— на всій цій місцевості... до 1735 р. мешкала татарва... в кінці 1770 р. цю територію, як і раніше, зайняли запорожці»¹¹.

У 1730 р. генерал граф фон-Вейсбах подав імператриці Анні Іоанівні свій проект зміцнення південних російських кордонів від турецьких і татарських навал міцним ланцюгом фортець, «які, починаючись біля Дніпра, біля побудованої при її батькові царі Іоанні Олексієвичу фортеці на Самарі (1688), названій Богородицьким ретраншементом, доходила б до Сіверського Дінця...»¹². Царським указом від 25 червня 1731 р.

⁷ Россия. Полное географическое описание нашего отечества, под редакцией В. П. Семенова-Тянь-Шанского, Новороссия и Крым, т. 14, Спб., 1910, стор. 568.

⁸ А. М. Ковалів. Історія Старого Кодака.— «Енергетик» (м. Придніпровськ), 1961 р.

⁹ К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні, К., 1960, стор. 322.

¹⁰ МІЕ, стор. 411.

¹¹ Там же, стор. 412.

¹² А. Скальковский. Назв. праця, стор. 174—175.

Вейсбаху доручалося виконати запропонований ним проект. Так виникла нова Українська лінія оборони, в яку увійшла відроджена Старо-Самарська фортеця.

У плани Вейсбаха входив і далекосяжний захід: повернути із Аleshок та інших районів на батьківщину «заклятих ворогів татар і Польщі» — запорожців, які після зруйнування Старої Січі опинилися за межами Придніпров'я. На Чортотмликун виникла Нова Січ. Кіш взявся швидко зміцнювати козацькі пости на своїх кордонах. Всі землі Січі були розбиті на паланки. В числі перших створились: Самарська, Кодацька, Буго-Гардівська і Кальміуська. З часом виникло ще три паланки: Орельська, Протовчанська за Дніпром і Інгутецька¹³.

Під час російсько-турецької війни 1735 р. місто і Старо-Самарське укріплення відігравали роль передової фортеці. Фельдмаршал Мініх в ордері 14 жовтня 1736 р. доручив Кошу «послати в Усть-Самарський ретраншемент до генерал-квартирмейстра Дебринія і до принца Гессен-Гамбурзького перекладачів з татарської мови «через відсутність в армії татарських та інших місцевих мов толмачів»¹⁴.

Зрештою, Кримське ханство визнало себе переможеним і незалежним від Туреччини, а згодом Крим був приєднаний до Росії. За Кучук-Кайнарджийським договором до Росії відійшли землі між гирлами Дніпра і Південного Бугу. Січ втратила значення військового форпосту. В 1775 р., повертаючись з кримського походу, Текелій виконав таємний наказ Катерини II — несподівано оточив військами Січ і ліквідував її як вогнище антифеодального і антикріпосницького руху. Відпала потреба утримувати фортеці Української лінії, а отже і Усть-Самарської фортеці, стало занепадати і місто Стара Самара.

Присамар'я ввійшло до складу Азовської губернії, об'єднаної в 1783 р. з Новоросійською в Катеринославське намісництво. Поруч, за три версти від Старої Самари, у гирлі р. Кільчені, що впадає в Самару, в 1777 р. генерал-поручик Азовської губернії Чертков за велінням Катерини II заклав фундамент нового губернського центру — Катеринослава Кільченського. А 1789 р. біля стін стародавнього міста виникло дві німецьких колонії — Іозефсталь і Кронсгартен¹⁵. Землі Старої Самари були поділені між поселенцями німецьких колоній та поміщиком Поповим.

З переписки священнослужителів довідуємося про дальшу долю цього міста. У доносі преосвященному Євгенові Самарське духовне правління від 24 березня 1777 р. писало, що там при фортеці Старосамарській артилерійська команда, яка має власних 28 дворів, в тих дворах чоловіків — 84, жінок — 49 душ¹⁶.

Пізніше, 20 липня 1793 р., священник Старої Самари Михайло Котляревський доповідав митрополиту Катеринославському, що в його приході «приходських дворів... 18, в них чоловіків 81 і жінок 88 душ...»¹⁷ Невдовзі місто занепало.

Зараз на території колишнього міста Стара Самара зеленіють сади робітничого селища імені Т. Г. Шевченка, що виникло тут в роки першої довоєнної п'ятирічки. А неподалік нього ще й сьогодні височать земляні вали колись грізної фортеці з п'ятьма редутами, головними і запасними прорізами в них — очевидно, воротами.

Ф. Я. РАТУШНИЙ

¹³ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 197.

¹⁴ Там же, стор. 211.

¹⁵ Екатеринославское блуканне (1777—1791) Александра Егорова, К., 1886, стор. 1, 3.

¹⁶ МПЕ, стор. 305.

¹⁷ Там же, стор. 449.

Спогади

П. А. ГАВРЮК
член КПРС з 1926 р.

РОБІТФАК ІНДУСТРІАЛЬНОГО ГІГАНТА

Однією з важливих сторінок періоду індустріалізації народного господарства СРСР була творча робота Комуністичної партії в справі підготовки кадрів з рядів робітничого класу. Мені, як учасникові тих важливих подій, хочеться розповісти про створення робітничого факультету Київського державного університету (Інституту профосвіти) на Краммашбуді.

Влітку 1933 р. як студент старшого курсу й секретар парторганізації літфаку КДУ, я був викликаний до ректора університету.

— Прийнято рішення про створення робітфаку КДУ в Краматорську. Хочемо послати вас відбирати робітничу молодь в Донбасі для навчання у нашому вузі. Водночас на Краммашбуді організуєте робітфак, де провадитиметься підготовка майбутніх студентів університету. Місцеве керівництво допоможе в цій справі.

Це було напередодні 16-ї річниці перемоги Великого Жовтня. Радянський народ уже мав значні успіхи в галузі піднесення народного господарства та культури: Виконання першого п'ятирічного плану, побудова цілого ряду промислових підприємств, колгоспів і радгоспів вимагали збільшення освічених кадрів, керівників. І в цьому у нас були значні успіхи. Якщо в 1928 р. вчилось у вищих учбових закладах СРСР 166 тис. чол., у технікумах та робітфаках 264 тис. чол., то в 1932 р. студентів вузів було півмільйона чол., а у технікумах та робітфаках вчилось близько півтора мільйона чоловік¹. Все ж, для такої великої країни, як наша, зазначена кількість фахівців була явно недостатня.

Про успіхи в галузі розвитку економіки й культури мені було добре відомо, бо я ще під час літніх канікул читав лекції на курсах міського партактиву. Отже, щоб виконати рішення ЦК КП(б)У, я виїхав у промисловий район Півдня республіки для підготовки кадрів студентів.

Певний організаторський досвід у мене на той час уже був. Ще до навчання в Радпартшколі (1924—1926 рр.) я керував профспілкою батраків району, а потім служив політпрацівником прикордонної частини.

Все потрібне для створення робітфаку,—запевняли мене працівники КДУ,—ми вишлемо. Розпочинайте організацію.

З прибуттям до Краматорська мені вже в перші дні зустрілись труднощі. Крім посвідчення, я не мав ніяких повноважень на створення учбового закладу, а в університеті на мої сигнали відмовчувались. Впливали на це літні відпустки, чи можливо, й інші причини. Кілька днів довелось ходити від керівників старого Краматорського заводу на

¹ ВКП(б) в резолюціях..., изд. 6, ч. 2, М., 1941, стор. 512.

Краммашбуд, а звідти посилали назад, бо він здійснював керівництво новобудовою.

Секретарем міського комітету партії працював мій старий знайомий Б. Д. Ялов, пригадалась спільна комсомольська діяльність початку двадцятих років. «Може у нього знайду підтримку»,— подумалось мені. Бо, на жаль, там, де вирувало життя двох великих промислових гігантів, деякі керівники вважали створення робітфаку другорядною справою.

Завідуючий міськвідділом наросвіти, наприклад, доводив мені, що їм не до робітфаку, треба виконувати виробничі завдання, уже існує один робітфак, навіщо ж другий? Є на новобудові й індустріальний інститут. Вчитися є де.

І все ж я наполегливо доводив, що рішення про створення робітфаку треба виконати. Нарешті, прийняв мене секретар міського комітету партії. Зустрівшись, ми пригадали Криворіжжя, рідну комсомолію. Я просив його вплинути на керівників Краммашбуду й дирекцію заводу, яка здійснює керівництво новобудовою, аби вони визнали за необхідне створити робітфак КДУ. Адже потрібні студенти для університету.

— Добре, зробимо,— відповів секретар. У нас уже є робітфак Харківського планового інституту в старому місті. Ваш робітфак розташуємо на новобудові.

— Приємно, що старий друг не забув комсомольської традиції, бо нам же навчати молодь,— відповідаю. І тут, може й не зручно, признаюсь, що моєї стипендії вистачило на кілька днів перебування у місті. Доводиться харчуватись за комерційними цінами, нема у мене й постійного житла. А з університету ні грошей, ні документів ще не прислали.

— Що з тобою вдієш, сам був студентом,— відповів посміхаючись секретар. Будеш жити в бараці на новобудові, обідатимеш у нашій їдальні в кредит. Чим зможем — допоможемо.

Мені дозволили відвідувати об'єкти новобудови величезного Краммашбуду. Пізніше у мене з'явилися друзі серед будівельників та юних робітників заводу, окремі цехи якого вже працювали.

Вдень ходив, розпитував про тих, кого можна запрошувати навчатися на робітфаці. За правилами, робітфак мав створюватись з чотирьох курсів у кількості 350 чоловік. Після закінчення четвертого курсу, надавалось право без іспитів поступити налюбий факультет університету. Перевіривши документи про освіту, я міг зараховувати кандидатів на відповідний курс.

Проживаючи серед молодих робітників, я міг ближче з ними познакомиться, впливати на тих, кого намагався залучити до навчання. Але поєднувати навчання й роботу на виробництві було не легко, не кожному це подобалось без належної звички. Отже, сподіваючись на підтримку комуністів і комсомольців, а їх тоді було не так уже й багато, я наполегливо доводив необхідність підготовки кадрів з робітників. Прийду, бувало, до молодого робітника, що пильнує біля верстату, обробляючи деталь, та й починаю його умовляти, щоб вступив до робітфаку. А хлопчина відповідає:

— Ви мені заважаєте виконувати виробничий план.

— Буду заважати, аж поки погодишся вчитися,— говорю йому й розшукую ще потрібних мені юнаків.

Старих кадрових робітників на новобудові зустрічалося мало, але вони розуміли мене краще. Скинути б з плечей десяток літ,— говорили такі,— з радістю пішов би вчитися. За старих часів робітникам шлях

в науку був закритий. Літні робітники допомагали мені переконувати юнаків, що освіта в молоді роки пригодиться на все життя. Значна частина комуністів та комсомольців, а з ними й члени профспілки, юнаки та дівчата, за короткий час були зараховані на всі чотири курси робітфаку.

Залучати на навчання прагнули передусім передовиків виробництва. Запам'ятався мені рекордсмен по вкладанню бетону, Пантелей Савелович Мовлев, який прибув сюди з Харківського тракторобуду. Це був кваліфікований робітник. Він зразу ж погодився вчитися і його було зараховано до IV курсу*.

Нарешті, на допомогу мені прислали студента четвертого курсу КДУ з фізхіммату (фізико-хіміко-математичний факультет) Михайла Лернера. Він привіз учбову програму робітфаку та наказ про призначення мене директором робітфаку, а його — завідуючим навчальною частиною. Гроші обіцяли надіслати після затвердження кошторису.

Знову довелося жити в кредит. Щоб підтримати нас матеріально, за вказівкою міського комітету партії Краматорська, нам було дозволено у вечірні години давати уроки для заводського керівництва, яке навчалось в системі ФОР (факультеті особливого призначення).

Після кількох моїх бесід погодилися читати лекції робітфаківцям і викладачі місцевого індустріального інституту. Штатними викладачами робітфаку залишалися ми з Михайлом Лернером. Я вів уроки з історії, літератури й політичної економії, а М. Лернер — з фізики, хімії та математики.

Поступово ми ввійшли в нормальну колію життя.

Наступили Жовтневі свята 1933 р. Позичивши грошей на квиток, приїхав я до Київського університету 8 листопада.

Довідавшись про мій приїзд до Києва, негайно викликали в Київський обласний комітет партії.

— Куди ти заподівся? — питають. — Тебе затверджено на роботу в Політвідділ МТС. Негайно збирайся на колгоспний фронт!

— Так я ж у Краматорську робітфак очолюю, що готує кадри для Київського державного університету.

— За організацію робітфаку ми вдячні тобі, але доведеться з ним розпрощатись.

Повернувшись на робітфак, передав усі справи Михайлові Лернеру. Замість мене з університету до Краматорського робітфаку командували студента-старшокурсника. Я поїхав у Шполянський район Київської області. На той час роботи в селі було багато, зміцнювалися колгоспи. Роль МТС посилювалась. Я пишаюся тим, що брав участь у зміцненні колгоспного ладу. Працюючи в селі, здав разом з своїм курсом випускні екзамени в університеті.

Так нам доводилось тоді вчитися і виконувати партійні доручення по підготовці кадрів з лав робітничого класу та зміцнювати соціалістичне сільське господарство.

* Недавно мені стало відомо про трудову звитягу тих часів, здобуту П. С. Мовлевим. Працюючи на імпортній бетономішалці, європейський рекорд якої дорівнював 250 бетонозамісів за зміну, він довів їх кількість до 1166. Пізніше закінчивши вуз, він працював інженером, громив ворога в роки Великої Вітчизняної війни. На жаль, не довелося йому дійти до світлого дня Перемоги. П. С. Мовлев загинув у бою за Верхню Сілезію в 1945 р. («Правда», від 12 січня 1969 р.).

Наш календар

КИЇВСЬКИЙ РОБІТНИК-РЕВОЛЮЦІОНЕР І. З. БИЧКОВ

(До 100-річчя від дня народження)

Серед перших робітників-марксистів, які створювали і зміцнювали Київську, Катеринославську і Конотопську соціал-демократичні організації, видне місце належить Івану Зінс'євичу Бичкову. Архівні документи містять дуже мало відомостей про нього до його прибуття в Київ. З них, зокрема, можна дізнатися, що І. З. Бичков

народився в 1871 р. Його батько Зіновій Єфремович Бичков, українець, в 90-х роках начебто з метою ухилитися від військової повинності емігрував у Добруджу, де й прийняв румунське підданство, оселившись з родиною в м. Тульче. 23 років від роду І. З. Бичков приїхав з Румунії на Україну, до Києва, де влаштувався працювати слюсарем на заводі Гретера і Криванека¹. Він примкнув до соціал-демократичної групи Ю. Д. Мельникова і як представник заводу ввійшов до складу другого Київського робітничого комітету, став активним учасником київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»².

Через деякий час київське жандармське управління встановило за Бичковим негласний нагляд. Його було притягнуто до суду в справі О. Петренка, К. Злинченка та інших членів київського «Союзу боротьби», яких звинувачували в друкуванні й широкому розповсюдженні революційних видань. І. З. Бичкову ставили за провину те, що він віддав свою квартиру Злинченку «для відтворення на гектографії заборонених творів графа Толстого», а також участь у друкуванні «з метою поширення творів, що зухвало засуджують встановлений в Росії спосіб правління»³.

У 1897 р. І. З. Бичков разом зі своїми товаришами розповсюдив першотравневі листівки на заводі, де працював. З цього приводу київський губернатор повідомляв департамент поліції: «Зав. заводом Неєдлі і мастеровий Іван Казанек висловили підозру, що згадані прокламації підкинута робітниками заводу Соломоном Сонкіним, Іваном Тарасенком та Іваном Бичковим. Бичков з 26 квітня до 1 травня не працював на заводі. На квартирах Сонкіна, Тарасенка і Бичкова був зроблений обшук, але нічого підозрілого не виявилось»⁴. Однак І. З. Бичкова заарештували і кинули в Київську тюрму, де він перебував близько року. Молодий революціонер ні в чому не зізнався і заперечував усі звинувачення. В березні 1898 р. його було засуджено до двох років гласного нагляду поліції без права проживати в столицях, столичних губерніях та університетських містах.

Змушений покинути Київ, І. З. Бичков переїхав до Катеринослава. Спершу він влаштувався слюсарем на Брянському заводі, а згодом став працювати в інструментальному цеху сталеливарного підприємства Езау. Тісний зв'язок, що існував між Київською і Катеринославською соціал-демократичними організаціями, значний досвід та ідейна підготовка І. З. Бичкова сприяли тому, що його включили до керівного ядра групи, яку очолював І. В. Бабушкін. Цей факт підтверджував у своїх спогадах відомий революціонер-ленінець Г. І. Петровський⁵.

І. З. Бичков розгорнув велику організаційну й агітаційну діяльність на заводі Езау, де було створено міцний партійний осередок. Він часто бував і на інших

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. Департамент поліції, 3-є діловодство, 1900 р., спр. 470, арк. 12.

² Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь, т. V, 1888—1904, вып. I, М., 1931, стор. 581—582.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. Департамент поліції, 3-є діловодство, 1897 р., спр. 375, арк. 83—74; 1900 р., спр. 470, арк. 7.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. Департамент поліції, Огляд найважливіших дізнань, проведених в жандармських управліннях в 1895—1896 рр., стор. 241—242.

⁵ История Екатеринославской социал-демократической организации. 1880—1903. Екатеринослав, 1923, стор. 50.

підприємствах міста, в Задніпров'ї, відвідував члена комітету П. Морозова, який працював кочегаром на заводі Ланге. За вказівкою департаменту поліції за П. Морозовим та І. Бичковим постійно стежили різного роду шпиги й провокатори, але завдяки великому досвіду конспірації революціонерам тривалий час безперешкодно вдавалося виконувати покладені на них партійні обов'язки. Зокрема І. З. Бичков брав активну участь в обладнанні нелегальної друкарні Катеринославського комітету РСДРП, виданні й розповсюдженні першотравневої листівки в 1899 р. Торкаючись історії написання цієї листівки, Г. І. Петровський згадував: «Після палких дебатов і двох засідань проект прокламації був прийнятий і розпочалася підготовка до його друку. Для організації та виконання цього завдання робота була розподілена між Бабушкіним, Бичковим і мною»⁶. Трохи пізніше І. З. Бичков разом з іншими товаришами розповсюджував виданий 8 липня 1899 р. комітетом РСДРП «Лист до катеринославських робітників», в якому підсумовувався досвід виступу залізничників Катеринославських паровозних майстерень 22—25 червня того ж року і таврувалася розправа царизму над ними⁷. Під час поліцейського обшуку на заводі Езау біля робочого місця Бичкова було знайдено кілька примірників цієї листівки.

Поліцейська агентура виявила близький зв'язок свого піднаглядного з П. Морозовим та іншими «неблагонадійними» особами, дізналася про його активну пропаганду серед робітників. До рук поліції потрапили знайдені у Бичкова книги Ф. Лассалля «Сутність конституції», С. М. Степняка-Кравчинського «Підпільна Росія», Г. В. Плеханова «Російський робітник в революційному русі», а також нелегальний лист за підписом «Гальпер», надісланий йому з Кривого Рога, в якому говорилося: «В Кривому Розі людей немає. Демократія сюди не надумала заглянути»⁸. Під час обшуку поліція знайшла у І. З. Бичкова адресу робітника заводу Езау Карла Циханського. У останнього було вилучено «Лист до катеринославських робітників» і прес для відливки металічних літер, а самого заарештовано.

11 липня 1899 р. начальник катеринославського губернського жандармського управління дав розпорядження ув'язнити І. З. Бичкова в камері-одиночці. Його і П. Морозова звинувачували у виданні й розповсюдженні прокламацій Катеринославського комітету РСДРП, зокрема «Листа до катеринославських робітників». У доповіді міністру юстиції прокурор судової палати писав, що Бичков не визнає себе винним, заперечує знайомство з Морозовим⁹. Обвинувачення, пред'явлене йому царським прокурором і жандармами, ґрунтувалося, головним чином, на «свідченнях» агентів поліції. Ці агенти твердили, що І. З. Бичков влаштовував «зходки робітників, на яких переконував усіх об'єднатися і шляхом страйків добиватися зменшення робочого дня й збільшення заробітної плати». За донесенням «свідків» він «цілком свідомо і з повним переконанням займався злочинною пропагандою серед робітників»¹⁰.

Незважаючи на вжиті заходи, царським жандармам не вдалося виявити організаторів друкарні та видавців листівок. Начальник катеринославського жандармського управління доносив департаменту поліції, що «слідство не може дати швидкий результат, оскільки відсутній будь-який нагляд за діяльністю Морозова під час його проживання в Катеринославі»¹¹. І. З. Бичков знаходився в одиночній камері тюрми 14 місяців. Йому навіть було заборонено стригтися й голитися. Звільнений від ув'язнення до вирішення питання про нього, І. З. Бичков протягом 1901 р. мешкав у Києві, беручи активну участь в нелегальній роботі Київської організації РСДРП. Водночас він підтримував тісний зв'язок з іскрівцями з Конотопу, забезпечуючи їх революційною літературою. Тому до нього часто приїжджали члени конотопської організації П. Соколов, П. Гуменний, О. Воронін та інші¹².

У лютому 1902 р. І. З. Бичкову було оголошено «височайше повеління» з приводу катеринославської справи. В адміністративному порядку за ним встановлювався гласний нагляд поліції протягом 2 років. Йому заборонялося також проживати у великих містах і «тих місцях фабричних районів, в яких перебування названого обвинуваченого буде визнано небажаним»¹³. І. З. Бичков переїхав до Полтави.

Між тим в Конотопі через зраду О. Цибіна поліція довідалася про склад місцевої організації і роль, яку відігравав І. З. Бичков в її діяльності. У вересні 1902 р. розпочалися обшуки й арешти. Поліція виявила чимало нелегальної літератури, номери «Искры», «Южного рабочего» та інші видання, позначені печаткою Київського

⁶ История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889—1903, стор. 52.

⁷ Первый съезд РСДРП. Документы и материалы, М., 1958, стор. 109—110; ЦДАЖР СРСР, ф. Міністерство юстиції, 1899 р., спр. 10, арк. 17, спр. 8, арк. 22.

⁸ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 303, спр. 13, арк. 113.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. Міністерство юстиції, 1899 р., спр. 8, арк. 22.

¹⁰ Там же, арк. 5, 8, 22, 23.

¹¹ ДОДА, ф. 9, спр. 303, арк. 124.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. Міністерство юстиції, 1902 р., спр. 505, арк. 45.

¹³ Там же, 1899 р., спр. 8, арк. 45.

«комітету РСДРП. І. З. Бичкова знову схопили й кинули до в'язниці. Під час допитів він, як і раніше, поводився мужньо. В донесенні прокурора ніжинського окружного суду міністру юстиції говорилось: «Бичков, мешкаючи в Києві, підтримував зносини з протиурядовими діячами і придбавав від них в інтересах агітації значну кількість злочинних брошур, газет і відозв, які передавалися Соколову, Вороніну, Лазебникову, Гуменному і Волкову. Останні, а також Цибін, розповсюджували зазначені видання серед робітників заводу Кетхудова і залізничних майстерень»¹⁴.

Царські власті вирішили розправитися з революціонером. Понад 15 місяців І. З. Бичков перебував у полтавських арештантських ротах. Нарешті 22 листопада 1903 р. за «височайшим повелінням» він був засуджений на заслання під особливий нагляд поліції на 3 роки. Про це 3 грудня 1903 р. директор департаменту поліції повідомив іркутського військового генерал-губернатора, полтавського губернатора і головне тюремне управління¹⁵.

Суворі умови ув'язнення в тюрмах Києва, Катеринослава і Полтави негативно позначилися на здоров'ї І. З. Бичкова. Напередодні відправки до Сибіру, 4 січня 1904 р., він помер «в лікарні благоугодного закладу м. Полтави»¹⁶. Так в результаті тривалих переслідувань царизму закінчилося життя полум'яного революціонера, бойового соратника Ю. Д. Мельникова і І. В. Бабушкіна Івана Зінов'євича Бичкова.

М. Б. ПЕРЕЛЬМАН

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. Міністерство юстиції, 1899 р., спр. 505, арк. 15, 45, 46, 57, 61.
¹⁵ Там же, ф. Департамент поліції, 5-е діловодство, 1903 р., спр. 956, ч. І, арк. 2, 11, 13.
¹⁶ Там же, ф. Міністерство юстиції, 1902 р., спр. 505, арк. 70.

ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. М. ПОПОВА

Визначний партійний і державний діяч М. М. Попов народився 9 січня 1891 р. в м. Кутаїсі в родині народного вчителя. 1906 р. він вступив до Владикавказької гімназії, де розпочалася його революційна

діяльність. Того ж року Микола Миколайович вступив до лав РСДРП, приєднався до меншовиків.

Через два роки, закінчивши гімназію, М. М. Попов вступив до Харківського університету, а згодом перейшов до Московського університету.

В роки реакції, будучи студентом, він працював в Харківському комітеті РСДРП, був членом виконавчої комісії Московської окружної організації РСДРП. Перебуваючи на Україні, входив у групу меншовиків-партійців, які разом з більшовиками вели боротьбу проти отзовістів, ліквідаторів та інших антипартійних угруповань.

1909 р. М. М. Попов був заарештований і за вироком суду на початку 1912 р. висланий в Іркутську губернію. У далекій сибірській глушині він працював вчителем, ростив загартоване, політично освічене покоління. Тут його і застали лютневі події 1917 р.

Після Лютневої революції він повернувся до Харкова, працював у Харківському комітеті РСДРП меншовиків.

Важким і складним був шлях М. М. Попова в партію більшовиків. Лише у 1919 р. він остаточно порвав з меншовизмом і вступив до лав Комуністичної партії.

1919 р. він працював пропагандистом, а через рік заступником, а згодом редактором газети «Коммунист». Організаторські здібності Миколи Миколайовича проявилися на керівній роботі. 1921 р. він очолював найбільшу провідну партійну організацію — Харківський губернський комітет КП(б)У, через рік на відповідальній роботі в апараті Центрального Комітету КП(б)У. До 1927 р. М. М. Попов працював в агітпропвідділі ЦК КП(б)У, одночасно був редактором газети «Коммунист».

В ті роки особливо гостро постало питання теоретичного узагальнення досвіду більшовицької партії і робітничого класу Росії. Необхідно було підготувати і видати праці з історії партії, революційного руху і Жовтневої революції. М. М. Попов вніс значний вклад у розробку цих питань і розвитку історико-партійної науки. Він написав «Нариси з історії РКП(б)», видані у 1926 р. Ця праця стала учбовим посібником у вузах і партійних школах. «Нариси» витримали 16 видань російською мовою, були перекладені на іноземні мови — німецьку, французьку і англійську. Перу М. М. Попова належать і «Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України», видані у Харкові 1928 р. Незважаючи на те, що в «Нарисах», як писав автор у передмові

мали місце деякі спірні і недостатньо обгрунтовані положення, дискусійні проблеми, які потребували дальшого дослідження, це був перший систематизований курс історії Компартії України. «Нариси» висвітлювали історичний процес розвитку Комуністичної партії України з позицій марксистської методології, порушували ряд важливих проблем історії партії і соціалістичної революції на Україні. Автор постійно удосконалював свою працю, яка перевидавалася з виправленнями і доповненнями п'ять разів.

Літературна спадщина М. М. Попова чимала. Він написав ряд цікавих творів, серед них «Життя Леніна і лєнінізм» (М., 1924 р. спільно з Я. А. Яковлевим), «Дрібнобуржуазні антирадянські партії» (М., 1924), «Національна політика Радянської влади» (М., 1924), «Жовтнева революція і національне питання» (М.—Л., 1927) та ін. В цих працях є чимало оригінальних, хоч, інколи, і спірних положень.

Під керівництвом і редакцією М. М. Попова підготовлено до друку збірник «В. І. Ленін про Україну». Значний інтерес становлять численні статті М. М. Попова в партійній і радянській пресі.

Микола Миколайович був активним діячем також міжнародного комуністичного руху. Він брав участь в роботі VI і VII конгресів Комінтерну. На VII конгресі (1935 р.) його обрали кандидатом в члени Виконкому Комінтерну. 1928 р. за дорученням Комінтерну Микола Миколайович виступив з доповіддю на III з'їзді КПЗУ і був обраний на ньому членом ЦК КПЗУ.

1928 р., після повернення з закордону, М. М. Попов працював заступником завідуючого агітпропвідділу ЦК ВКП(б). З метою зміцнення апарату Московського комітету ВКП(б) він був направлений завідуючим агітпропвідділу. З червня 1929 р. по лютий 1933 р. він працював заступником, а згодом редактором газети «Правда».

З лютого 1933 р. діяльність М. М. Попова зв'язана з українською партійною організацією. На Пленумі ЦК КП(б)У його обрали секретарем ЦК КП(б)У.

Микола Миколайович приділяв значну увагу ідеологічній роботі в партії. Він часто виступав на пленумах, активах, на зборах трудящих. Роботу в Центральному Комітеті КП(б)У він сполучав з викладацькою діяльністю в університеті ім. Артема, з працею директора Інституту марксизму-лєнінізму.

Наукова і літературна спадщина М. М. Попова стала одним з джерел для дослідників історії КПРС та історії Комуністичної партії України.

М. М. Попов був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК, делегатом X, XI, XIII—XVII партз'їздів, XV і XVI партконференцій ВКП(б). На XVI та XVII з'їздах його обрали кандидатом в члени ЦК ВКП(б). Він був делегатом V, VI конференцій, IX, X, XII, XIII з'їздів КП(б)У. З грудня 1925 р. по листопад 1927 р. він член Оргбюро, з 1927 — кандидат в члени Політбюро ЦК КП(б)У. З 1933 і по червень 1937 р. — знову член Оргбюро, кандидат в члени Політбюро ЦК КП(б)У до травня 1936 р., а з травня по червень 1937 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У.

1937 р. життя М. М. Попова трагічно обірвалося. Ім'я його вписано в історію Комуністичної партії, як одного з вірних борців за велику справу комуністичного будівництва.

Д. С. ЩЕДРІНА

До 100-річчя від дня народження А. Ю. Кримського

ПРО ПОЧАТОК
ГРОМАДСЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ
А. Ю. КРИМСЬКОГО

Останнім часом ім'я Агатангела Юхимовича Кримського — академіка АН УРСР, одного з найактивніших її засновників, вченого-енциклопедиста, письменника і видатного полігота — дедалі частіше починає фігурувати на сторінках журналів, на шпальтах газет, звучати з трибуни письменниць-

ких з'їздів. Його доробок став предметом наукових досліджень.

Перу А. Кримського належить бібліотека наукових праць, переважно зі сходознавства і українистики. Серед них — такі фундаментальні дослідження, написані українською мовою, як «Хафиз та його пісні», «Історія Туреччини», «Історія Персії та її письменства», «Мусульманство і його будучність», академічний збірник в основному етнографічних та історичних праць «Розвідки, статті та замітки». Агатангел Юхимович видав кілька книг поезій під назвою «Пальмове гілля», том новел, за які Осип Маковей назвав вченого українським Салтиковим-Щедріним, гостро соціальний роман

(«Андрій Лаговський»), перекладав на українську мову вірші Гейне, інших європейських та російських поетів, а також цілу антологію перських, арабських і турецьких поетів, зокрема всесвітньовідому «Шах-наме» Фірдоусі.

В історії світової культури знайдеться небагато людей, подібних Кримському, які були одночасно вченими і митцями. Наприклад, його книга «Хафиз та його пісні» — це не лише переклади з Гафіза, а ґрунтовне дослідження творчості великого лірика, з яскравою, основаною на першоджерелах, характеристикою епохи, вичерпною на той час бібліографією. Коментарі та примітки до перекладу «Шах-наме» — це коротенька енциклопедія знань про Близький та Середній Схід часів Фірдоусі.

В «Історії Туреччини», крім даних про імперію Османів, є оригінальні матеріали з візантинознавства, історичного минулого слов'ян, з угорської історії, а також з історії України, що досі не втратили наукової цінності. До того ж деякі дослідження, зокрема про слов'янський елемент в Туреччині, є унікальними¹.

Всього А. Ю. Кримський написав близько тисячі наукових праць. В укладеному у 1940 р. учнями вченого і особисто ним вивіреному бібліографічному покажчику тільки їх назви займають 150 сторінок друкарського тексту². Він знав кілька десятків мов, був видатним педагогом і водночас займав в українському красномов'янстві одне з чільних місць. І. Я. Франко писав про нього на початку століття: «Друга така незвичайна поява серед українців, незвичайна своєю енергією, пристрасною любов'ю до України і різносторонністю знання й таланту, се Агатангел Кримський, тепер професор арабської мови в Лазаревському інституті для орієнтальних мов у Москві»³.

Значну кількість праць та абсолютну більшість оповідань А. Кримський написав під час навчання у Лазаревському інституті східних мов та Московському університеті і дворічного перебування на Близькому Сході (1896—1898 рр.). Це були роки пожвавлення українського національно-визвольного руху, зокрема його прогресивної течії, представлені Драгомановим, Франком, Павликом та іншими. На боці їх та під їхнім безпосереднім впливом перебував початкуючий письменник, публіцист, критик та вчений Агатангел Кримський.

Знайомство Агатангела Юхимовича з працями Драгоманова, зокрема з «Історичними піснями малоруського народу» та «Малоруськими народними переказами і оповіданнями», відбулося ще під час навчання майбутнього академіка в Київській колегії Павла Галагана — гімназійного типу закритому учбовому закладі. Вчителі Колегії, відомі діячі «Старої громади» П. Г. Житецький і Є. К. Трегубов рекомендували учням дозволені програмою теми, наприклад «Козацтво по «Тарасу Бульбі» Гоголя», і при цьому зазначали, як свідчив Кримський, що можна використати «Історичні пісні». «Малоруські народні перекази і оповідання» приносив шкільний товариш Кримського Михайло Чубинський — син відомого збирача українського фольклору, поета П. Чубинського. «І всі ми, — згадував Агатангел Юхимович, — перечитали ті «Преданія» не один раз»⁴.

Незадовго до закінчення колегіанського курсу А. Кримський «з захопленням» прочитав «Переднє слово» Драгоманова до «Повістей Осипа Федьковича». Воно «розкрило» гімназисту «очі на правдиву роль Галичини в нашій письменстві»⁵. Кримський щиро полюбив живу, мелодійну мову народу, серед якого народився й виріс, хоч по крові вона була йому й нерідною⁶.

Майже всі автори статей про життя і діяльність Кримського як вченого-українознавця вказують на вплив на нього П. Г. Житецького. Заперечувати цього не можна. Але Павло Гнатович впливав на свого учня у лінгвістично-методичному аспекті⁷. Вирішення А. Кримським мовного питання у ширшому плані слід пов'язувати з ім'ям М. Драгоманова. Про це Агатангел Юхимович писав 27 липня 1893 р.: «Українську свідомість прокинув у мені... Драгоманов своєю передмовою до «Повістей Осипа Федьковича». Отоді я й почав писати по-українськи задля галицьких часописей»⁸.

Прочитавши «Переднє слово», Кримський остаточно розібрався у суті тодішніх «мовних суперечок» у Західній Україні. Це були «змагання» між «москвофілами» і народовцями «не стільки за мову, скільки за те, щоб домогтися панування над

¹ Агатангел Кримський. Історія Туреччини з 13 малюнками, що їх узято побільше із стародруків XVI—XVIII вв. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності, К., 1924, стор. 18, 163, 166 та ін.

² Бібліографічний покажчик А. Ю. Кримського, складений Л. Р. Рубінзоном, Г. С. Івановою, К., 1941.

³ Іван Франко. Молода Україна, Львів, 1910, стор. 63—64.

⁴ А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, К., 1928, стор. 320.

⁵ Там же.

⁶ Про походження роду Кримського див. «Наука і суспільство», 1969, № 4.

⁷ В. С. Ващенко. Праці А. Г. Кримського з українського мовознавства. — «Українська мова в школі», 1959, № 3.

⁸ Філіал ЦДІА у Львові, ф. 3с/309, оп. 1, зв. 160, спр. 2383, арк. 64 зв.

простим народом»⁹. Напевне, тоді ж він остаточно переконався у необхідності орієнтування української інтелігенції на передову російську науку й літературу, на творче спілкування з кращими представниками російського народу.

Крім «Переднього слова», під час навчання в колегії Кримський читав переважно етнографічні праці Драгоманова, видані в Росії. Вони допомогли йому стати на шлях демократа і не впасти в болото націоналізму.

Після закінчення колегії Кримський за власним бажанням і порадою П. Г. Житецького виїхав до Москви, де був зарахований студентом Спеціальних класів Лазаревського інституту східних мов (1889—1892). Тут він поряд з обов'язковими орієнтальними студіями продовжував вивчати праці Драгоманова, але вже позацензурні. Їх доставав Павло Тучапський, київський студент, пропагандист ідей Драгоманова на Наддніпрянщині, згодом відомий соціал-демократичний діяч, делегат I з'їзду РСДРП від Київського «Союзу боротьби»¹⁰. Він переслав Кримському з Києва женьєвську «Громаду» та пслітичну програму Драгоманова «Вільна Спілка — Вольный Союз».

Перебуваючи у Москві, Агатангел Юхимович почав читати галицькі видання, а згодом листуватися з окремими галицькими діячами. Останні посилали йому журнали та газети, зокрема франківський «Товариш» (з 1890 р. — «Народ»), народовські «Правда», «Діло» тощо. Незабаром при допомозі Франка і Павлика, а також київських товаришів (Тучапського, Столярова та інших) студент Кримський створив на своїй московській квартирі цілу «нелегальну бібліотеку»¹¹.

Але, будучи відірваним від київських товаришів — майбутніх соціал-демократів, Агатангел Юхимович «далеко не одразу зміг зорієнтуватися в усій тій закордонній літературі і опинився в певному хаосі вражень»¹². Як зауважив Іван Франко, молодий Кримський мав «чисту, як сльоза, надзвичайно чутливу і гарячу душу», але його любов до України була «подекуди аж неначе хворобливою»¹³, а «вразливий, нервовий, здатний на гарячі пориви чуття і в той же час постійно крокуючий до щирого і об'єктивного розкриття істини» розум не завжди міг «безпристрасно-спокійно» оцінити те чи інше явище, зробити належний висновок¹⁴.

До того ж, у 80-х роках поглибився конфлікт Драгоманова з групою «Визволення праці» і він остаточно розірвав з київською «Громадою». Діячі останньої (а з ними був тісно зв'язаний Кримський), визнавши діяльність Драгоманова за кордоном «шкідливою» для українського визвольного руху, стали на шлях буржуазного лібералізму. Вони розірвали з ним будь-які стосунки, відмовили у матеріальній субсидії і почали шукати, як стало відомо згодом, спільної мови з царизмом. «І я, — писав Кримський, — серед цілої потоки всяких суперечних між собою звісток з Галичини не зміг одразу зорієнтуватися щодо особи Драгоманова»¹⁵.

І, дійсно, в Москву А. Кримський прибув недосвідченим юнаком. Його світогляд, суспільно-політичні погляди тільки почали складатися. Тимчасом капіталізм доби вільної конкуренції остаточно переходив у свою останню імперіалістичну стадію розвитку. З поширенням марксизму революційна боротьба трудящих піднімалася на якісно вищий щабель. Одночасно активізувалися реакційні класи суспільства. Визрів непримиренний антагонізм між революційно-демократичною ідеологією і буржуазною. На Західній Україні це проявлялося в пожев'явленні діяльності старих і появі нових політичних партій, зокрема русько-української радикальної партії Франка та Павлика.

Основним питанням боротьби було аграрне. Але на політичну арену Галичини виходив пролетаріат. У 1890 р. у Львові вперше відбулася першотравнева демонстрація, в якій взяли участь 5 тис. робітників, ремісників та представників прогресивної інтелігенції¹⁶. Поява в шеренгах демонстрантів інтелігенції вкрай перелякала реакцію. Наприкінці XIX ст. центр світового революційного руху перемістився у Росію. Розуміючи це, націоналістична реакція намагалася перешкодити проникненню революційних ідей з Росії у Галичину, а також скомпрометувати, очорнити все «московське».

Наступ реакції підтримав царський уряд, що проводив принцип «розділяй і володарюй». Крім того, він готувався до війни з Росією, яка мала в Галичині свої інтереси. «Росія, — писав В. І. Ленін у зв'язку з подіями першої світової війни, — воює за Галичину, володіти якою їй треба особливо для задушення українського народу (крім Галичини у цього народу немає і бути не може куточка свободи, порівняної звичайно)»¹⁷.

⁹ Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов, К., 1964, стор. 89.

¹⁰ История Коммунистической партии Советского Союза, т. I, М., 1964, стор. 261.

¹¹ Л. П. Меньшиков. Охрана и революция. К истории тайных политических организаций в России. Часть I. Годы реакции 1885—1898, М., 1925, стор. 81.

¹² А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 321—322.

¹³ Іван Франко. Молода Україна, стор. 64.

¹⁴ Б. Гринченко. А. Е. Крымский как писатель. — «Киевская старина», 1903, т. LXXX, стор. 119.

¹⁵ А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 321—322.

¹⁶ Д. Заславський, І. Романченко. Назв. праця, стор. 167.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 109.

Опорою російських кріпосників у Галичині були «москвофіли» — підкуплена царизмом партія. Відстоюючи відому уваровську формулу «православ'я, самодержав'я і народність», останні спекулювали на дружніх почуттях українських трудящих Галичини до народних мас Росії і проводили в цілому шовіністичну політику російського уряду, який намагався насамперед «задушити центр української агітації» в Австро-Угорщині¹⁸.

Заслуга студента Кримського в тому, що він швидко зрозумів класову суть галицьких поборників «високої мети «возз'єднання»¹⁹. Проте природу народовців він не розпізнав. А різниця між ними полягала в орієнтації на різні монархії, у заміні відомої уваровської «трійці» постулатами Австро-Угорської монархії.

Порівняно «сильною» стороною народовців був удаваний патріотизм, українолюбство, прикриті витонченою демагогією. Все це разом з українофільством, сприйнятим ще в Києві, «розвинуло» в молодому Кримському, — як писав він до Франка, — «шовінізм» (читай: націоналізм. — К. Г.). «Давніших пересвідчень», котрі «зложилися під впливом читання рос[ійських] критиків-публіцистів», він «не відкинув», але ж «легше міг тоді згоджуватися навіть з трохи обскурантним патріотом, ніж із космополітизмом, хоч би він був схожий пересвідченнями з його «власними»²⁰.

Терміном «космополітизм» у значенні загальнолюдський, інтернаціональний часто користувалися у своїх статтях Драгоманов і Франко. А. Ю. Кримський, не досить обізнаний із закордонними працями Драгоманова, зрозумів його космополітизм як повне ігнорування національного, відрив національного від загальнолюдського, як протиставлення другого першому, що тимчасом не відповідало дійсності²¹.

Марксизм — єдино послідовне вчення, що протиставляло націоналізмові та шовінізмові інтернаціональне єднання трудящих усіх країн, — у Росії в 80—90-х роках XIX ст. робив тільки перші кроки. Внаслідок цього та ряду суб'єктивних і об'єктивних обставин національному питанню марксисти не приділяли ще належної уваги. Царизм, як і раніше, забороняв розвивати українську мову і літературу, розпалював ворожнечу між народами, пропагував великодержавний шовінізм і буржуазний націоналізм. За цих умов навіть здорове в основі свій національне почуття окремих представників пригнобленої нації переростало в якусь майже хворобливу знервованість, а інколи — під впливом відверто націоналістичних органів типу «Правди» і «Діла» — в нездорову і обмежену, національнотерпиму полеміку. В ній російський уряд мало не отожднювався з російським народом, з передовою частиною інтелігенції. У таких випадках полеміка навколо національного питання відводила на друге місце соціальну боротьбу. Такі, на жаль, непоодинокі явища мали місце і в українському національно-визвольному русі кінця XIX — початку XX ст., про який В. І. Ленін говорив, що це «рух багатомільйонного народу, який історично ще спав донині»²². «Проснувшись», він насамперед став на шлях боротьби за національну культуру, зокрема за мову, що історично була однією з ланок боротьби за свободу і демократію. Одним з таких борців виступив студент Лазаревського інституту східних мов та активний дописувач майже в усі галицькі українські часописи — А. Ю. Кримський. Зовні ця боротьба вилилась у полеміку з М. П. Драгомановим.

В роки, коли А. Кримський робив перші спроби на літературній і політичній ниві діяльності, М. Драгоманов посідав кафедру загальної історії при Софійському університеті (Болгарія) і водночас продовжував активно співробітничати в галицьких друкованих органах, зокрема у підтримуваних ним матеріально журналах «Народ» та «Хлібороб», органах русько-української радикальної партії, редагованих Франком та Павликом. У гострокритичних статтях Драгоманов, загалом з правильних позицій, розвінчував реакцію «різних мастей та відтінків», закликав західноукраїнську демократію шукати вихід у соціалізмі²³. Не будучи марксистом, він об'єктивно виступав за перетворення приватної власності у соціалістичну, вбачаючи у цьому єдино правильний шлях до усунення експлуатації людини людиною. Михайло Петрович радиав завжди співробітничати з прогресивними силами Росії.

Особливо різко виступив Драгоманов проти «новоєрівців» — галицьких буржуазних націоналістів, котрі, уклавши угоду з місцевою польською шляхтою, заручившись підтримкою націоналістичних кіл Наддніпрянської України і прикриваючись демагогічними заявами, послали через народовську пресу нападки на все російське, зокрема на прогресивних діячів російської культури, літератури й науки. Проголошену в Галичині «нову еру» він назвав «філоксерою українського визвольного руху» і показав її зв'язок з народовцями.

На дещо різкі, але справедливі статті Драгоманова народовці та прихильники

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 161.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 230.

²⁰ Агатагел Кримський. Вибрані твори, К., 1965, стор. 570—571.

²¹ В. Л. Лукеренко. Світогляд М. П. Драгоманова, К., 1965, стор. 49—50.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 113.

²³ Д. Заславський, І. Романченко. Назв. праця, стор. 167—171; С. М. Злупко. М. П. Драгоманов і розвиток прогресивної думки в Галичині. — УІЖ, 1966, № 9, стор. 68.

«Правди» відповіли майже лайкою. Прикриваючись піклуванням про «свою мову і про свою народність»²⁴, вони звинуватили Михайла Петровича в «обрусительстві», егоїзмі, воскресили горезвісний пасквіль В. Черкезова про одержання нібито Драгомановим у поліції грошей для випуску своїх закордонних видань. «Про особу Драгоманова я почув страшні слова... дуже паскудні..., але ж влучні наклепи»,— писав пізніше А. Кримський²⁵. Але тоді, будучи глибоко ображений великодержавним шовінізмом царизму і його апологетів, студент 1-го курсу Спеціальних класів сприйняв наклеп за достовірність і почав з юнацьким запалом виступати проти свого ідейного вчителя.

Різкі виступи майбутнього вченого проти Драгоманова підтримали лідер народо-вців Львова Олександр Барвінський і літературний заспівувач серед «старозаконних патріотів»²⁶ у Києві — Олександр Кониський. Барвінський намагався посварити Кримського з представниками радикальних кіл Галичини, насамперед з Франком, Павликом.

Антидрагоманівські кореспонденції Агатангела Юхимовича завдавали неабиякої шкоди демократичному рухові, але до їх автора керівники останнього поставилися тактовно. Першу відповідь на кореспонденцію дав М. Павлик, з яким молодий вчений, до речі, листувався. У № 22 «Народу» М. Павлик вмістив надіслану Кримським ще влітку 1890 р. розвідку про Хейяма (з повним підписом автора), а під нею — свою відповідь нібито «Правді». «Ми мали би дещо відповісти на непідписані (!) «дописи з Москви та Чернігівщини», поміщені в останнім випуску «Правди», та там немов якась чужа рука повставляла такі брехливі та глупі уваги про Драгоманова і т. ін., що ми би не шанували себе й д. Драгоманова, якби на таку писанину відповідали»²⁷.

Відповідь Павлика допомогла Кримському усвідомити свої помилки і він у наступних кореспонденціях (відкритих листах) «попрохав вибачення» у Драгоманова. Відповівши автору «відкритих листів» тільки в січні 1891 р. теж у вигляді листа до редакції «Правди», Михайло Петрович докладно пояснив, чому його — Драгоманова — не можна вважати обрусителем, а лише українським політиком-демократом і згадав про автора дописів з Москви «як людину щирю, тільки дуже зле поінформовану»²⁸. Логічно витриманий і надзвичайно тактовний лист Драгоманова справив на студента Лазаревського інституту велике враження. «Наче важкий-важечний камінь з душі моєї звалився як прочитав я того листа,— писав пізніше Кримський.— Наче чудом геть уся недовіра і будь-яка нехоть проти Драгоманова у мене як стій розвіялася... Я радісно відчув, що нема вже в моїм серці ані слідочка особистої антипатії, лиш є сама щира віра та глибоке прихилля... В даному разі Драгоманов інстинктивно вгадав мою духовну близькість до нього»²⁹.

Ознайомившись з листом Михайла Петровича, Кримський не лише припинив будь-які виступи проти нього, але й опублікував у «Народі» ряд матеріалів, у яких оцінив Драгоманова як визначного вченого, публіциста і невтомного борця за народну справу. Агатангел Юхимович рішуче відмежувався від народо-вців і заявив, що в основному повністю підтримує програму Драгоманова³⁰. Кримський став не лише послідовником, але й пропагандистом драгоманівських ідей. Після припинення полеміки він знову почав вивчати праці Драгоманова і, таким чином, познайомився з визвольним рухом в Росії та Європі 60—70-х років XIX ст., біографіями та політичними програмами Белінського, Герцена, Желябова, ідеями Бакуніна і Прудона (став навіть на деякий час прихильником двох останніх), майже з усіма соціалістами-утопістами, починаючи від Сен-Сімона, критикою соціалізму російських народників та ідеями Маркса і Енгельса. Драгоманов дуже високо цинив економічну теорію Маркса, праці Енгельса, вітав вихід у світ російською мовою «Капіталу», називав основоположника наукового комунізму «великим вченим»³¹.

Але Драгоманов і «Громада» були далекими від наукового соціалізму. Драгоманов, зокрема, не розумів історичної ролі пролетаріату, орієнтувався на селянство, розглядаючи його як однорідну масу, і в цілому залишався на позиціях дрібнобуржуазного реформізму, вірячи у здійснення соціалістичних ідеалів «скоріше за допомогою розумової пропаганди, ніж кривавих повстань»³². На початку 90-х років XIX ст. його соціалізм виглядав анахронізмом, ідеологією, що не враховувала зміни історичних умов, був, за висловом І. Франка, «мужикофільством», «вихідною точкою» якого

²⁴ Д. Заславський, І. Романченко. Назв. праця, стор. 169.

²⁵ А.г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 328.

²⁶ Д. Заславський, І. Романченко. Назв. праця, стор. 172.

²⁷ А.г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 322.

²⁸ За свідченням Кримського (Розвідки, статті та замітки, стор. 341), аналогічні думки Драгоманов у тому ж році розвинув у п'ятому розділі своїх «Чудацьких думок» (Чудацькі думки про українську національну справу. Написав Михайло Драгоманов. Друге видане. Накладом Івана Франка, Львів, 1892, стор. 239—271).

²⁹ А.г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 341—342.

³⁰ Агатангел Кримський. Вибрані твори, стор. 559, 571.

³¹ В. Л. Лукеренко. Назв. праця, стор. 34.

³² Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів, Львів, 1896, стор. 374.

є «вид хлопської нужди та кривди і гаряче співчуття з тою кривою та бажання ви-
найти суспільний порядок, у яким би та кривда була зведена до мінімуму»³³.

А. Ю. Кримський розумів обмеженість драгоманівського соціалізму. «Но на-
правду Драгоманов не був цілком соціаліст, а тільки де в чому... Його галицькі при-
хильники перейшли вже до настоящего соціалізму»³⁴. Оскільки Агатангел Юхимович
свідомо сприйняв цей «несправжній» — навіть у порівнянні з ненауковим соціалізмом
русько-української радикальної партії — соціалізм Драгоманова, очевидно, він і с ві-
д о м о поділяв властиві останньому дрібнобуржуазну обмеженість та утопізм. Спочат-
ку Кримський-студент не міг зрозуміти прогресивне в ідеях і діяльності Драгоманова,
особливо щодо мови. Початкуючий поліглот і філолог Кримський абсолютизував мов-
не питання. Коли Драгоманов почав закликати прогресивні сили Галичини до співро-
бітництва з передовими колами Росії у боротьбі проти спільного класового ворога,
Кримський сприйняв це як зраду суто українських інтересів. Необхідні були додаткові
роз'яснення Драгоманова, втручання Павлика і Франка, перш ніж Агатангел Юхимо-
вич зрозумів свого вчителя.

А. Кримський високо цинив роль М. Драгоманова у визвольному русі. Після його
смерті майбутній академік писав М. Павликові: «Чи не Драгоманов дав Україні Фран-
ка? Чи ж не Драгоманов викликав до життя і все, що є тепер найживішого на Русі-
Україні?!»³⁵.

Безперечно, Агатангел Юхимович дещо перебільшував роль Драгоманова у гро-
мадсько-політичному і культурному житті України кінця XIX ст., хоча в одному з
некрологів він писав, що вчений Драгоманов був «незрівняно дужчий, ніж політик»³⁶.
Пізніше Агатангел Юхимович відійшов від боротьби за здійснення ідеалів Драгома-
нова, віддавши перевагу науці та педагогічній діяльності, але пам'ять про свого вчите-
ля зберігав протягом всього життя.

К. І. ГУРНИЦЬКИЙ

³³ І. Франко. Суспільно-політичні погляди Драгоманова, кн. VIII, Львів, 1906, стор. 229.

³⁴ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. № 1 22407, арк. 18.

³⁵ «Народ», 1895, № 12, стор. 201.

³⁶ А. Г. Кримський. Розвідки, статті та замітки, стор. 315.

АКАДЕМІК А. КРИМСЬКИЙ І АРАБСЬКИЙ СХІД

У «Записках історико-філологічного відділу
Української Академії наук» за 1919 р. вмі-
щено бібліографічний покажчик праць
академіка Агатангела Юхимовича Крим-
ського. З покажчика видно, що всі найважливіші статті з історії ісламу, арабів, му-
сультманських та інших народів, про арабську і перську літератури тощо, які вміщені
в енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона (у першому виданні — 198, у дру-
гому — 304), належать перу Агатангела Юхимовича. У покажчику також зазначається,
що для першого видання цього словника Кримський написав більшість статей про
мусульманський Схід, а у другому — «геть увесь східномусульманський відділ поли-
шено йому»¹. Всього академік написав близько 1000 наукових праць.

Першою друкованою працею А. Ю. Кримського про Схід був переклад однієї
з найкращих доісламських поем «Муаллакат Антарат» (1889 р.)². Поемі передував
історико-побутовий вступ, який написано на основі вперше перекладених ним старо-
давніх арабських джерел.

Двома роками пізніше Кримський прочитав кілька доповідей з ранньої історії
мусульманського аскетизму та містицизму, в яких вперше доводив, що розвиток цих
ідей в халіфаті тісно зв'язаний з соціально-економічними факторами. Ця загально-
визнана зараз теза Агатангела Юхимовича, основана на вивченні великої кількості
свідчень арабських авторів перших століть ісламу, вразила тоді московських орієнта-
лістів, в тому числі видатного вченого академіка Ф. Є. Корша.

У 1896 р., будучи стипендіатом Лазаревського інституту східних мов, Кримський
виїхав на два роки у наукове відрядження до арабських країн. У Сирії та Лівані він
напружено працював у сховищах старовинних рукописних арабських джерел, приділяв
багато уваги вивченню живої арабської мови, фольклору та побуту місцевого насе-
лення. Щоб пройнятися життям арабів та краще оволодіти народною мовою, він осе-
лився в родині простого араба. Про свої враження від Сходу, життя і побут ліванців
та сирійців він писав у листах до рідних та знайомих.

¹ «Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук», 1919, кн. 1, стор. XXXVII.

² «Муаллак» — «нанизані вірші», тобто поема. Антар — поет, колишній раб, який оспівував хоробрість, вірність, дружбу та любов.

Із зібраних ним матеріалів слід відзначити збірку народних арабських прислів'їв з відповідними поясненнями арабською мовою. Читаючи наукові праці Кримського, дивуючись алчущому застосуванню та поясненню ним народних приказок та прислів'їв. В Сирії та Лівані Агатангел Юхимович записав також зі слів селян два томи народних казок. Переклав їх значно пізніше, вже в київський період діяльності вченого, його друг, професор КДУ, араб Т. Г. Кезма. Зараз ці матеріали зберігаються у рукописному фонді Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Їх видання було б значним вкладом у справу вивчення спорідненості фольклору різних народів світу.

Своїми враженнями про теплі зустрічі з представниками різних верств населення країн Арабського Сходу А. Ю. Кримський ділився у матеріалах, які друкувала російська преса і на основі яких були написані «Бейрутські оповідання», де він яскраво змалював життя і побут простих арабів.

В селі Шуейрі³ Агатангел Юхимович написав українською мовою на замовлення газети «Буковина» перший варіант книги про мусульманство та його майбутнє. Ця праця вперше вийшла 1899 р. у Москві російською мовою. В ній він дослідив історію ісламу і ставлення мусульманських народів до інших народів.

Історики по-різному трактують соціальну основу раннього ісламу. Згідно з однією концепцією у ньому відбився процес розпаду первіснообщинного і поява рабовласницького ладу. Тільки пізніше, у зв'язку з феодалізацією арабського суспільства, іслам поступово перетворився на релігію феодального класу. Згідно з іншою концепцією іслам з початку свого існування був ідеологією ранньофеодального суспільства, хоч яскравіше соціальна суть його виявилася пізніше, після арабських завоювань.

А. Ю. Кримський підкреслював, що ця релігія з її суворим монотеїзмом, безумовно, сприяла об'єднанню арабських племен⁴. Але це відбувалося пізніше. Спочатку іслам не поширився на великі території, а після смерті його засновника Мохаммеда (632 р. н. е.) в результаті повстань відпала майже вся Аравія. Завоювання арабів почалися при спадкоємцях Мохаммеда — халіфах, чому сприяло міжнародне становище, а не релігійний фанатизм. «Ніякого релігійного фанатизму арабів, особливо в той час, не було і не могло бути, — пише Кримський, — тому, що основна маса арабів не відчувала симпатій до ісламу і не знала ще ні Корана, ні його вимог». Причиною перемог арабів були «з одного боку жадоба наживи і сувора дисципліна, встановлена Мохаммедом, а з другого — внутрішня слабкість Персії та Візантії, добре відома арабам»⁵.

Якщо сходознавці XIX ст., не маючи відомих нині джерел, перебували під впливом середньовічної мусульманської історичної традиції, то Агатангел Юхимович, не виробивши ще чіткої концепції, наводить низку думок і фактів, близьких до поглядів сучасних радянських істориків-сходознавців середньовіччя.

Цікавими є розділи книги «Мусульманство и его будущность», присвячені стану ісламу на період її написання, характеристиці державних устроїв народів мусульманського світу, та розділи про школу і літературу. Характеризуючи мусульманську сім'ю, він бачив зло не в релігійному узаконенні багатожонства, а в економічних умовах життя, тому що цим правом користувалися тільки представники вищих та багатих класів⁶.

Кримський писав про політичний, економічний та ідейний упадок мусульманського Сходу, але вважав, що після визволення від турецького гніту і відродження араби, «обдарованість котрих незаперечна», внесуть свій вклад у скарбницю світової культури⁷.

Друге, значно перероблене і доповнене, видання цієї книги вийшло українською мовою у Львові в 1904 р. Воно цікавіше і глибше за змістом, багато думок розкрито повніше. Пройшло сім років, і вчений поглибив свої знання з різних проблем історії Сходу. Багато з його колег обіймали різні дипломатичні посади у посольствах та консульствах Росії у країнах Сходу і він міг «пильніше стежити не тільки за внутрішнім життям самого Сходу, але також за діяльністю російської та іншої європейської дипломатії»⁸. Пізніше в Ечміадзіні праця видана вірменською мовою.

А. Ю. Кримському належить багато наукових розвідок, статей, рецензій з історії мусульманства. Серед них — «Іслам, його виникнення і найстаріший період його історії», «Історія мусульманства» (у трьох томах), «Джерела по історії Мохаммеда та література про нього», «Нарис розвитку суфійства до кінця II віку хіджри», «Про книгу

³ Село Шуейрі знаходиться в Лівані. Тут ще в 1846—1847 рр. працював над книгою про Сирію і Палестину відомий російський дипломат-levantець К. М. Базілі. Пізніше в цьому мальовничому куточку часто проживали російські орієнталісти, які приїжджали в Сирію та Ліван на практику, — Гіргас, Крачковський, Кримський.

⁴ А. Кримський. Мусульманство и его будущность, М., 1899, стор. 37.

⁵ Там же, стор. 18, 21.

⁶ Там же, стор. 79.

⁷ Там же, стор. 103, 120.

⁸ А. Кримський. Мусульманство і його будучність, Львів, 1904, стор. IV.

пастора Іоганна Гаурі. Іслам у його впливові на життя його послідовників», дослідження й переклад Корана тощо.

Вчений цікавився і питаннями історії орієнталістики на Заході. Зокрема, він разом з відомим дослідником В. Ф. Мінорським написав книгу про розвиток сходознавства у XVI—XVII ст. У розділі про історію орієнталістики XVI ст. на великому фактичному матеріалі Агатангел Юхимович показав процес вивчення ісламу в Європі, розглянув проєкт мирного хрестового походу західноєвропейських країн проти мусульманського світу шляхом розвитку орієнталістики та шкіл східних мов⁹. Думка автора про те, що для боротьби з мусульманством як релігією необхідні знання його суті, залишається актуальною і в наші дні.

Торкаючись стану російського сходознавства, А. Ю. Кримський писав: «Доля сходознавства в Росії сумна. Не тільки звичайна публіка, але навіть вчені, крім самих спеціалістів-орієнталістів, зовсім ігнорують Схід»¹⁰. Але з таким висновком можна погодитися тільки в плані оцінки сходознавства як науки, адже інтерес до Арабського Сходу в XIX ст. у нашій країні був дуже великий, зокрема з боку журналістів та мандрівників, особливо в період боротьби єгипетського народу проти французької окупації.

Історії арабів Агатангел Юхимович присвятив кілька книг, з яких найвідоміші: «Історія арабів, їх халіфат, їх подальша доля й короткий нарис арабської літератури», «Історія арабів і арабської літератури світської і духовної» (в трьох частинах), «Історія мистецтва мусульманських народів», «Старовинна історія Аравії Південної від давньовавилонських часів до підкорення країни пророку Мохаммеду». З його праць з арабської філології найзначнішими є: «Лекції з історії семітських мов», «Арабська поезія в нарисах і зразках», «Нарис вимови арабських звуків», «Семітські мови і народи» (3 томи), де третій том присвячений південноарабській мові та її розгалуженню — ефіопській мові, а також курс лекцій, прочитаний у Лазаревському інституті східних мов.

Агатангел Юхимович Кримський любив поезію і вважав, що вона личить кожному науковцеві. Його поезія опублікована у тритомній збірці «Пальмове гілля». Тут читач знайде вірші, пройняті справжнім пафосом. Сяючи пишними барвами, поезія Кримського займає визначне місце в історії української літератури. І справа не стільки в тому, що він одним з перших досить широко подав різноманітні мотиви і образи поезії Близького Сходу, скільки насамперед у тому, що Кримський вперше змалював українським словом картини багатющої природи і життя Сходу.

Поезія була його супутницею не тільки у віршах та оповіданнях, але й у багатомисливих наукових працях. Рецензуючи наукові праці вченого, критики писали, що вони читаються, як художні твори. Адже минуле в них описується не тільки в діяннях царів, подвигах полководців і зводах законодавців, але й, насамперед, у творчості народів, їх культурних пам'ятках, у мовних та поетичних скарбах.

Значну частину свого життя Агатангел Юхимович присвятив викладанню та популяризації сходознавства. Більшість його сходознавчих праць написана для задоволення потреб та інтересів своїх слухачів. Ці курси лекцій тривалий час були єдиними посібниками з відповідних галузей знань¹¹. Розвідки з історії стародавнього та середньовічного Сходу — єдині в українській історіографії та одні з небагатьох у Радянському Союзі.

За свідченням учнів Кримського, його лекції та посібники були для них своєрідним вікном у науку. Вміло залучаючи молодих спеціалістів до наукової діяльності, Кримський значно розширив коло людей, які вивчали історію та культуру народів Сходу. Його учні (В. Ф. Мінорський, Б. В. Міллер та інші) розробляли недосліджені проблеми не тільки тюркології та іраністики, але й арабістики¹².

Програми та учбові плани Лазаревського інституту східних мов, як й інших вищих учбових закладів дореволюційної Росії, протягом тривалого періоду майже не зазнавали змін. Наукові дисципліни читало багато викладачів, що призводило часто до паралелізму. Кримський, наприклад, читав на першому курсі історію семітських мов, керував практичними заняттями з двостороннього перекладу з російської на арабську мову та читанням історико-географічних уривків; на другому — проводив читання Корана та граматичних текстів, проводив заняття з перекладів на арабську мову, читав історію арабської літератури; на третьому — викладав арабську поезію, переклад на арабську мову філософсько-літературних текстів та курс історії Сходу після завоювання його Олександром Македонським¹³.

⁹ А. Е. Крымский и В. Ф. Минорский. Очерки по истории ориенталистики в XVI и XVII веках, М., 1903, стор. 15.

¹⁰ А. Крымский. О книге пастора Иоганна Гаури. Ислам в его влиянии на жизнь его последователей, М., 1896, стор. 1.

¹¹ «Известия АН СССР», отделение литературы и языка, 1941, стор. 127.

¹² И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики, М., 1950, стор. 169.

¹³ Обзорение преподавания в специальных классах Лазаревского института восточных языков в 1907/8 академическом году, М., 1907, стор. 3.

А. Ю. Кримський завжди виступав проти обмеженості, монополії в науці, вимагав повної віддачі сил справі, над якою працюєш. В листі до Ів. Франка він писав: «Що там з тієї науки, коли в ній немає наукового живого вогню».

З 1899 р. Лазаревський інститут почав видавати серію наукових праць під назвою «Труды по востоковедению». Вона здобула широке визнання завдяки статтям і розвідкам А. Ю. Кримського¹⁴. Після переїзду його у 1917 р. на Україну видання «Трудов» припинилося. А вчений продовжував досліджувати різні проблеми історії Арабського Сходу. Про це свідчать численні матеріали (конспекти, рукописні та літографовані тексти, щоденники і зошити, деякі з них датовані передвоєнними роками), що зберігаються в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

У перші роки існування Радянської влади завдяки великій організаторській та науковій діяльності академіка А. Ю. Кримського сходознавство деякий час посідало значне місце у виданнях Української Академії наук. Пізніше у Москві й на Україні за ініціативою Кримського почали виходити видання «Асоціації сходознавства» та «Революційний Схід», що сприяло вивченню історії, економіки та культури арабських країн.

В цей період А. Ю. Кримський працював над фундаментальною історією арабської літератури. Охарактеризувавши умови відродження арабської літератури у другій чверті XIX ст., він, на жаль, встиг довести перший том тільки до 80-х років минулого століття. Такого ґрунтовного дослідження у світовій науці ще не було.

За роки Радянської влади сходознавство в нашій країні досягло великих успіхів. Керуючись вченням марксизму-ленінізму, радянські вчені досліджують різні аспекти історії, економіки та культури народів Сходу, їх вклад у світову цивілізацію, боротьбу за політичну та економічну незалежність.

У зв'язку з 20-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції відзначалося, що Агатангел Юхимович Кримський «для популяризації науки зробив більше, ніж всі попередні та сучасні йому арабісти»¹⁵. У 1940 р. за видатні заслуги в галузі філології та історії його було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора та присвоєно звання Заслуженого діяча науки.

А. Ю. Кримський був справжнім інтернаціоналістом і патріотом своєї батьківщини. Серед його учнів — сотні вчених різних національностей. Щира дружба зв'язувала академіка з передовими діячами рідної України. У дні святкування ювілею Івана Франка (1898 р.) він писав: «З тієї далекої гарячої Сирії, з тієї сторони високих гордовитих пальм, широколистяних бананів і ароматних миртів, лаврів та померанців нехай до тебе донесеться і мій голос на твоє свято. Нехай він летить до тебе на північ, за чистими синіми морями і зіллється з голосами мільйонів твоїх прихильників». І немовби уособлюючи щирі почуття і поздоровлення всіх простих арабів, серед яких він жив тоді, продовжував:

«Слава тобі, наш Іване Франку!
Слава тобі, великий руський письмениче!
Слава тобі, великий руський патріоте!
Слава тобі, великий слов'янине!»

Коли читаєш праці Агатангела Юхимовича про Арабський Схід, відчуваєш подих вітерця з гір Ліванських, аромат троянд і жасмину, який наповнює сади Бейрута, слух пестить плескіт фонтанів Дамаска. З молодих літ полюбивши Схід, Кримський вірив, що прийде день, коли арабський народ, як й інші пригноблені народи світу, стане вільним і щасливим.

Вшановуючи пам'ять Агатангела Юхимовича Кримського, слід з впевненістю сказати, що він широко радів би, побачивши велику плеяду вчених-сходознавців і наукові центри, що вирости в нашій країні. Непогано було б, щоб наукова молодь на Україні не забувала славного імені академіка Кримського та завжди цінила його праці, присвячені народам Арабського Сходу, доля яких стає дедалі ближчою серцям українських трудящих.

Г. Г. ЗИБІНА

¹⁴ И. Ю. Крачковский. Назв. праця, стор. 201.

¹⁵ «Известия АН СССР», отделение общественных наук, 1937, № 5, стор. 1257.

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТУРЕЧЧИНИ В ТВОРАХ А. Ю. КРИМСЬКОГО

На рідкість плідною й багатогранною була діяльність А. Ю. Кримського як дослідника історії й культури народів Сходу. Пильну увагу вченого насамперед привертала сусідня Туреччина, якій присвячено ряд його наукових праць¹.

Тут робиться спроба стисло схарактеризувати лише деякі твори вченого з турецької історії, що й сьогодні викликають величезний інтерес і мають значну наукову цінність.

Із скрупульозністю літописця Кримський розповідає в своїй «Історії Туреччини» про виникнення в Малій Азії на рубежі XIII і XIV ст. невеличкого емірату турків-османів², який внаслідок безперервних завоювань за порівняно короткий час перетворився у наймогутнішу світову імперію. Завоювання 1453 р. султаном Мехмедом II Константинополя, який, за висловлюванням Ф. Енгельса, «був центром великої торгівлі» і разом з протоками Босфором і Дарданеллами вважався ключем до Чорного моря³, спричинилося до того, що незабаром багато європейських, передусім балканських, народів опинилися під ярмом турків-османів⁴. Тоді імена сербського патріота Мілоша, албанського полководця Скандербєга, угорського воєводи Яноша Гун'яді стали прапором у боротьбі з османською навалюю.

Низка причин обумовила триумфальний турецький марш. Насамперед перевага войовничої військово-феодальної деспотії османів над кволим феодальним ладом, що перебував у стадії свого розкладу, Візантії та західноєвропейських країн⁵. Особливе значення мало створення наприкінці 50-х років XIV ст. війська яничар⁶. Навербоване з числа військовополонених, в тому числі християн, яких обернули в іслам, навчили військовій справі і виховали в дусі непримиренного мусульманського фанатизму, постійне регулярне військо яничар не раз демонструвало, як зазначає А. Ю. Кримський, «войовничий дух і міць в боротьбі проти греків і слов'ян, ...проти європейського лицарства»⁴.

Турки також з успіхом використали численні незгоди, чвари та міжусобиці, що панували у відносинах між європейськими державами в епоху середньовіччя⁵. Не останню роль у їх перемогах відіграла певна ідеалізація східних чужинців широкими масами західноєвропейського населення, яке у переважній більшості стогнало від нестерпних утисків і поборів місцевих феодалів. Після падіння Константинополя «проста міщанська людність Німеччини, — зазначає А. Ю. Кримський, — була повна ненависті проти своїх князів-визискувачів та взагалі проти феодальних порядків західноєвропейської середньовіччя, яка вже доживала тоді свій вік»⁶. Цей висновок ученого підтверджує свідчення відомого німецького проповідника Лютера, який вказував, що прості німці вважали за «краще бути під турком, а ніж під імператором та під князями»⁷.

У своїх дослідженнях А. Ю. Кримський велику увагу приділяв — і це цілком виправдано — періоду (1520—1566 рр.) «золотого віку» султана Сулеймана Законодавця («Кануні»), якого в Європі називали «Сулейманом Пишним». Тоді Османська

¹ А. Крымский. История Турции и ее литературы, т. I (от возникновения до начала расцвета), М., 1916; його ж. История Турции и ее литературы от расцвета до начала упадка, М., 1910; його ж. История Туреччины, К., 1924; його ж. История Туреччины та її письменства, т. II, вип. 2: Письменство XIV—XV вв., К., 1927; його ж. Вступ до історії Туреччини, вип. 3: Європейські джерела XVI в., К., 1926; його ж. Тюрки, їх мови та літератури. I. Тюркські мови, вип. II, К., 1930; «Турция» — Энциклопедический словарь русского Библнграфического Института «Гранат», т. 41, ч. X, М. (без року видання), Крымский А. Е. — «История».

² Назва «османи» походить від імені ватажка цього турецького племені — Осман-бея.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 11, 13.

⁴ Були остаточно підкорені й перетворились у звичайні турецькі вілайети в 1459 р. — Сербія, в 1463 р. — Боснія, в 1467 р. — Албанія, в 1483 р. — Герцеговина, в 1476 р. — втратили незалежність і стали васальними — Волощина та Молдавія (див. Агатангел Кримський. Історія Туреччини, стор. 98—100).

⁵ К. Маркс в своїх «Хронологічних виписках» вказував, що Османська держава передусім була єдиною справжньою військовою державою середньовіччя (Див. К. Маркс. Хронологические выписки, II. — Архив Маркса и Энгельса, т. VI, М., 1939, стор. 189).

⁶ Яничари — (тур. «йені чері», тобто «нове військо»).

⁷ Агатангел Кримський. Історія Туреччини, стор. 20—21.

⁸ Там же, стор. 39.

⁹ Там же, стор. 87 (див. про це також А. Ф. Миллер. Краткая история Турции, М., 1948, стор. 14—15).

¹⁰ Там же, стор. 88.

імперія досягла апогею своєї військової і державної могутності, займаючи територію від Гібралтару до Персидської затоки та від Нільських порогів до верхів'я Дунаю.

Проте період найбільшого розквіту Османської імперії був водночас і передднем її неминучого занепаду, головні ознаки якого яскраво виявлялись насамперед у поступовій заміні старої військово-феодальної системи новими феодальними відносинами. Цей процес супроводжувався масовим розоренням широких селянських мас, що призвело кінець кінцем до занедбання сільського господарства⁸.

Відбиття складних соціально-економічних процесів, що відбувалися в Туреччині в XV—XVI ст.ст., були, зокрема, народні виступи, які очолювали шейх Бедреддін Сімаві та його учні Берклюдже Мустафа і Торлак Кемаль. Їх «проповідь про рівність усіх релігій, про рівність усіх громадських станів, про неминучу потребу поділити приватну власність поміж усіма вбогими людьми, захопила широкі маси зубожілого простого люду, як мусульман, так і чужовіців»⁹.

Під час правління «Сулеймана Пишного» у міжнародних відносинах Османської імперії відбулась подія, яка зрештою поклала початок економічній та політичній залежності останньої від європейських держав. Йдеться про турецько-французький договір 1535 р., згідно з яким французьким купцям на Близькому Сході надавались великі пільги та привілеї, в тому числі звільнення від будь-яких податків, непідсудність турецькому суду тощо¹⁰. «Надто важлива була для французів привілея — вільно плавати по всіх водах Турецької імперії, як по морях, так і по ріках; а для всіх інших європейських держав була спротога посылати туди кораблі та проводити торгівлю не інакше як під французьким прапором»¹⁰.

Оскільки вказаний договір мав певні розділи, статті (латинською мовою — «капітул»), то його почали звати «капітуляцією», хоча тоді нічого нерівноправного в ньому ще не було. «Капітуляції», — зазначав К. Маркс, — це імперські дипломи, грамоти про привілеї, що видані Портою різним європейським державам... Капітуляції є пільгами, односторонньо дарованими урядом, який, таким чином, може на свій розсуд скасувати їх»¹¹. Тільки згодом капітуляції, перетворившись на безстрокові міжнародні зобов'язання Османської імперії, набули принизливого характеру.

Безперечний інтерес має історія встановлення російсько-турецьких дипломатичних відносин (1497 р.), внаслідок чого до Стамбула прибув перший російський посол Михайло Плещеев. Під час цього візиту обидві сторони висловили бажання встановити мирні взаємини¹². Російська держава «нічого лихого проти Туреччини не хотіла... і навпаки, — сама ще з кінця XV в. не переставала шукати добрих відносин із султанами та обмінювалась приязними посольствами з Царгородом». Тоді мирні стосунки між Туреччиною і Росією, зазначає академік Кримський, «були річчю зовсім натуральною»¹³.

Цілком зрозуміло, що вчений приділяв значну увагу становищу України, частину якої також було завойовано турками. Не меншим лихом для українсько-російських земель були систематичні грабіжницькі напади кримських ханів, які з кінця XV ст. перебували у васальній залежності від Османської імперії. «Але хто найбільше постачав Туреччині, — зауважує А. Ю. Кримський, — українських бранців-невільників, та це не самі османи, а васальний туркам Крим... Ясно, — підкреслює вчений, — що Україна не могла спокійно терпіти таке лихо, а повинна була чимось його одвертати». Визначну роль у захисті українських земель від спустошення відіграли хоробрі козаки Запорізької Січі, що виникла на початку 50-х років XVI ст., — «природних наступників старокіївського богатирства з його подвигами проти степовиків на пограничних білиніях «заствах і засеках» богатирських»¹⁴.

А. Ю. Кримський давав гідний наслідування приклад як треба вивчати, зіставляти і використовувати джерела в дослідженнях. Так, у «Вступі до історії Туреччини» він зробив фундаментальний історіографічний аналіз європейських джерел XVI ст. з турецької історії¹⁵.

Вчений не терпів навіть дрібної неточності, з обуренням виступав проти будь-якої фальсифікації. Про французького історика-археолога XVI ст. Ж. Буасарда, який вмістив у своїй «Історії Туреччини» неіснуючі султанські портрети, академік Кримський писав: «Портрет еміра Османа, засновника османської династії, є явна фікція, як не Буасардова, то тих людей од кого Буасард дістав того портрета, адже напев-

⁸ Всемирная история, т. IV, М., 1958, стор. 552—553.

⁹ Агатаңгел Кримський. Історія Туреччини, стор. 31—32.

^{*} Зразком для турецько-французького договору, безперечно, стали «венетіанські капітуляції» (Венеціанська республіка мала давні торговельні зв'язки з Туреччиною), поповнені на початку правління «Сулеймана Пишного» (див. Агатаңгел Кримський. Історія Туреччини, стор. 153).

¹⁰ Агатаңгел Кримський. Історія Туреччини, стор. 153.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 158.

¹² А. Д. Новичев. Турция. Краткая история, М., 1965, стор. 25—26.

¹³ Агатаңгел Кримський. Історія Туреччини, стор. 112, 113, 130, 143.

¹⁴ Там же, стор. 167, 170.

¹⁵ Акад. А. Кримський. Вступ до Історії Туреччини, вип. 3: Європейські джерела XVI в., К., 1926.

не ніхто ніколи не малював Османової парсуни. Та й портрет пізнішого султана Мехмеда II Завойовника має в Буасардовій колекції хіба далеку схожість із тим образом, що намалював з натури талановитий італієць Джентіле Белліні»¹⁶.

А. Ю. Кримський дав також найґрунтовнішу характеристику турецької літератури XIV—XV ст. та її найяскравіших представників, починаючи від класичного поета Малої Азії Джелаледдіна Румі. Він також всебічно схарактеризував славнозвісного героя турецького і всього східного фольклору Ходжу Насреддіна¹⁷. Кримський зробив багато художніх перекладів з турецького фольклору та ряду творів письменників і поетів: Халіда Зія, Міґрі Хатун та інших¹⁸.

Безперечно заслуга вченого — класифікація різних тюркських мов, докладна характеристика особливостей їх вимови та написання, граматичного складу та словарного фонду тощо¹⁹.

Агатангел Юхимович Кримський був не тільки талановитим вченим-дослідником. Він один з засновників Академії наук Української РСР і тривалий час працював її «неодмінним» (так тоді звалась ця посада) вченим секретарем. Як вказується у праці «Розвиток історичної науки в Українській РСР», «вчений секретар ВУАН академік А. Ю. Кримський очолив на Україні роботу по дослідженню проблем сходознавства в філологічному та історичному аспектах»²⁰.

Він доклав чимало зусиль до створення (1926 р.) Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), протягом ряду років був членом її Правління і одним з керівників Київського філіалу ВУНАС та тюркологічної комісії, а також членом редколегії журналу «Східний Світ».

Радянська наукова громадськість високо оцінює науковий доробок видатного українського радянського сходознавця академіка А. Ю. Кримського. Однак, звичайно, не все у його науковій спадщині, зокрема деякі висновки і формулювання, можуть нас задовольнити. Але головне в діяльності цього багатогранного вченого те, що він залишив нам не один том своїх глибоких досліджень, які й понині вражають феноменальною широтою енциклопедичних знань.

І. Ф. ЧЕРНИКОВ

¹⁶ Акад. Аг. Кримський. Вступ до Історії Туреччини. Вип. 3: Європейські джерела XVI в., К., 1926, стор. 107.

¹⁷ Акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. II, вип. 2: Письменство XIV—XV вв., К., 1927.

¹⁸ А. П. Ковалівський. Кримський Агатангел Юхимович.— УРЕ, т. 7, К., 1962, стор. 398.

¹⁹ Акад. А. Е. Кримський. Тюрки, їх мови та літератури. I. Тюркські мови, вип. II, К., 1930.

²⁰ В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Розвиток історичної науки в Українській РСР, К., 1970, стор. 19—20.

А. Ю. КРИМСЬКИЙ ЯК БІБЛІОГРАФ

Агатангел Юхимович Кримський (1871—1942) займає почесне місце у плеяді українських вчених-сходознавців. Він також автор досліджень з українського літературознавства і критики, фольклору й етнографії, мови, він же письменник і поет.

Наукова і літературна діяльність А. Ю. Кримського розпочалася з кінця XIX ст. Відтоді дослідник завжди велику увагу приділяв бібліографії як важливій допоміжній частині наукових узагальнень. Вже в перших його працях, що друкувалися у Галичині в зв'язку з цензурними переслідуваннями українського друкованого слова у Росії, є висловлювання про значення бібліографії як мірила здобутків національної культури. Це яскраво видно у статті про відомого українського бібліографа і літературного діяча М. Ф. Комарова (1844—1913)¹, яку А. Ю. Кримському замовив львівський журнал.

Підтримуючи тісні зв'язки з І. Я. Франком, Агатангел Юхимович звернувся до нього з проханням: «А цікаво було б почути од Вас, як Ви дивитеся на Комарову діяльність? Може б Ви черкнули мені з пару слів про це і, може б я скористав з Вашої уваги»². Франко в рецензії на бібліографічний показник «Т. Шевченко

¹ А. Кримський. Михайло Комар.— «Зоря», 1896, № 18, стор. 358—360.

² А. Кримський. Вибрані твори, К., 1965, стор. 599.

в літературі і мистецтві», складений М. Ф. Комаровим, відзначав, що його упорядник «звісний і заслужений автор першої проби української бібліографії»³.

А. Ю. Кримський також високо оцінив бібліографічну діяльність М. Ф. Комарова і, зокрема, складений ним «Бібліографічний покажчик нової української літератури»⁴, де представлено українське друковане слово, починаючи від «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.) до 1883 р. Агатангел Юхимович підкреслював, що у цій книзі показано «і українцям, і ворогам українства, що наше письменство не таке-то вже й убоге, як звичайно всі думали...»⁵. У цей час російський уряд всіляко намагався затримати розвиток української культури, забороняв випускати літературу українською мовою, заперечуючи навіть існування останньої. Кримський особливо відзначив ту частину покажчика, де зібрана бібліографія про українську мову, літературу, українське питання, вважаючи, що «українофільство — це зовсім не діло маленької групи людей (як бажалося би декому довести), а це дуже широкий суспільний потік, маючий рясні джерела в нашій історичній минувщині»⁶. Молодий вчений вітав і вихід у світ складеного М. Ф. Комаровим покажчика про Т. Г. Шевченка⁷: «Дуже совісна праця — річ необхідна для всіх тих, хто хоче студіювати життя і твори нашого генія. Вона була важна ще й з того погляду, що показала всім навіч, як високо шанують і свої і чужі люди нашого великого поета»⁸. Отже, Кримський цілком слушно підносив роль бібліографії як фіксатора стану розробки певного питання, проблеми, науки, що наоч-но виявляє досягнення і недоліки.

Одним з перших А. Ю. Кримський порушив питання про створення бібліографічних покажчиків, видання книготоргових каталогів, про розкриття змісту публікованих книг через бібліографію. Ця думка розкрита в його статті «Про потребу каталогів руських книжок»⁹. Приводом для її написання стала замітка О. Маковія про погане розповсюдження книг, вміщена на сторінках редакovanого ним періодичного видання «Буковина» (1897 р.). У вищезазначеній розвідці молодий вчений підкреслив значення бібліографії для видавничої справи і вказав, що для кращого розповсюдження літератури необхідно повідомляти у пресі про видання, які мають вийти з друку, систематично публікувати на сторінках періодики бібліографічні замітки про книги, які з'явилися на полицях магазинів, розкривати зміст збірників, альманахів, особливо найцінніших творів, вміщених у них. Зміст окремих видань, як і всіх книг певної серії, повинен розкриватися і у книготоргових каталогах. Думки вченого про зв'язок бібліографії з книготорговою справою актуальні і зараз.

А. Ю. Кримський знайомив російського і українського читача з літературою про історію та письменство народів Близького Сходу, яку він чудово знав і популяризував у своїх дослідженнях, а також у статтях, вміщених в енциклопедичних словниках Брокгауза та Єфрона і товариства братів Гранат. В його працях «Очерки из истории ориенталистики в XVI и XVII веках» (1903 р.), «Лекции по истории семитских языков» (1902—1903 рр.), «История мусульманства» (1912 р.), «Арабская литература в очерках и образцах» (1911, 1912 рр.) та інших є багато підрядкових бібліографічних приміток, списки літератури, огляди джерел. Кілька разів видавалася книга А. Ю. Кримського «История Персии, ее литературы и дервишеской теософии». У першому її випуску (1901 р.) дається критико-бібліографічний огляд джерел, праць арабських, європейських і російських вчених, починаючи з X ст., а також посібників з політичної та літературної історії цієї держави.

Кримський приділяв певну увагу бібліографії бібліографії і у своїх дослідженнях наводив бібліографічні покажчики другого ступеня. Він стежив за бібліографічною діяльністю М. І. Павлика. Так, у статті, написаній в річницю смерті М. П. Драгоманова і надрукованій у журналі «Этнографическое обозрение» (1895, кн. 27)¹⁰, Агатангел Юхимович писав про бібліографію творів покійного, укладену М. І. Павликом¹¹. Тут же

³ Записки наукового товариства ім. Шевченка, 1904, т. 57, кн. 1, стор. 31.

⁴ М. Комаров. Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883).— Рада, ч. 1, К., 1883, стор. 397—470. Окрема відбитка: К., 1883, 74 с.

⁵ «Зоря», 1896, № 18, стор. 358.

⁶ Там же.

⁷ М. Комаров. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко.— «Киевская старина», 1886, березень, стор. 570—582; квітень, стор. 778—786. Окрема відбитка; К., 1886, 20 с.

⁸ «Зоря», 1896, № 18, стор. 358—359.

⁹ «Зоря», 1897, № 21, стор. 418.

¹⁰ Ця стаття передрукована в кн.: А. Кримський. Розвідки, статті та замітки, К., 1928, стор. 310—318. У передмові до неї А. Ю. Кримський зазначив, що редакцією журналу «Этнографическое обозрение» в «обскровлений і обскубаній» формі зроблено перший відбиток його некролога про М. П. Драгоманова. Проте редактор журналу В. Ф. Міллер знову вніс нові цензурні правки. У передруку відновлено текст першого відбитка.

¹¹ М. Павлик. М. П. Драгоманов. 1841—1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і спис творів, Львів, 1896, 444, XXXII с. Бібліографія — стор. V—XXXII.

він дає бібліографічний список найважливіших праць Драгоманова і літератури про його життя та діяльність. У розвідці про І. Я. Франка, надрукованій в енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона¹², А. Ю. Кримський навів бібліографію, складену М. І. Павликом про Каменяр¹³.

Вчений вітає встановлення Радянської влади, віз активну керівну діяльність в УАН, неодноразово був головним редактором «Записок історично-філологічного відділу» АН УРСР. У пояснювальній записці до проекту організації історично-філологічного відділу АН УРСР зазначалося, що в його видавничій діяльності має зайняти гідне місце бібліографія всіх наук, проблеми яких розробляють співробітники кафедри відділу¹⁴.

На сторінках періодичних видань Академії наук УРСР А. Ю. Кримський періодично вміщував списки літератури. Так, у «Записках історично-філологічного відділу» (1923, кн. 2-3) він опублікував бібліографію про Гафіза — персидського поета-лірика XIV ст. В огляді європейських джерел XVI ст.¹⁵ вчений знайомив українського читача з італійськими, французькими та німецькими дослідниками, які вивчали історію Туреччини, виданням їх праць, критично аналізував зміст останніх.

Академік вважав за необхідне розкривати зміст видань, що виходили з друку у видавництвах Академії наук. Він брав участь у складанні бібліографії праць співробітників історично-філологічного відділу АН УРСР за 1918—1925 рр.¹⁶, де є дослідження з історії, філософії, мови, літератури, географії.

У 1928 р. було видано збірник праць А. Ю. Кримського¹⁷, в який увійшли статті з етнографії та фольклору, написані ще наприкінці XIX — на початку XX ст. І майже в кожній розвідці є бібліографічні посилання, списки літератури. Так, для статті «Етнографічна Україна в російських ілюстративних часописах протягом одного року» (1891 р.) Агатангел Юхимович зробив бібліографічні вибірки з журналів «Живописное обозрение», «Всемирная иллюстрация», «Иллюстрированный мир», «Север», «Новь», «Звезда», «Нива». Бібліографічні матеріали містяться і в його статтях з питань слов'янознавства, етнографії, фольклору тощо, які були написані пізніше.

А. Ю. Кримський розумів велику роль бібліографії у пропаганді науки і шанував копітку, непомітну, але необхідну працю тружеників книги — бібліографів. Його думки про бібліографію залишаються цінними і тепер.

Свою чудову книгозбірню, де були книги і періодичні видання різними мовами в основному з питань славистики і сходознавства, він передав бібліотеці Академії наук УРСР, де вона зберігається як окремий фонд, що дає змогу вивчати спадщину А. Ю. Кримського. На окремих виданнях його творів є вклейки, помітки, зроблені рукою вченого. Цей фонд становить велику цінність для дослідників історії і культури народів Сходу.

С. В. СОРОКОВСЬКА

¹² А. Кримський. Франко Иван Яковлевич. — Энциклопедический словарь Брокгауз-Ефрон, полутом 71, СПб., 1902, стор. 473—476, бібліографія.

¹³ М. Павлик. Спис творів І. Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності. 1874—1898. На пам'ять його ювілею 30 жовтня 1898 р., [Львів], 1898, 127 с.

¹⁴ «Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук», 1919, кн. 1, стор. XVIII.

¹⁵ А. Кримський. Вступ до історії Туреччини, вип. 3. Європейські джерела XVI в., К., 1926, 2, 81—114 с.

¹⁶ А. Кримський і М. Левченко. Бібліографія писаннів співробітників І відділу, що друкувалися рр. 1918—1925. — «Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук», 1925, кн. 5, стор. 308—349.

¹⁷ А. Кримський. Розвідки, статті та замітки, К., 1928.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЗРОСТАННЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (1946—1969 рр.)

Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу має першочергове значення для розвитку виробництва, для поступу всіх галузей життя нашого суспільства. На сучасному етапі актуальність проблеми посилюється в зв'язку з розгортанням науково-технічної революції. Впровадження нової техніки та прогресивнішої технології тісно пов'язується з підвищенням культурно-технічного рівня трудящих. Термін «культурно-технічний рівень» охоплює певне коло понять. Більшість дослідників вважає, що основними критеріями піднесення культурно-технічного рівня є зростання технічної грамотності і виробничої кваліфікації, підвищення загальноосвітнього рівня, політичної свідомості та активності в громадсько-політичному житті й під час розв'язання виробничих завдань. Культурно-технічний рівень трудящих — це сукупність їх суспільно-виробничого досвіду, виробничих і культурних навиків, загально-політичної і спеціально-технічної підготовки.

Піднесенню культурно-технічного рівня робітничого класу СРСР присвячено узагальнюючі монографії О. Губаревої, О. Козлової, Н. Парамонова, А. Штилька, М. Чистякова та багато наукових статей. Цінні філософські висновки містить колективна праця «Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса» (М., 1961). Досліджуваному питанню відводиться окремий розділ узагальнюючої багатопланової монографії з історії робітничого класу СРСР в 1951—1965 рр. Щоправда, автор розділу І. І. Каплан в поняття «культурно-технічний рівень робітників» включає лише загальноосвітню підготовку, обсяг професійних знань та трудовий досвід. Однак цей розділ є значним вкладом в дослідження проблеми. Цікавий матеріал міститься в книзі С. Л. Сенявського¹.

Стислий огляд літератури про зростання культурно-технічного рівня трудящих Радянського Союзу в післявоєнний період (до 1960 р.) зроблено в статті Ю. Борисова². Автор справедливо відзначав, що історики однобоко висвітлювали цю проблему, не маючи чіткого уявлення про її суть. В статті дається досить детальний аналіз ряду праць.

Аналізу літератури, що вийшла протягом десятиріччя після XX з'їзду КПРС, присвячена історіографічна стаття А. П. Алексашенка³, де розглядаються також деякі праці істориків з України — Г. М. Окладного, І. І. Каплана, Ю. С. Нікольського, Н. В. Суценка. Проте, очевидно, через недостатню обізнаність з історичною літературою національних республік, зокрема УРСР, він робить необгрунтований висновок, що «основна маса монографій і статей з цієї проблеми вийшла за останні роки в центральних районах країни і тільки невелику кількість видано в національних республіках»⁴.

Ряд слушних думок і зауважень з приводу висвітлення істориками питань культурно-технічного рівня робітничого класу України побіжно висвітлено в книзі А. В. Санцевича «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії» (К., 1967).

За післявоєнний період узагальнюючих історіографічних праць про зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України немає, хоча істориками республік вже зроблено чимало у цьому напрямку. Підвищення кваліфікації та культурного рівня робітників України частково висвітлено в другому томі «Історії робітничого класу Української РСР» (К., 1967) на сторінках 336—338, 381—383, 428—

¹ Рабочий класс СССР (1951—1965), М., 1969, стор. 159—198; С. Л. Сенявский. Рост рабочего класса СССР (1951—1965 гг.), М., 1966, стор. 115, 116, 149.

² Ю. Борисов. Ближе к жизни! — «Коммунист», 1960, № 3.

³ А. П. Алексашенко. Вопросы культурно-технического роста советского рабочего класса в исторической литературе после XX съезда КПСС. — Очерки по историографии советского общества, М., 1967.

⁴ Очерки по историографии советского общества, стор. 283.

431, 437—439, 471—473. Зміни в культурно-технічному рівні робітників за роки п'ятої п'ятирічки тут не показані. В монографії О. С. Кудлая «Робітничий клас України в боротьбі за розвиток промисловості у післявоєнний період» (К., 1965) є спеціальний параграф (стор. 250—273), в якому простежуються форми і методи підвищення кваліфікації, освітнього і культурного рівня робітників вугільної, металургійної та машинобудівної галузей промисловості України в 1945—1953 рр. Монографія Г. М. Окладного «Подъем культурно-технического уровня рабочего класса» (Харків, 1957) побудована переважно на матеріалах підприємств м. Харкова і не охоплює всього комплексу питань даної тематики. Зміни в культурно-технічному рівні робітничого класу протягом післявоєнного часу, особливо після XX з'їзду КПРС, найповніше і найбільш комплексно висвітлено в численних статтях і брошурах. За хронологічним принципом дослідження з даної проблеми можна поділити на три групи. Перша включає праці, що стосуються періоду завершення будівництва соціалізму⁵, друга — завершення побудови соціалізму та розгорнутого будівництва комунізму⁶. В останній виділяються статті та брошури, що охоплюють період між XX та XXII з'їздами КПРС⁷. Особливу увагу історики України приділили висвітленню підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу в період розгорнутого будівництва комунізму, коли цей процес набув найбільшого розмаху. Ці статті і брошури складають третю групу⁸.

⁵ А. С. Ковальчук. Комуністична партія — організатор боротьби за підвищення загальної і технічної культури робітничого класу України в період четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.).— «Наукові записки Ровенського педінституту», т. 7, 1962; Т. М. Кольяк. З досвіду підвищення виробничої кваліфікації робітників важкої промисловості України в роки п'ятої п'ятирічки.— «Наукові записки Київського педінституту», т. XXVI, вип. 1, 1957; Його ж. Боротьба партійних організацій підприємств важкої промисловості України за підвищення культурно-технічного рівня робітників у роки п'ятої п'ятирічки (1951—1955 рр.).— «Наукові праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва», вип. 2, 1959; О. С. Кудлай. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу в післявоєнний період (1945—1953 рр.).— УІЖ, 1964, № 7; Л. Ф. Слободинська. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу УРСР в післявоєнний період.— «Наукові записки Київського педінституту», т. 23, 1958; Г. С. Смирнова. Підвищення загальноосвітнього і технічного рівня робітників у м. Львові.— «Питання історії КПРС», Львів, 1959; М. П. Титенко. Решающее условие (Из опыта работы партийных организаций Донбасса за повышение производственной квалификации рабочих в 1953—1958 гг.), Донецк, 1962; А. С. Ткаченко. Завантаження партійних організацій Донбасса о подъеме культурно-технического уровня шахтеров — важное условие непрерывного роста производительности труда.— «Вестник Харьковского университета», № 1. Серия — История КПСС, вып. 1, 1964; В. И. Федоров. Рост культурно-технического уровня трудящихся в энергетической и электромашиностроительной промышленности г. Харькова в 1956—1958 гг.— «Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины», вып. 3, Харьков, 1964; П. М. Хоролець. Піклування Комуністичної партії про підвищення культурно-технічного рівня трудящих західних областей Української РСР (1946—1950 рр.).— УІЖ, 1960, № 5; М. Черниш, Г. Смирнова. Підвищення загальноосвітнього та технічного рівня робітників у м. Львові.— «Питання історії КПРС», Львів, 1950.

⁶ І. Я. Кошарний. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу західних областей УРСР у післявоєнні роки.— «Вісник ЛДУ», серія історична, № 1, 1962; Його ж. Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей Української РСР.— УІЖ, 1964, № 4; Ю. С. Никольский. Подъем культурно-технического уровня рабочих-металлургов Украины и их роль в техническом прогрессе.— Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР, М., 1962.

⁷ Н. В. Сущенко. Подъем общеобразовательного и технического уровня рабочего класса Украины (1956—1961 гг.).— Рост творческой активности рабочего класса СССР, М., 1967; В. М. Фененко. Діяльність партійних організацій Донбасу по підвищенню культурно-технічного рівня працівників вугільної промисловості (1956—1961 рр.).— «Наукові праці з історії КПРС», міжвідомчий науковий збірник, вип. 2, 1965 р.

⁸ В. М. Бачинський. Боротьба КП України за підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу в роки семирічки.— «Наукові праці з історії КПРС», вип. 32, 1969; М. В. Белік. Підвищення загальноосвітнього рівня виробників (Досвід парторганізацій України. 1959—1965 рр.).— «Радянська школа», 1968, № 6; А. Я. Горбачев. Рост культурно-технического уровня трудящихся — необходимое условие в создании материально-технической базы коммунизма, К., 1964; Його ж. Діяльність партійних організацій Київського економічного району по підвищенню кваліфікації і технічних знань робітників в період між XXI і XXII з'їздами КПРС.— Комуністична партія України в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму (Збірник наукових праць аспірантів кафедри історії КПРС КДУ), К., 1964; Н. Е. Довбня. Харьковская партийная организация в борьбе за подъем культурно-технического

Зміни в культурному і кваліфікаційному рівні трудящих обумовлені багатьма факторами, зокрема, вони тісно пов'язані з розвитком народного господарства СРСР, а також науки, культури, освіти і значною мірою залежать від загальноосвітньої та спеціальної підготовки робітників, від джерел формування та якісного складу робітничого класу, від рівня оплати кваліфікованої праці робітників та рівня матеріального добробуту трудящих в цілому. Крім цього, великий вплив має збільшення питомої ваги інженерно-технічних працівників серед виробничо-промислового персоналу. Активна участь робітників у державному, суспільно-політичному житті країни, культурно-освітня та масово-політична робота серед трудящих — також важливі фактори підвищення культурного та ідейно-політичного рівня робітничого класу.

Спеціальні дослідження про зростання культурно-технічного рівня робітничого класу присвячені головним чином трьом групам робітників — шахтарям, машинобудівникам та металургам. Найбільше написано про робітників вугільної промисловості. Зміни в професійному та культурному рівні трудівників легкої і харчової промисловості, транспортників, будівельників ще не знайшли відображення в історичній літературі. Хоча, наприклад, в легкій або харчовій промисловості працює приблизно стільки ж робітників, як у галузі чорної металургії. Тому актуальним завданням істориків України є всебічне вивчення цих великих загонів робітничого класу.

Територіально зміни в якісному складі робітників також досліджені нерівномірно. Найбільше праць написано про промислові райони — Донбас, Харківщину, Дніпропетровщину, Запоріжжя, де зосереджена переважна більшість робітничих кадрів. Протягом усього післявоєнного періоду розроблялося також питання про зростання культурно-технічного рівня робітників західних областей України. Решту ж областей досліджено дуже слабо.

В більшості статей і брошур розкрито не весь комплекс питань, які включає в себе термін «культурно-технічний рівень». Їх автори ґрунтовно досліджують зростання виробничо-технічного рівня, гірше — освітнього і майже зовсім не звертають уваги (виняток становлять праці А. Я. Горбачова, І. Я. Кошарного, С. М. Клапчука, В. М. Фененка, де питання вивчається всебічно) на зростання загальної культури робітників. Л. Ф. Слободинська, навпаки, показала головним чином зростання загальноосвітнього рівня робітничих кадрів, не розкривши форм і методів підвищення їх кваліфікації і культурного рівня.

У більшості праць не спостерігається органічного взаємозв'язку між розвитком промисловості та змінами в культурно-технічному рівні трудящих. Говорячи про розвиток промисловості як основу зростання кваліфікації робітників, автори зупиняються головним чином на збільшенні випуску промислової продукції (що, до речі, не відноситься до основних факторів, які обумовлюють зростання технічної грамотності робітників) та на впровадженні у виробництво нової техніки і технології. Впливу ж науково-технічного прогресу на ліквідацію малокваліфікованої і малопродуктивної важкої фізичної праці, вищикнення нових професій, зростання знань і кваліфікації робітників, наближення їх культурно-технічного рівня до рівня інженерно-технічної інтелігенції дослідники майже не торкаються. Слід зазначити, що в цьому плані вигідно відрізняються статті Т. М. Коляка та Ю. С. Нікольського.

У зростанні культурно-технічного рівня робітничого класу величезне значення мала перебудова загальноосвітньої школи та системи професійно-технічного навчання. Це підкреслюється і розглядається майже в усіх статтях та брошурах. Але оскільки вони обмежені хронологічними або тематичними рамками, це питання не дістало детального і послідовного висвітлення. А саме приплив у робітничі ряди випускників загальноосвітніх шкіл та училищ профтехосвіти є одним із важливих факторів, що обумовлюють зростання загальноосвітнього та культурно-технічного

уровня трудящихся в период развернутого строительства коммунизма (1959—1961 гг.).— «Ученые записки Харьковского государственного университета», т. 139, 1963; С. М. Клапчук. Діяльність партійних організацій у піднесенні культурно-технічного рівня робітників машинобудівної промисловості України (1959—1964 рр.).— «Наукові праці з історії КПРС», вип. 9, Київський університет, 1966; А. С. Пирогова. Харьковская партийная организация в борьбе за повышение общеобразовательного уровня рабочих машиностроительной промышленности (1959—1961 гг.).— Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины (Труды кафедры истории КПСС), Харьковский университет, вып. 3, 1964 г.; В. О. Романцов. Піднесення матеріального та культурно-технічного рівня робітників вугільної промисловості Донбасу (1959—1961 рр.).— 3 історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934—1961), К., 1963; В. С. Хмельівська. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу (на матеріалах підприємств металургійної промисловості України в 1959—1961 рр.), Вид-во АН УРСР, К., 1963; Л. А. Христенко. Піднесення добробуту та зростання культурного рівня трудящих у 1959—1965 рр. (На матеріалах Полтавщини).— УІЖ, 1969, № 1; О. В. Черних. Роль підвищення кваліфікації робітників у прискоренні технічного прогресу (За матеріалами парторганізацій Придніпров'я).— «Наукові праці з історії КПРС», вип. 11, 1966.

рівня робітничого класу. Випускники технічних училищ та середніх шкіл значно швидше освоюють нову техніку й оволодівають суміжними професіями.

Особливе значення для наближення культурно-технічного рівня робітників до рівня інженерно-технічної інтелігенції має ухвалена Центральним Комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР постанова «Про заходи щодо дальшого поліпшення підготовки кваліфікованих робітників в учбових закладах професійно-технічної освіти»⁹, де йдеться про здійснення поступового переведення професійно-технічних учбових закладів на 3—4-річний строк навчання. Вони готуватимуть кваліфікованих робітників з середньою освітою з числа молоді, що закінчила восьмирічні загально-освітні школи. Це будуть робітники найскладніших професій. Отже, між освітнім і професійним рівнем випускників таких училищ і технікумів різниця практично не буде.

Прогалину у висвітленні впливу джерел і форм поповнення робітничого класу на піднесення культурно-технічного рівня певною мірою заповнюють статті М. В. Беліка, В. Ф. Близняка, Я. В. Підпригорщука, В. О. Романцова, П. А. Сидоренко, І. Ф. Шатилюка та Г. І. Терещенка¹⁰. Автори простежують, як змінюється якісний склад робітничого класу у зв'язку з поповненням його лав молоддю, що має високий загальноосвітній і професійний рівень знань.

Окремі аспекти проблеми зростання культурно-технічного рівня робітничого класу певною мірою розкриваються в статтях і брошурах про боротьбу трудящих за впровадження нової технології та культурно-освітню й ідейно-виховну роботу серед них, про рух за комуністичне ставлення до праці тощо. Одна з найважливіших умов, що стоять перед учасниками руху за комуністичне ставлення до праці, — підвищення освітнього й професійного рівня. Тому, як свідчить статистика, на Україні за останнє десятиріччя значно зросла кількість учнів у школах робітничої молоді та студентів заочного і вечірнього навчання. З цієї точки зору значний інтерес становить спеціальна стаття З. А. Шмонденка¹¹, який розповідає про різноманітні форми загальноосвітнього й професійного навчання робітників.

У літературі про зростання культурно-технічного рівня робітничого класу мало уваги приділено поширенню політичних і наукових, зокрема економічних знань, не показана творча співдружність наукових установ та робітничих колективів. Висвітлення цього аспекту проблеми певною мірою доповнюють ряд спеціальних досліджень¹².

У переважній більшості праць не чітко визначено форми й методи підготовки кадрів робітників та підвищення їх кваліфікації. Отже, ряд аспектів проблеми культурно-технічного рівня робітничого класу, як і вся проблема в цілому, чекають на серйозне дослідження, хоча істориками України вже зроблено великий внесок у вивчення цього складного проблемного питання історії робітничого класу. Вся опуб-

⁹ «Правда», 17 квітня 1969 р.

¹⁰ М. В. Белік. Робота партійних організацій України у підготовці робітничих кадрів для металургійної промисловості (1959—1965).— УІЖ, 1968, № 11; В. Ф. Близняк. Подготовка квалифицированных рабочих и инженерно-технических кадров угольной промышленности Донбасса в годы пятой пятилетки.— Сборник статей по истории рабочего класса и советской историографии, М., 1958; Я. В. Підпригоршук. Джерела і форми поповнення кадрів робітничого класу УРСР в роки п'ятої п'ятирічки.— УІЖ, 1968, № 11; В. О. Романцов. Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946—1964 рр.).— УІЖ, 1966, № 2; його ж. Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період.— УІЖ, 1966, № 12; його ж. До питання про вивчення історії робітничого класу Української РСР у післявоєнний період (огляд літератури).— УІЖ, 1969, № 4; П. А. Сидоренко. Деятельность партийных организаций Донбасса по подготовке квалифицированных рабочих кадров угольной промышленности через систему государственных трудовых резервов в годы четвертой пятилетки.— Труды Донецкого индустриального института, т. 30, вып. 1, 1958; І. Ф. Шатилюк і Г. І. Терещенко. Діяльність Комуністичної партії України по підготовці робітничих кадрів у системі профтехосвіти (1959—1965 рр.).— Вісник Київського університету, № 2. Серія історії КПРС, 1968.

¹¹ З. А. Шмонденко. Підвищення культурно-технічного рівня учасників руху за комуністичне ставлення до праці і роль партійних організацій в цій справі.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 8, 1966.

¹² В. М. Бузницкая. Деятельность харьковской партийной организации по пропаганде экономических знаний среди рабочих промышленных предприятий (1959—1963 гг.).— Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины, вып. III, Харьков, 1964; З. П. Клеч і В. І. Мишляев. Деякі питання комуністичного виховання робітничого класу. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій України серед металургів республіки в роки семирічки (1961—1965 рр.).— Наукові записки Київського педінституту, т. XXVI, вип. 1, 1957.

лікована література дає уявлення про основні зміни, що сталися в культурному та кваліфікаційному рівні робітників України у повоєнний період.

Проблема зростання культурно-технічного рівня привертає дедалі більшу увагу економістів, істориків, філософів, соціологів та етнографів, оскільки вона, по суті, пов'язана з рядом актуальних завдань комуністичного будівництва: розвитком матеріально-технічної бази, піднесенням продуктивності праці, культурним будівництвом, формуванням трудівника нового типу, ліквідацією суттєвих відмінностей між розумовою і фізичною працею, змінами в якісному складі трудящих тощо. Це дуже складна і багатогранна тема, що вимагає всебічного вивчення і висвітлення спеціалістами різних галузей науки.

Історикам значною мірою сприяє досліджувати дану проблему економічна література, де широко висвітлюються матеріальні передумови безперервного зростання кваліфікації і культури робітників України¹³.

Багатий фактичний матеріал з найважливіших питань громадського життя робітничих колективів України та їх вклад у розвиток культури українського народу містять праці етнографів¹⁴. Вони суттєво доповнюють історичні дослідження. Прикладом досить вдалого використання істориками етнографічної літератури є згадана вже колективна монографія «Робочий клас СРСР (1951—1965 гг.)». Однак, слід зазначити, історики мало приділяють уваги використанню праць з етнографії.

У філософській літературі ґрунтовно показано роль зростання культурно-технічного рівня трудящих у розв'язанні головних завдань комуністичного будівництва — ліквідації граней між розумовою і фізичною працею, між робітничим класом і інтелігенцією, зближення на виробництві організаторських і виконавчих функцій працівників, формування соціальної однорідності суспільства¹⁵.

«З перемогою комунізму, — сказано в Програмі КПРС, — відбудеться органічне з'єднання розумової і фізичної праці у виробничій діяльності людей. Інтелігенція перестане бути особливою соціальною верствою, трудівники фізичної праці за своїм культурно-технічним рівнем піднімуться до рівня людей розумової праці»¹⁶. Досліджувати і узагальнювати розвиток цього процесу — важливе завдання радянських істориків.

Наявність широкої архівної бази, опублікованої наукової літератури, соціально-економічної статистики, результатів соціологічних досліджень дає можливість історикам створити ґрунтовні праці про неухильне зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України.

Р. А. ХУДЯК

¹³ І. О. Луц'юк. Створення кваліфікованих робітничих кадрів у західних областях УРСР. — Питання політичної економії, вип. 18, 1965; Г. П. Прошарук. Комуністичне будівництво і кадри, К., 1968; його ж. Підготовка робітничих кадрів для промисловості, К., 1965; І. В. Старовойтов. Основні напрями піднесення культурно-технічного рівня робітників в період переходу до комунізму. — Питання політичної економії, вип. 5, 1965; його ж. Народна освіта, як один із основних шляхів підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу. — Питання політичної економії, вип. 28, 1967, та ін.

¹⁴ В. В. Миронов. Культура і побут гірників Радянської України, К., 1963; В. Т. Зінніч. Про деякі нові громадські свята та колективні дозволя робітників. — «Народна творчість та етнографія», 1958, № 3; його ж. Бригади комуністичної праці і питання побуту. — «Народна творчість та етнографія», 1959, № 4; його ж. Соціалістичні перетворення паростків нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України, К., 1963; В. Т. Зінніч, М. П. Приходько. Риси комуністичного в побуті і культурі робітників Української РСР. — «Народна творчість та етнографія», 1961, № 1; В. Миронов, К. Повод. Роль колективів та ударників комуністичної праці в боротьбі за нові форми побуту. — Комунізм і побут, К., 1963; С. А. Макаруч. Нові риси в побуті робітників Прикарпаття. — Матеріали з етнографії та мистецтвознавства, вип. VII—VIII, К., 1962 та ін.

¹⁵ Л. В. Сохань, З. О. Сільченко. Технічний прогрес і робітник (формування працівника нового типу в процесі комуністичного будівництва), К., 1963; Соціологія на Україні. Збірник статей, К., 1968; Г. Кабалев. Технічний прогрес і деякі соціальні проблеми. — «Комуніст України», 1960, № 8; Ю. І. Шпрієв. Будівництво комунізму і формування соціальної однорідності радянського суспільства, К., 1968, та ін.

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 55.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників знайшла відбиття на сторінках історичних, воєнно-історичних, художніх, мемуарних і документальних книг. І це закономірно. Кожна знаменна подія в історії людства викликала у людей прагнення зрозуміти ці події, визначити причини їх виникнення, закономірності, зробити висновки на майбутнє. Безумовно, що про Велику Вітчизняну війну буде написано ще багато праць.

В залежності від класової позиції авторів висувуються різні теорії для пояснення її виникнення і розвитку. Радянські історики, вивчаючи причини війни, пояснюючи її характер, завжди керуються ленінським вченням про війни справедливі і несправедливі, про захист соціалістичної вітчизни, про заходи по організації оборони країни. Ці ленінські настанови знайшли своє відбиття в перших директивних документах Комуністичної партії і Радянського уряду, прийнятих на початку війни. Правдиво розкриваючи перед радянським народом усю глибину небезпеки, вказуючи на справедливий визвольний характер війни з боку Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників, Центральний Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд указували, що метою віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР «є знищення радянського ладу, загарбання радянських земель, поневолення народів Радянського Союзу, пограбування нашої країни, загарбання нашого хліба, нафти, відновлення влади поміщиків і капіталістів... В наві'язаній нам війні з фашистською Німеччиною вирішується питання про життя або смерть Радянської держави, про те — бути народам Радянського Союзу вільними чи опинитися в ярмі...»¹. Радянський народ, — вказувалося в іншому документі, — «веде війну справедливую, визвольну, війну за свободу і незалежність своєї Вітчизни»². Таке визначення війни стало основоположним для радянської історіографії, методологічною платформою, з якої вона висвітлює всі події Великої Вітчизняної війни. З цих же позицій розглядається і боротьба радянських людей у ворожому тилу на тимчасово окупованій території, яка найбільш яскраво проявилася в діяльності партійного підпілля та розвитку партизанського руху. Всупереч брехливим твердженням буржуазних «теоретиків», ніби дії радянських підпільників і партизанів були незаконні, анархічні і згубні для цивілізації, радянські історики вважають цей рух одним з найяскравіших проявів всенародного характеру Великої Вітчизняної війни, закономірною і важливою складовою її частиною.

У висвітленні діяльності партійного підпілля і партизанського руху в радянській історіографії, в тому числі і українській, простежується три основних етапи: перший — з початку Великої Вітчизняної війни і до її закінчення; другий — після переможного завершення війни і до XX з'їзду КПРС; третій — від XX з'їзду партії до теперішнього часу. Дана періодизація і лягла в основу огляду.

Висвітлення діяльності партійного підпілля і партизанського руху на Україні почалося з перших днів війни. Так, 26 червня 1941 р. «Правда» вмістила статтю О. Корнійчука «Піднявся український народ», через два дні повідомила про партизанські дії селян західних областей України, 21 липня — про виникнення на Україні сотень партизанських загонів у тилу ворога.

25 липня в «Правде» із статтею «Партизанська війна проти німецьких фашистів на Україні» виступив М. Бурмистенко, розповівши про перші партизанські дії, про звірства німецьких фашистів. Про народні подвиги друкували «Правда», «Известия», «Красная звезда» та інші газети. Серед матеріалів, вміщених на сторінках союзної преси, слід відзначити статтю Б. Пономарьова «Партизанська війна на Карпатській Україні»³, нарис О. Довженка «Україна в полум'ї»⁴, П. Панча «Полум'я народної боротьби»⁵, В. Іванова «Генерал Орленко і його народ»⁶, Т. Строкача «Бойові дії українських партизанів», «Партизанська весна на Україні», «Нові удари українських партизанів»⁷, А. Шияна «За лінією фронту»⁸ та ін. Центральні газети присвячували героїчним подвигам українських партизанів передові статті. Публікація саме цими органами матеріалів громадських, партійних діячів, учених з України є

¹ Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 года — 1945 год). Документы и материалы, М., 1961, стор. 86—87.

² Там же, стор. 107.

³ «Правда», 15 квітня 1942 р.

⁴ «Известия», 31 березня 1941 р.

⁵ «Известия», 1 жовтня 1942 р.

⁶ «Известия», 24 грудня 1942 р.

⁷ «Красный флот», 10 березня 1942 р., «Красная звезда», 12 травня 1943 р.; «Труд», 30 квітня 1943 р.

⁸ «Известия», 18 серпня 1943 р.

особливістю української радянської історіографії першого періоду війни, зумовленою тимчасовою окупацією УРСР та припиненням діяльності ряду республіканських видань. У 1941—1943 рр. про бойові дії партизанів України розповідалося на сторінках журналів «Большевик», «Партийное строительство», «Под знаменем марксизма», «Славяне». У першій книзі Наукових записок Інституту історії і археології УРСР* була надрукована стаття кандидата історичних наук М. І. Супруненка «З досвіду піврічної боротьби радянських партизанів проти німецьких окупантів»⁹, а також один з розділів «Нарисів історії України»¹⁰, в яких вперше подаються частково узагальнені дані про бойову діяльність підпільників і партизанів України. Ряд матеріалів Т. Строкача, М. Супруненка надруковано в журналі «Українська література», що виходив в Уфі.

Своєрідними виданнями цього періоду є преса партійного підпілля і партизанських з'єднань — газети, журнали, бойові листки. Це — «Радянська Україна» — республіканська газета, що виходила на базі партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова; «Красный партизан» — орган партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, «Партизан України» — орган з'єднання партизанських загонів Житомирщини під командуванням О. М. Сабурова та багато інших, всього — 60 найменувань.

Розуміючи величезне значення для історії газетних матеріалів, Український штаб партизанського руху (УШПР) направив керівникам партизанських з'єднань листа, у якому вказувалося: «Вся Радянська Батьківщина стежить за мужньою боротьбою партизанів і партизанок... Ви, напевне, ведете особистий рахунок знищення гітлерівців кожним партизаном. В загонах можна знайти людей, які описали б подвиги бійців, окремих груп і загонів. Бажано, щоб матеріали, які змальовують життя і побут загонів, життя та побут населення в містах і селах на конкретних прикладах, були надіслані нам для опублікування в радянській пресі... Нехай комуністи і комсомольці стануть застрільниками важливої політичної справи — популяризації досвіду боротьби партизанських загонів України...»¹¹.

1944 р. в ході визволення України від німецько-фашистських загарбників почали виходити газети «Радянська Україна», «Правда Украины», «Вільна Україна», журнали «Україна», «Радянський Львів», «Дніпро», «Вітчизна», «Пропагандист і агітатор». Вміщувались матеріали про героїчну боротьбу українського народу в тилу ворога. В них наводились перші, правда, розрізнені дані про кількість знищених німецьких гарнізонів, складів, мостів, поїздів, розповідалося про життя на окупованій території. Все публікувалося без зазначення місця дій, назв загонів і прізвищ командирів. Метою цих матеріалів було не стільки аналіз і узагальнення фактів, скільки пропаганда героїзму і передача бойового досвіду.

1943 р. Укрвидав ЦК КП(б)У видав працю начальника УШПР Т. А. Строкача «Партизани України», що на великому фактичному матеріалі показувала вклад партизанів України у боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, наводила дані про кількість убитих гітлерівців, пушених під укіс ешелонів, знищених складів з продовольством і військовим спорядженням та ін. Автор розповів про взаємодію партизанів з військами Червоної Армії, про керівну роль Комуністичної партії в справі організації всенародної боротьби з ворогом, дав високу оцінку партизанським рейдам, показав підтримку народних месників місцевим населенням. «Партизани — меч народу! Партизани — сам народ! — писав автор. — Партизани — це представники радянської влади. Тим то весь народ, від малого до великого знає: де ступили партизани, там панує справедливість, правда, там вступають в силу закони Радянської влади»¹².

Після закінчення Великої Вітчизняної війни розпочалося збирання матеріалів та їх наукове осмислення. В наукових збірниках, журналах з'явилися статті, повідомлення про діяльність партизанів та підпільників, про роль Комуністичної партії в цій боротьбі: О. Т. Юрченка — «КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу», «Український народ в дні Великої Вітчизняної війни»¹³, В. П. Русина — «Партизанський рух на Закарпатті в період другої світової війни»¹⁴, І. І. Слинька — «Партизани України — могутня сила в розгромі німецько-фашистських загарбників»¹⁵. В. І. Клоков виступив із статтями «Із історії спільної боротьби радянського і чехословацького народів в тилу фашистських загарбників», «Із історії

* Виходили в Уфі, куди був евакуйований Інститут.

⁹ Наукові записки Інституту історії. Кн. 1, Уфа, 1943 р.

¹⁰ Нариси історії України, Уфа, 1942 р.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 75—1, од. зб. 5, арк. 145—146.

¹² Т. А. Строкач. Партизани України, Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943, стор. 32—34.

¹³ «Більшовик України», 1949, № 3; Героїчний шлях боротьби і перемог. Збірник статей, К., 1950 р.

¹⁴ «В сім'ї єдиній». Збірник статей, Ужгород, 1954.

¹⁵ «Пропагандист і агітатор», 1945, № 10.

спільної боротьби радянського і польського народів в тилу фашистських загарбників»¹⁶. На сторінках журналів виступили з статтями: І. Ф. Лисенко — «Героїзм радянського учительства та школярів у Великій Вітчизняній війні»¹⁷, А. К. Буцник — «Всенародний характер партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941—1944 рр.)»¹⁸, І. І. Распока — «Боротьба партизанів Закарпаття проти німецько-фашистської окупації (1939—1944 рр.)»¹⁹ та інші. 1945 р. секретар Ровенського обкому КП України В. Бегма написав про злочини німців і всенародну боротьбу на Ровенщині; 1949 р. Д. Бедзик — про комсомольське підпілля на Україні; 1951 р. Г. В. Кузовков — про партизанський рух на Україні²⁰.

За десять післявоєнних років про партизанський рух і партійне підпілля у республіці було захищено понад 30 кандидатських дисертацій, в Полтавській, Одеській, Житомирській, Львівській областях вийшли збірники документів, що містили матеріали з указаної теми²¹.

Щодо збирання і розробки документальних матеріалів багато зробила комісія по історії Великої Вітчизняної війни на Україні при Президії АН УРСР, Республіканська виставка у Києві «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Співробітники виставки та комісії записали близько 400 спогадів учасників партизанського руху і партійного підпілля, видали путівник по залах виставки, збірник біографічних нарисів про героїв-партизанів²². Путівник являв собою своєрідний нарис історії партійного підпілля та партизанського руху на Україні, що вперше накреслював періодизацію всенародної боротьби в тилу ворога, наводив окремі узагальнені цифри кількості партизан, партизанських груп, загонів, з'єднань, результати їх бойової діяльності.

За згаданий період українська радянська історіографія про партійне підпілля і партизанський рух збагатилася мемуарною літературою. Ще 19 березня 1944 р. в газеті «Труд» вперше з спогадами «У боях і походах» виступив прославлений партизанський командир, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор С. А. Ковпак. Цю тему він розвинув у післявоєнні роки в книгах-спогадах «Похід в Карпати» і «Від Путівля до Карпат», в яких він розповів про мужність радянських патріотів, що боролися у ворожому тилу²³.

25 грудня 1942 р. «Правда» вперше надрукувала статтю Ф. Орленка * «В боях за Батьківщину», а 1947 р. вийшла його книга «Підпільний обком діє», що одразу завоювала любов читачів. Вона видавалась на мовах народів СРСР близько 40 раз, загальним тиражем 2 229 650 примірників, 8 раз іноземними мовами тиражем 193 800 примірників. Бойовим діям цього ушлявленого партизанського з'єднання присвячені спогади М. Шеремета, Т. Гнедаша²⁴.

Заслуженою любов'ю користуються у радянських читачів книги М. Д. Медведєва, П. П. Вершингора, І. Козлова, А. Шияна, М. Андросова, М. Наумова і О. М. Сабурова²⁵.

¹⁶ «Вісник АН УРСР», 1953, № 8; 1954, № 7.

¹⁷ «Радянська школа», 1947, № 6.

¹⁸ Наукові записки Київського університету, т. XI, вип. 2, 1952 р.

¹⁹ Наукові записки Ужгородського університету, т. V, вип. 1, 1952 р.

²⁰ В. Бегма. Злочин німців і народна боротьба на Ровенщині, К.—Х., 1945 р.; Д. Бедзик. Племя нескорених. Нариси про комсомольське підпілля на Україні в дні Вітчизняної війни, К., 1949; Г. В. Кузовков. Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни. Стенограма публічної лекції. Товариство для поширення політичних та наукових знань УРСР, 1951.

²¹ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.). Збірник документів, Полтава, 1947. Одеса в Великій Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов; т. 1, Одесса, 1947, т. 2, 1948; т. 3, 1951; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941—1944 рр. Збірник документів, Житомир, 1948; Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, Львів, 1949 р.

²² Герої партизанської боротьби на Україні. Збірник нарисів, кн. I, К., 1948 р.

²³ С. А. Ковпак. Похід у Карпати, К.—Харків; 1944; його ж. От Путівля до Карпат (боевой путь украинского партизанского соединения в немецком тылу), М., 1945 г.

* Орленко Ф.—псевдонім секретаря підпільного Чернігівського обкому партії, командира партизанського з'єднання, двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова.

²⁴ М. Шеремет. В партизанських загонах, К., 1947; Т. К. Гнедаш. З партизанами Федорова, К., 1948.

²⁵ Д. Медведєв. Это было под Ровно, М., 1948; його ж. Сильні духом, Львів, 1955; його ж. На берегах Південного Бугу.—«Жовтень», 1952, № 7, 8. П. Вершингора. Люди з чистою совістю, К., 1946; І. Козлов. У Кричському підпіллі, К., 1946; М. Андросов. Хоробрі серця, К., 1950; М. Наумов. Хинельські походи, К., 1953; О. М. Сабуров. За лінією фронту, Львів, 1954.

Своєрідним літописом партизанського руху на Україні є також щоденник комісара з'єднання сумських партизанських загонів генерал-майора С. В. Руднева та секретаря Чернігівського підпільного обкому партії М. М. Попудренка²⁶.

Таким чином, у післявоєнне десятиріччя українська радянська історіографія героїчного подвигу українського народу в тилу ворога ввела в науковий обіг деякі важливі документи, праці мемуарного характеру. Проте ці матеріали не розв'язували поставленого завдання. Обмежені тематикою і проблематикою, позбавлені необхідної документальної бази, вони лише в загальних рисах показували керівну роль Комуністичної партії в організації всенародної боротьби з ворогом, роль народних мас у досягненні перемоги, ідеологічну та масово-політичну роботу партії серед населення і партизанів, різноманітні форми боротьби, життя радянських людей на тимчасово окупованій території та ін.

Для відтворення правдивої картини всенародної боротьби радянських людей у тилу ворога необхідно було перебороти упереджене ставлення деяких керівників до оцінки значення всенародного руху в тилу ворога, внаслідок чого після війни численні групи, загони, підпільні організації, члени яких частково або повністю загинули в жорстокій боротьбі з гітлерівцями, не були визнані.

Про багатьох народних месників зовсім не було відомо і розшуки їх не проводилися. Все це гальмувало здійснення глибоких досліджень про партійне підпілля та партизанську боротьбу на окупованій території України.

Новий етап у вивченні історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників розпочався після XX з'їзду КПРС. Радянські історики приділили значну увагу визначенню найбільш достовірної кількості учасників підпілля і всенародної боротьби, виявленню і вивченню діяльності нових підпільних груп і партизанських загонів, виникненню і розгортанню всенародної боротьби в тилу ворога, її формам та ін.

Робота йшла у тісному зв'язку з публікацією нових документів, розширенням і збагаченням джерелознавчої бази. Зокрема, починаючи з 1956 р. партійні архіви України видали ряд цінних збірок документів і матеріалів²⁷. Особливо слід відзначити видання документального збірника про німецько-фашистський окупаційний режим на Україні²⁸. У науковий обіг було введено ряд нових документів, які розкривали важливі події років війни.

Внаслідок розширення джерелознавчої бази, тематики наукових праць і здійснення високих вимог до їх написання вийшли у світ монографічні дослідження, статті в періодичних виданнях, присвячені партійному підпіллю і партизанському руху на Україні.

1956 р. вийшла монографія доктора історичних наук М. І. Супруненка²⁹. Значна увага в ній була приділена всенародній боротьбі у ворожому тилу. Першу моно-

²⁶ С. В. Руднев. Щоденник про Карпатський рейд, К., 1948; М. Попудренко. Щоденник, К., 1949.

²⁷ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов, Запорожье, 1959; Радянська Ровенщина. Документи і матеріали, Львів, 1962; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1962; Киевщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов, К., 1963; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.), Сборник документов и материалов, Харьков, 1963; Радянське Прикарпаття (1939—1959 рр.) Документи і матеріали, Ужгород, 1964; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, Одесса, 1964; Кировоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1965; Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941—1943. Сборник документов и материалов, Харьков, 1965; Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, Львів, 1968; Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Одесса, 1970; Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, К., 1969; Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, Львів, 1969; Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Донецк, 1969; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Одесса, 1968; Молода гвардія. Збірник документів і спогадів про героїчну боротьбу підпільників Краснодона у дні тимчасової фашистської окупації (липень 1942—лютий 1943 рр.), К., 1960.

²⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963.

²⁹ М. І. Супруненко. Україна в Великой Отечественной войне Советского Союза, К., 1956.

графічну працю, присвячену діяльності партійного підпілля і партизанського руху на Україні на основі архівного матеріалу та мемуарної літератури підготував колектив авторів: В. І. Клоков, І. Т. Кулик і І. І. Слин'яко³⁰.

У 1957 р. вийшла книга П. Т. Тронька, присвячена боротьбі комсомолу і молоді України проти німецько-фашистських загарбників³¹. У монографії І. Л. Дем'янчука досліджено питання про партизанську пресу України³², з'явилися книги, присвячені діяльності місцевих партійних організацій по керівництву всенародною боротьбою трудящих проти загарбників³³ та ін.

Але назріла потреба праць, які б всебічно висвітлювали подвиг українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території.

Розв'язано цю проблему було у відповідних розділах «Нарисів історії Комуністичної партії України» та «Історії Української РСР»³⁴. При вивченні джерел для їх написання виявилось багато розходжень з уже відомими даними. Так, тривалий час в історико-партійній літературі вказувалося, що кількість партизанів, які вели боротьбу на тимчасово окупованій території України, дорівнювала 220 тисячам*, а учасників партійного підпілля — 34406 чол. Не співпадали інші дані (кількість комуністів і комсомольців у складі партизанів і підпільників, мобілізованого населення в армію, склад народного ополчення, злодіяння окупантів на Україні та ін.).

Інститут історії партії ЦК КП України порушив питання про уточнення цих даних. За допомогою обкомів, райкомів, облвиконкомів та райвиконкомів республіки було встановлено багато імен патріотів, які вели боротьбу в тилу ворога. Ця робота продовжувалася в наступні роки. Було встановлено, що на окупованій території діяло понад 100 тис. підпільників-комуністів, комсомольців і безпартійних радянських патріотів. У 1941—1944 рр. було 22 підпільні обкоми партії, сотні міськкомів, райкомів КП(б)У, понад 50 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів ЛКСМУ. Партизанську війну проти гітлерівців вели 55 партизанських з'єднань, тисячі партизанських загонів і груп, в яких налічувалося 500 тис. чол., близько мільйона було в їх резерві. Були приведені у відповідність з історичною правдою інші дані.

Найбільш повно, всебічно і достовірно висвітлено участь українського народу у роки війни у тритомній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», підготовленої Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС за участю науковців Інституту історії АН УРСР, викладачів вузів республіки, воєнних істориків, видатних воєначальників, активних учасників війни³⁵.

Монографія дає ґрунтовний і аргументований аналіз найважливіших аспектів проблеми, розповідає багато нового і цікавого про партійне підпілля України, про партизанські з'єднання і загони, про форми боротьби партизанів і підпільників проти гітлерівців. Автори не тільки використали опубліковані дослідження, а також ввели в науковий обіг нові. Заслугою її є те, що в центрі уваги стоїть питання про керівну роль Комуністичної партії у справі досягнення великої перемоги Радянського Союзу, про вклад українського народу і комуністів України у цю справу.

Вихід цієї ґрунтовної праці сприяв дальшому посиленню уваги істориків до висвітлення даної теми. З 1956 по 1969 роки республіканська і центральна преса (включаючи і наукові видання) надрукувала близько 200 матеріалів про партійне підпілля і партизанський рух на Україні, було видано близько 120 монографій, спогадів і т. ін.

Значну роботу у справу дальшої розробки проблеми питання вніс «Український історичний журнал». За період свого існування він вмістив близько 60 матеріалів. Статті, повідомлення, висновки з наукових досліджень розкрили багато цікавих сторінок з історії партійного підпілля і партизанського руху на Україні.

Про посилення уваги істориків до проблем Вітчизняної війни, зокрема всенародної боротьби в тилу ворога, свідчить і зростання числа дослідників у партархіві Інституту історії партії ЦК КП України. Якщо 1964 р. над фондами партизанських

³⁰ В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'яко. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957.

³¹ П. Тронько. Безсмертя юних (З історії боротьби комсомольського підпілля України в роки Великої Вітчизняної війни), К., 1957 р.

³² І. Л. Дем'янчук. Підпільна преса України (1941—1944 рр.), К., 1956.

³³ И. Я. Омеляненко. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. Из истории Сталинской областной организации периода Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., Сталино, 1959; Е. Шамко. Партизанское движение в Крыму в 1941—1945 гг., Симферополь, 1959.

³⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961; Історія Української РСР, т. 2, К., 1957.

* У довіднику «Партизаны Украины в борьбе против немецко-фашистских оккупантов» (К., 1947, стор. 85) наводиться цифра 200 тис. партизанів і партизанок, у звітній доповіді XVI з'їзду КП(б)У — 220 тис.

³⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967; т. 2, К., 1968; т. 3, К., 1969.

загонів і з'єднань та партійного підпілля працювало 18 чол., то 1969 р.— 74. Всього за післявоєнні роки їх було 260 чол.

Читачі познайомилися з новими мемуарами С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, П. П. Вершигори, Т. А. Строкача, А. В. Бегми і Л. Є. Кизи та ін.³⁶ Про участь комсомолу і молоді України у всенародній боротьбі написали нові книги П. Т. Тронько, В. Д. Яценко, узагальнюючий матеріал вмістила «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України»³⁷. І. І. Слин'ю у своїй монографії показав партійне підпілля і партизанів України в період визвольних боїв Червоної Армії на території республіки у 1944 р.³⁸ Громадськість схвально зустріла збірник листівок³⁹, а також праці, в яких розкривалась історія партійного підпілля і партизанського руху в окремих районах України.

Історико-партійна наука поповнилася нарисами історії Київської, Волинської, Львівської, Одеської, Полтавської, Закарпатської, Запорізької, Миколаївської партійних організацій⁴⁰. Нариси історії обласних парторганізацій готують і інші обкоми партії.

Необхідно згадати 26-томне видання історії міст і сіл України, яке готує великий колектив істориків України. Уже вийшло 11 томів⁴¹. Значна джерелознавча база, висвітлення великого кола проблем роблять це видання унікальним.

Таким чином останній етап розвитку радянської історіографії партійного підпілля і партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни значний як за обсягом виданої літератури, так і за широтою і різноманітністю проблематики. Він свідчить про серйозну історіографічну роботу істориків республіки у розробці вказаної проблеми.

Рамки невеликої статті не дають можливості проаналізувати те велике коло питань, що його вирішували українські історики, вивчаючи подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні. Однак і цей короткий огляд зробленого ними свідчить про те, що українська радянська історіографія має сьогодні цінні дослідження, без яких неможливо виконати жодної серйозної роботи, про всенародну боротьбу радянських людей у тилу німецько-фашистських загарбників.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ

³⁶ С. А. Ковпак. Солдати малої землі. З щоденника партизанських походів, К., 1965; його ж. Партизанськими тропами. М., 1965; О. Ф. Федоров. Остання зима. Партизанська бувальщина (Спогади про бойові подвиги народних месників на Волині в 1943—1944 рр.), К., 1965, 1968; О. М. Сабуров. За лінією фронту, К., 1969; його ж. Силы несчастливые, М., 1967; його ж. Отвоєванная весна, М., 1968; М. І. Наумов. Степной рейд, К., 1961, К., 1967; П. П. Вершигора. Рейд на Сан и Вислу, М., 1960; Т. А. Строкач. Наш позивний — свобода (Спогади колишнього начальника Українського штабу партизанського руху), К., 1964; А. В. Бегма, Л. Є. Кизя. Шляхи нескорених, К., 1962; М., 1963; К., 1965.

³⁷ П. Т. Тронько. В боях за Вітчизну, К., 1959, 1960; його ж. Подвиг твоїх батьків (з історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.), К., 1968; В. Д. Яценко. Комсомольці України в партизанських лавах (1941—1945 рр.), Харків, 1969; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1968.

³⁸ І. Слин'ю. Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення 1944 р., К., 1970.

³⁹ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969.

⁴⁰ Нариси історії Миколаївської партійної організації (1897—1968 рр.), Одеса, 1969; Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації, Х., 1970; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації (1918—1945 рр.), Ужгород, 1968; Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1968; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968.

⁴¹ Історія міст і сіл Української РСР, К., Головна редакція УРЕ АН УРСР (Харківська область, 1967; Полтавська область, 1967; 1968; Луганська область, 1968; Львівська область, 1969; Одеська область, 1969; Дніпропетровська область, 1969; Волинська область, 1970; Запорізька область, 1970).

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**В. П. ШЕВЧУК. НА ВИРІШАЛЬНОМУ
НАПРЯМІ. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ
УКРАЇНИ В БОРІТБІ ЗА НАУКОВО-
ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС У ВАЖКІЙ
ПРОМИСЛОВOSTІ (1959—1965 рр.).**

Вид-во Київського університету, 1970, 230 с.

В умовах комуністичного будівництва, що характеризуються зростаючою складністю соціально-економічних і народно-господарських завдань, дедалі більшого значення набирає наука. Перетворюючись в безпосередню продуктивну силу, вона відіграє вирішальну роль у створенні та зміцненні матеріально-технічної бази комунізму. Широке запровадження новітніх досягнень науки і техніки в промислове виробництво в умовах світової науково-технічної революції стає головним фактором змагання соціалізму й капіталізму.

Зважаючи на це, важливого значення набирає дослідження актуальних проблем організаторської ролі КПРС, її місцевих партійних організацій у перетворенні в життя ленінських ідей науково-технічного прогресу. За останні роки українська радянська історико-партійна наука поповнилася рядом праць, в яких висвітлюються окремі сторони діяльності Комуністичної партії України по забезпеченню науково-технічного прогресу в народному господарстві республіки в період між ХХІ і ХХІІІ з'їздами партії.

З цього погляду заслуговує на увагу рецензована праця.

Широке використання ленінської теоретичної спадщини, архівного матеріалу, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг, сприяло правильному визначенню автором суті та значення науково-технічного прогресу в розвитку продуктивних сил соціалізму і узагальненню цінного щодо цього досвіду КП України та її місцевих організацій. Розкриттю теми в значній мірі сприяли проблемний виклад матеріалу і, в цілому, вдала структура монографії. Характеризуючи в першому розділі праці соціально-економічну суть технічного прогресу в умовах капіталізму, автор визначає усю її класову антиробітничу спрямованість і обмеженість.

Критикуючи буржуазно-реформістські концепції ролі науково-технічного прогресу в розвитку суспільного життя, він наводить переконливі цифри зростання безробіття в країнах капіталу, катастрофічного збільшення кількості загинув робітників,

пещасних випадків і професійних захворювань, викликаних нещадною інтенсифікацією праці. Водночас у книзі показано, що тільки в умовах соціалізму створюється реальна можливість поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку науки і техніки в інтересах трудящих мас.

Значне місце в монографії відведено аналізу та узагальненню практичного досвіду, нагромадженого КП України та її місцевими партійними організаціями і, зокрема, первинними в боротьбі за науково-технічний прогрес у важкій промисловості республіки, значення провідної ролі партійних і, зокрема, первинних організацій в цій справі, форми і методи їх роботи по здійсненню ленінських принципів добору, розстановки та виховання кадрів.

Значну увагу автор приділяє зміцненню творчої співдружності працівників науки та виробництва, активізації руху раціоналізаторів та винахідників, впровадження в промисловість передового виробничого досвіду.

З особливим інтересом читаються сторінки, присвячені висвітленню досвіду роботи КП України у прискоренні науково-технічного прогресу в умовах економічної реформи. На широкій документальній базі тут узагальнено нові форми та методи діяльності партійних організацій по підвищенню ефективності суспільного виробництва на основі впровадження в народне господарство новітніх досягнень вітчизняної науково-технічної думки і передової практики.

На сторінках монографії наведено численні факти безпосередньої участі провідних учених, науково-технічних і проектно-конструкторських закладів УРСР, а також братніх союзних республік в роботі та впровадженні в промислове виробництво новітніх технічних досягнень.

З інтересом читаються сторінки, присвячені досвіду партійних організацій по керівництву рухом винахідників і раціоналізаторів республіки, розвитком нових форм технічної творчості, залученням до цієї важливої справи робітників, новаторів виробництва, інженерно-технічних працівників. Проте, деякі сторони роботи парторганізацій по розвитку технічної творчості трудящих не знайшли достатнього висвітлення. Діяльність партійних організацій по залученню молодих робітників до технічної творчості залишилася, на жаль, не розкритою.

Подібні недоліки властиві й § 1 третьо-

го розділу монографії, в якому йдеться про підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу. Трапляються нечіткі формулювання (стор. 119).

Значний інтерес становить заключна частина рецензованої праці, присвячена боротьбі партійних організацій за підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу, підвищенню комуністичної свідомості трудящих, озброєнню їх економічними знаннями. В ній дано не тільки аналіз, але й вказані окремі недоліки в роботі партійних організацій і шляхи їх подолання, дано відповідні рекомендації та пропозиції.

Поряд з цим у монографії мають місце і недоліки, що стосуються насамперед проблем методології та методик наукового дослідження.

Науково-технічний прогрес завжди, а особливо, в умовах економічної реформи, повинен розглядатися в організаційній єдності з питаннями організації управління та керівництва виробництвом. Це вимагає від дослідників значно більшої уваги до проблем навчання господарських кадрів — від нижчої ланки до керівників міністерств та відомств, — мистецтву науково обгрунтованого керівництва певними виробничими

ділянками. В рецензованій же праці автор обмежується інколи аналізом традиційних форм роботи з кадрами низової, середньої ланки, ефективність яких не завжди відповідає зростаючим потребам комуністичного будівництва. Необхідно також більше уваги приділити й узагальненню цінного досвіду роботи партійних організацій республіки по керівництву впровадженням наукової організації праці (НОП). В книзі є повторення, не завжди називаються дати прийняття або обговорення партійних рішень, що згадуються в праці (стор. 39, 98).

Слід було ґрунтовніше висвітлити питання про інтернаціональні зв'язки українських вчених, досягнення яких стають предметом уваги світової науково-технічної думки.

Бажано було б ширше подати історіографію проблеми.

На жаль, ця книга вийшла малим тиражем.

Вказані недоліки не знижують загальної позитивної оцінки даного дослідження.

*І. С. Ястремський,
Л. Ф. Гайдуків,
В. Ф. Остафійчук*

К. Г. КАКОВСЬКИЙ.

НА ШЛЯХУ ДО ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

*Видавництво Львівського університету,
1970, 155 с.*

Робітничий клас з моменту свого виникнення вів боротьбу проти експлуататорів. Особливо вона посилюлась наприкінці XIX — на початку XX сторіч, у пролетарський період революційно-визвольної боротьби трудящих, і зокрема, в Галичині. Питання історії революційної боротьби галицьких трудящих за своє соціальне і національне визволення висвітлено в ряді праць історичної літератури¹. Рецензована

праця розкриває ці питання більш ґрунтовніше. В ній широко використана теоретична спадщина основоположників наукового комунізму, ленінські принципи політичної статистики, особливо при дослідженні питань страйкового руху. Значною є джерелознавча база. Більшість документів вводиться у науковий обіг вперше.

Монографія починається з аналізу соціально-економічного становища Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст., яка у досліджуваній період знаходилась у складі Австро-Угорщини, була сільсько-господарською внутрішньою колонією габсбурзької імперії з малорозвинутою промисловістю. Значний інтерес викликає питання про джерела формування робітничого класу Галичини, про інтернаціональний характер його складу.

Привертають увагу сторінки, присвячені зародженню і розвитку страйкового руху в Галичині. В монографії науково обгрунтовано етапи розвитку його наприкінці XIX — на початку XX ст. При цьому підкреслено, що на розвиток цього руху великий вплив мали революційні події в Росії. Переконаливо показано як під впливом першої російської революції галицькі пролетарі посилили боротьбу за своє соціальне визволення, проводили масові страйки під політичними лозунгами.

Особливу увагу приділено висвітленню суті та характеру страйків. У тісному зв'язку з робітничим рухом розглянуто

¹ Г. І. Ковальчак. Розвиток фабрично-заводської промисловості в Східній Галичині в кінці XIX — на початку XX ст. В книзі «З історії західноукраїнських земель», вип. 5, К., 1960, стор. 57—74; М. М. Кравець. Робітничий рух у Східній Галичині наприкінці XIX стор. В книзі «З історії західноукраїнських земель», вип. 4, стор. 40—65; його ж. Масові робітничі виступи у Східній Галичині на початку XX ст. В книзі «З історії західноукраїнських земель», вип. 5, стор. 113—135; І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XIX ст. К., 1960; С. А. Яцкевич. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму, К., 1968 та ін.

питання про характер боротьби селянства Галичини проти експлуататорів.

Актуальність рецензованої монографії і в тому, що вона викриває буржуазних фальсифікаторів, ідеологів антикомунізму в питаннях розвитку революційного руху в Галичині.

Книга не позбавлена і деяких недоліків. В ній не повно розкривається діяльність профспілкових організацій, а цьому пи-

танням необхідно було б присвятити окре- мий параграф. Слабо показано вплив ро- бітничих виступів на розвиток селянського руху. Незважаючи на вказані недоліки, дослідження К. Г. Каковського заслуговує схвальної оцінки і, безумовно, викличе жвавий інтерес наукової громадськості.

В. І. Юрчук,
Л. Ю. Беренштейн

Р. ОКСЕНЮК.

НАРИСИ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ.

Соціально-економічний розвиток, революційний рух трудящих (1861—1939). Вид-во Львівського ун-ту, 1970, 275 с.

У рецензованій праці вперше в радянській історіографії робиться спроба дати узагальнюючу картину соціально-економічного розвитку і класової боротьби на Волині з часу реформи 1861 р. і до возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Для написання своєї праці автор використав широке коло джерел з центральних і обласних архівів, опрацював статистичні і документальні видання, а також монографічні праці і періодичні видання.

Книга складається з трьох розділів. У першому розділі дається узагальнююча картина розвитку капіталізму в сільському господарстві та промисловості Волинської губернії до першої світової війни, висвітлюються соціальні рухи у цей час. Детально аналізується становище Волині в роки першої світової війни, коли вона стала ареною жорстоких боїв, та події Лютневої революції. Другий розділ присвячений висвітленню боротьби за владу Рад на Волині, третій — дослідженню становища краю в роки окупації його буржуазно-поміщицькою Польщею.

Говорячи про дореволюційний час, автор підкреслює прогресивне значення возз'єднання Волині з іншими українськими землями у складі Росії. Це сприяло прискоренню розвитку продуктивних сил краю, особливо у пореформений період. Якщо у 1852 р. в губернії було 379 підприємств, то вже у 1900 р. кількість їх зросла до 1833, а вартість продукції досягла 21,5 млн. крб. На промислових підприємствах працювало вже близько 19 тис. робітників. Розвитку промисловості і міст сприяло будівництво залізниць та шосейних шляхів.

Великі зміни сталися і в сільському господарстві краю. Збільшувались посіви цукрових буряків і хмелю. Останнього у 1895 р. Волинська губернія давала 125 тис. пудів, або 47% усього виробництва країни. Незважаючи на те, що на Волині селяни — колишні кріпаки під час реформи 1861 р. одержали в середньому по 11,8 дес. землі на двір, а державні селяни — по

15,4 дес., більшість з них не спроможна була вести власне господарство, і воно швидко занепадало. Розорене селянство поповнювало ряди промислового і сільськогосподарського пролетаріату. Інтенсивний процес зубожіння селянських мас (на початку XX ст. на бідняцьке господарство припадало до 2 дес. землі) стимулював розвиток революційного руху.

Під час першої буржуазно-демократичної революції на Волині відбувалися страйки, мітинги і демонстрації робітників. Великого розмаху набув селянський рух.

Аналізуючи становище Волині у період століпінської реакції і нового революційного піднесення, Р. Н. Оксенюк показує, що у цей час розвиток капіталізму в промисловості та сільському господарстві відбувався більш швидкими темпами, а соціальні протиріччя значно загострилися. У губернії не припинявся селянський рух, число робітничих страйків збільшилося.

Під час першої світової війни на території Волині майже 2,5 роки точилися запеклі бої, курилися згарища міст і сіл. Погіршення матеріального становища трудящих, викликане війною, ще більше загострило соціальні протиріччя. Тому під впливом революційного руху в Росії в січні 1917 р. на Волині відбувалися страйки робітників, заворушення серед солдат, а в березні почали виникати Ради робітничих і солдатських депутатів.

Автор детально аналізує процес утворення організацій на території Волині, професійних спілок, революціонізацію військових частин та наростання селянського руху в 1917—1920 рр. Добре у праці показано, як, спираючись на підтримку ЦК РСДРП(б), армійські та місцеві більшовики подолали вплив меншовиків та буржуазних націоналістичних партій, повели за собою робітників, солдатів і селян і проголосили Радянську владу на Волині.

З перших днів встановлення Радянської влади трудящим Волині, як і всієї України, довелося відстоювати її від зазіхань німецьких імперіалістів та українських буржуазних націоналістів. Уклавши угоду з Центральною радою, німецькі імперіалісти 18 лютого 1918 р. розпочали наступ проти Радянської країни. Протягом тижня їм вдалося окупувати всю Волинь. У краї

відновлювались капіталістичні порядки. Всякий опір трудящих жорстоко придушувався. Факти, наведені автором, показують, що німецька окупація привела до ще більшого занепаду селянського господарства і зuboжіння населення.

Трудящі Волині рішуче виступали проти окупантів та їх прихвостнів з числа буржуазних націоналістів. З травня 1918 р. на Волині розгорнувся визвольний рух. В повітах Дубнівському, Старокостянтинівському, Кременецькому, Ровенському та інших сталися збройні повстання, а незабаром вибухнув і страйк залізничників. Автор підкреслює, що для розгортання всенародної боротьби проти німецьких окупантів та їх маріонетки — гетьмана П. Скоропадського вирішальне значення мав I з'їзд КП(б)У (проходив у липні 1918 р.), який накреслив широкий план боротьби проти ворога. Надіслані ЦК КП(б)У на Волинь працівники швидко об'єднали більшовицькі групи в єдину організацію, яка розгорнула роботу по мобілізації мас на розгром окупантів.

1920 рік приніс Волині нові випробування. Робітникам і селянам знову довелося вести боротьбу, на цей раз проти білополяків. Автор на численних фактах показує активну підтримку трудящими Волині героїчної Червоної Армії, наводить зразки трудового героїзму населення Ровно, Здолбунова, Сарн, Луцька та інших міст по подоланню наслідків білопольської інтervenції.

Як відомо, історичні події склались так, що польсько-радянська війна закінчилась укладенням Ризького мирного договору, за яким 56% території Волинської губернії відійшло до Польщі. Опинившись під п'ятою буржуазно-поміщицької Польщі, трудящі міст Волині ні на день не припиняли боротьби за своє соціальне і національне визволення.

Перебування Волині під владою буржуазно-поміщицької Польщі характеризувалося застоєм економіки, в якій переважало ремесло, масовим безробіттям, бідунством селянства і національними утисками. Аграрна «реформа» 1920—1921 рр. майже не торкнулась земельних володінь Радзивілів, Потоцьких та інших магнатів, значно посилила позиції польського куркульства. Населення Волинського воєводства було придушене численними податками, повинностями та штрафами.

Намагаючись запобігти виступи народних мас, польський уряд вдався до поселення на Волині так званих осадників, що були опорою в проведенні політики колонізації краю. В 30-х роках з 7796 польських господарств, які мали площу 10—50 га землі, 7047 належало осадникам.

У відповідь на соціальні та національні утиски розгорнулася боротьба народних мас Волині під проводом Комуністичної партії Західної України. Партизанський рух, страйки робітників та селян, численні політичні демонстрації були виявом протесту трудящих проти жорстоких утисків. Лише в 1924 р. на Волині відбулось 577 революційних виступів. Польський уряд вдався до репресій, арештів та процесів над членами КПЗУ, що закінчувалися винесенням жорстоких вироків (1924 р., 1926—1927 рр. Володимир-Волинський процес «151», 1927 р. у Луцьку процес «53» та «57» та ін.), зруйнуванням «непокірних» сіл та ін. У книзі переконливо показано, що терор не зміг злякати трудящих мас. Робітники і селяни Волині ніколи не визнавали влади окупантів і не припиняли боротьби за своє визволення. Вересень 1939 р. логічно завершив боротьбу за відновлення Радянської влади.

У змістовній, і, загалом, цікавій праці є, на жаль, окремі огріхи. Так, нечітко сформульовано думку про роль православної церкви на Волині, що дає підставу гадати, ніби вона до кінця XVIII ст. відігравала прогресивну роль (стор. 8), не підкреслено того, що відновлення Польщі в кордонах 1772 р., на чому наполягала певна частина учасників повстання 1863 р., не могло зустріти підтримки з боку українського селянства, бо несло йому відновлення соціального та національного гноблення з боку шляхти (стор. 15), не згадано про діяльність революційних народників на Волині і про те, що в другій половині XIX ст. в краї розвивалася головним чином промисловість по переробці сільськогосподарської сировини (стор. 20) тощо. Зустрічаються невдалі вирази: «Банкова буржуазія» (стор. 31), «повстанський... полк» (стор. 68), «вчинити... білий терор» (стор. 155) замість «фінансова буржуазія», «повсталий... полк», «вчинити... розправу». Спостерігається і деяка розбіжність цифр. На стор. 21 вказано, що в 1897 р. на залізниці Волині працювало 3,8 тис. чол., а на стор. 31 чисельність залізничників визначається в 2694 чол.; кількість підприємств в 1900 р. (стор. 19) — в 1899, а на стор. 32 та 33 в 1823 одиниці тощо. Недоліком праці є й те, що в ній відсутні географічний та іменний покажчики.

В цілому ж монографія Р. II. Оксенюка є безперечно цінним дослідженням.

В. М. Зайцев,
І. С. Слабеев

Б. І. СТЕЛЯ.

**ВИХОВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ —
СПРАВА ПАРТІЙНА**

(З досвіду роботи парторганізацій по комуністичному вихованню працівників промисловості України (1956—1965 рр.), вид-во Київського університету, 1970, 202 с.

Виховання нової людини є найважливішою складовою частиною комуністичного будівництва. При цьому створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховна робота — завдання взаємообумовлені.

В результаті великої організаторської і виховної роботи Комуністичної партії разом з величезними економічними і політичними перетвореннями, що докорінно змінили обличчя нашої країни, відбулися величезні зміни в суспільній свідомості радянських людей. Важливим етапом у виховній діяльності партії був період між ХХ та ХХІІІ з'їздами КПРС. Узагальнення форм і методів парторганізацій по виховній роботі промислових підприємств України у 1956—1965 рр. і присвячена рецензована праця.

На основі багатого архівного матеріалу, значна частина якого вперше введена в науковий обіг, інших джерел та літератури Б. І. Стеля висвітлює діяльність партійних організацій по формуванню марксистсько-ленінського світогляду комуністів і безпартійних, вихованню у трудівників промисловості комуністичного ставлення до праці. Значне місце у монографії відведено аналізу атеїстичної пропаганди.

Перший та другий розділи праці присвячено показові керівної ролі партійних організацій у системі партійної освіти.

Центр ваги в організації політосвіти в той період парторганізації республіки перенесли на самостійне навчання як основний метод оволодіння марксистсько-ленінською теорією.

Велику допомогу комуністам, безпартійному активу та інтелігенції в оволодінні марксистсько-ленінською теорією подавала лекційна пропаганда. Ставилось завдання поєднання лекційної роботи з безпосередньою практичною допомогою в удосконаленні виробництва і вихованні трудящих в дусі морального кодексу будівника комунізму.

Б. І. Стеля приділяє досить багато уваги питанню добору й підготовки кадрів. Турбуючись про посилення керівництва ідеологічною роботою, партійні організації залучали до лав пропагандистів нові сили з числа партійного, радянського активу, вчених, інженерів, керівників підприємств, цехів, змін, передовиків і новаторів виробництва. В цілому по республіці у 1961/62 навчальному році пропагандистами в системі політосвіти працювали 33 тис. партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських працівників, понад 111 тис. різних спеціалістів.

У рецензованій монографії досить докладно проаналізована діяльність будинків і кабінетів політичної освіти, вечірніх університетів марксизму-ленізму по підготовці пропагандистських кадрів для системи партійної освіти. У книзі не обійдені й серйозні недоліки, які допускалися в роботі мережі політичної освіти.

Позитивним у монографії є те, що Б. І. Стеля глибоко проаналізував нову систему партійного навчання, впроваджену в нашій країні під безпосереднім керівництвом ЦК КПРС у 1965 р., і на основі цього зробив висновок про спроможність нової системи ґрунтовно озброїти комуністів і безпартійних революційною теорією, тісно пов'язуючи її з практикою комуністичного будівництва.

У третьому і четвертому розділах книги аналізується діяльність парторганізацій по вихованню трудящих у дусі комуністичного ставлення до праці в ході боротьби за технічний прогрес і розгортання соціалістичного змагання.

Автор висвітлює позитивний досвід партійних організацій промислових підприємств по впровадженню у виробництво найновіших досягнень науки, техніки і передових методів праці, розкриває діяльність комісій, рад і бригад технічного прогресу, що створювалися при партійних комітетах.

Парторганізації приділяли велику увагу такому могутньому джерелу розвитку технічної творчості мас, як раціоналізаторство і винахідництво. На кінець семирічки кожний четвертий трудівник підприємств України був раціоналізатором.

У досліджуваній період великого поширення набуло соціалістичне змагання. В цей же час виник і став масовим рух за комуністичну працю.

Величезне значення у вихованні комуністичного ставлення до праці відіграло змагання за звання бригад та ударників комуністичної праці, в ході якого набули масового розвитку ті паростки нового, в яких В. І. Ленін бачив передвісників комуністичного майбутнього. Автор докладно простежує етапи розвитку змагання за звання бригад та ударників комуністичної праці в промисловості України, показує на численних прикладах його велику виховну силу.

Невід'ємною частиною формування марксистсько-ленінського світогляду трудящих є атеїстичне виховання. Аналізові роботи парторганізацій промислових підприємств України по антирелігійному вихованню виробничників присвячено останній розділ книги.

Книга написана з глибоким знанням справи, читається з інтересом. Однак, на жаль, вона не позбавлена і окремих недоліків. Нам здається, що слід було б за рахунок об'єднання і деякого скорочення першого і другого розділів, в яких йдеться про розгортання мережі політичної освіти, більш ґрунтовно висвітлити питан-

ня патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих.

У книзі трапляються окремі стилістичні та граматичні огріхи, подекуди переплутані ініціали (наприклад, на стор. 100 надруковано У. П. Полянський, а треба — І. П. Полянський).

Проте ці недоліки не знижують загальної високої оцінки рецензованої книги,

яка стане в пригоді лекторам, пропагандистам, агітаторам, партійним та комсомольським працівникам, всім, хто цікавиться діяльністю КПРС по комуністичному вихованню трудящих.

В. П. Столяренко,
Я. М. Серіщев

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ

НА УКРАЇНІ В XVIII ст.

Збірник документів. Упорядники: І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова.

Під редакцією І. Л. Бутича та
Ф. П. Шевченка,

вид-во «Наукова думка», К., 1970, 659 с.

Очевидно, було б значним перебільшенням встановлювати безпосередню залежність між станом, в якому перебуває публікація історичних джерел, та рівнем історичних досліджень. З другого боку, цілком зрозуміло, такий зв'язок існує не в звичайному, спрощеному вигляді: кожний новий збірник джерел з історії України не лише збагачує історичну скарбницю новим фактичним матеріалом, але й, що не менш важливо, стає підставою для нових концепцій та узагальнень, особливо актуальними тепер, коли створюється багатотомна історія України. Завершення фундаментальної роботи такого роду неможливе без використання нових фактів.

Історики з великим інтересом зустрічають кожну нову збірку документальних матеріалів. До спеціалістів-істориків приєднуються широкі кола громадськості. А збірки документів рідко радують науково-дослідні установи і наукові видавництва.

Історія України XVIII ст. не належить до тих періодів, до яких дуже часто звертаються дослідники. Вивчення періоду ускладнюється розпорошеністю джерельної бази. В зв'язку з цим історик змушений звертатися до архівних матеріалів, що зберігаються в багатьох місцях, часто за межами України, використовувати, нечисленні зрештою, публікації джерел XVIII ст., видані в дореволюційний час. Всі ці складності особливо відчутні тоді, коли історики намагаються аналізувати соціальні і національно-визвольні рухи в динаміці їх розвитку протягом цілого століття та в загальноукраїнському масштабі.

Відзначення двохсотріччя повстання поневоленого народу (Коліївщина 1768 р.) без сумніву відіграло роль своєрідного каталізатора. Саме тоді вже реалізувалася думка про відображення гайдамацького і споріднених з ним суспільного та національно-визвольного рухів на Україні XVIII ст. У збірнику документів, в яко-

му — на відповідному науковому публікаторському рівні і, в значній мірі, вперше в історичній науці — опубліковано 317 документів за 1717—1775 рр.

Відомо, які питання виникають при дослідженні такого дуже специфічного і, можна сказати, питомо українського руху, яким була гайдамаччина. (Нам здається, що досить поверхове порівняння гайдамаччини до певних соціальних і національно-визвольних рухів на Балканах, наприклад, до гайдуцтва.) Складовими частинами єдиної проблеми є питання про співвідношення соціального і національно-визвольного (часто під зовнішньою релігійною оболонкою) елементів у самому русі та його диференціацію від звичайного розбійництва, яке, очевидно, також існувало. Виникає питання наявності державотворчої течії поруч з оголеним поривом до помсти за заподіяну кривду, визначення ролі Запорізької січі як резервуара найвибуховішого і найактивнішого елементу гайдамаччини в цілому та її найяскравішого прояву — Коліївщини — зокрема. Не останнє місце займає проблема гайдамаччини в складному переплетінні міждержавних протиріч в боротьбі за оволодіння українськими землями.

Упорядниками зібрані документи і матеріали, що зберігаються в багатьох архівах і бібліотеках: ЦДАДА СРСР, ЦДВІА СРСР, Архів Міністерства закордонних справ СРСР, ЦДІА УРСР у Києві та Львові. До багатьох документів часто-густо ще не доходила рука історика. Особливо необхідно підкреслити й те, що складачам удалося розшукати і вперше опублікувати ряд документів узагальнюючого, незвичайно насиченого фактами змісту (наприклад, документи № 54 — реєстр запорізьких козаків, страчених польською владою в 1738—1746 рр.; № 248 — вирок Максимові Залізнякові та іншим отаманам і учасникам Коліївщини). Опубліковані в збірнику розпорядження, відозви і листи «найвищого рівня», пов'язані, зокрема, з Коліївщиною 1768 р. (укази цариці Катерини II, витяги з листів короля Станіслава-Августа, листи князя Миколи Репніна, графа Микити Паніна), дозволяють розглядати гайдамаччину як рух, що не лише мав вирішальне значення для політичного становища на Україні в кінці 60-х рр. XVIII ст., але й впливав на взаємовідносини трьох держав — Росії, Поль-

щі і Туреччини. Необхідно зазначити, що під час розшуку в архівах упорядникам удалося (це також дуже важливо) встановити сучасне місце зберігання тих документів, які використовувалися істориками (наприклад, А. Скальковським) сто або більше років тому — і які з цього часу рідко потрапляли в поле зору дослідників. У збірнику опубліковано документи справді унікального характеру, зокрема протоколи допиту учасників гайдамаччини (найважливіший з них — самого М. Залізняка).

Збірник заслуговує високої оцінки також з точки зору фактажу. Наприклад, досі вважалося, що містечко Мошин здобув 15 червня 1768 р. отаман Семен Неживий (документ № 201). Новознайдений документ (№ 203) доповнює ці відомості тим, що 19 і 21 червня велися бої за мошенський замок, очевидно, якимсь іншим гайдамацьким загonom. Що стосується загону сербського капітана з полку чорних гусарів Станкевича, який діяв уже після схоплення М. Залізняка та І. Гонти — про нього було досі відомо лише з секретного листування київського генерал-губернатора Федора Воейкова — тепер відомості про цю незвичайну фігуру, офіцера царської армії, який перейшов на бік повстання — збагатилися (документи № 259, 262). Дуже велику цінність становлять матеріали, в яких говориться про намагання М. Залізняка, який був проголошений гетьманом, та інших отаманів організувати нову адміністрацію на звільненій території, відродити гетьманську державу структуру на Правобережжі. Ці та інші документи одночасно чи не найпереконливіше заперечують погляди реакційної історіографії на гайдамаччину як на анархічну, виключно руйнівну силу.

Високої оцінки заслуговує науковий апарат, що додається до збірника. Самостійне наукове значення має джерелознавчо-археографічна передмова І. Л. Бутича, разом з іншою його статтею (Архівні джерела про колівищину, вміщено в збірнику «Колівищина 1768», К., 1970, стор. 66—80) вона дає чітке уявлення про коло документальних джерел, що стосуються гайдамацького руху. Цінними є примітки — особливо подані в них покликання на інші документи, що стосуються теми.

Існує трафаретний закид, який завжди можна робити на адресу археографічного видання, що не ставить перед собою мету дати вичерпну публікацію всіх матеріалів певної проблеми. Його формулюють дуже просто: існують ще такі важливі матеріали, які варто було надрукувати, вони збагатили б і урізноманітнили зміст видання. Подібні закиди можна робити й на адресу даного збірника. Побажання рецензента зводяться до того, що через надто малий обсяг збірника (близько 55 аркушів, якщо враховувати хронологічні й територіальні рамки збірника), до нього не потрапили, наприклад, тексти всіх допитів М. Залізняка (про які згадується в

примітках), майже цілком не використано гродські і міські судово-адміністративні книги, які збереглися з другої половини XVIII ст., не включено документів з фонду Переяславсько-бориспільської єпископської консисторії (в цьому ж архіві), жодного з десятків протоколів зізнань гайдамаків, що зберігаються в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, немає документів про опришківство на Лемківщині (матеріали є у Сяницьких гродських книгах у ЦДІА УРСР у Львові). Ще більше доводиться шкодувати, що, готуючи збірник, упорядники не подумали про використання багатого архівного матеріалу польських архівів і бібліотек. Правда, при врахуванні цих та подібних вимог обсяг збірника довелось б подвоювати.

З точки зору опрацювання документів, до позитивних сторін збірника належить публікація матеріалів мовою оригіналу. На нашу думку, видання документальних та інших чужомовних джерел повинно здійснюватися лише в цей спосіб — жодний, навіть найкращий переклад не може передати всіх нюансів середньовічного документа. Оригінальний текст призначений для спеціаліста-дослідника, що мусить володіти даною мовою, переклад — для ширших кіл читачів. Часом цей останній може ще стати також підставою для інтерпретаційних роздумів над заплутаними формулюваннями оригінального тексту. Окрема подяка упорядникам за збереження (хоча й не повне) особливостей правопису документів, складених на Україні тогочасною діловою мовою — зокрема за залишення літери «ять». Таким чином ряд документів, з певними обмеженнями, може використовуватися при дослідженні історії української мови.

Опрацювання документів, їх підготовка до публікації проводилася згідно кращих традицій нашої археографії — вони, переважно, не викликають заперечень. В окремих випадках, однак, спосіб археографічного опрацювання та реального коментування викликає бажання посперечатися. Даремно упорядники відмовилися пояснити дати виготовлення документів, визначені ними в зв'язку з відсутністю їх в самому документі. Тоді можна було б звести до мінімуму можливі помилки. Наприклад, документ № 137 датується «1758 р., січня (не раніше 20)», повинно бути «1758 р., січень, не пізніше 20» — бо 20 січня даний документ вже надійшов до Генеральної військової канцелярії. Документ № 203 датується «1768 р., червня (не раніше 20)», насправді — «червень, не раніше 21», бо в документі згадується бій з гайдамаками в суботу — тобто саме 21 червня 1768 р. Невідома підстава датування документа № 258 — а якраз в цьому випадку датування має принципове значення. До речі, коментуючи цей важливий документ (йдеться про «Uniwersał do chłopów polskich», в зв'язку з яким вже існує чимала література), упорядники над-

то категорично твердять, що він звернений не до польського селянства, а до українського населення загарбаних Польщею земель.

Документи № 221, 273, на нашу думку, не листи (як говориться в заголовках до них), а скопійовані рукою тогочасні газетні повідомлення. В документі № 238 говориться не про гайдамаків «у Молдавії, біля Бару і Тернополя» (як подається в заголовку), а про конфедератів у цих саме місцях. Документ № 313, в якому слово «гайдамака» явно вжито в переносному значенні, не має відношення до теми збірника.

В рецензованій праці опубліковано цінний ілюстративний матеріал: фотокопії важливих документів, плани м. Умані. Жаль, що серед них немає факсиміле справді унікального автографу І. Гонти на протоколі допиту М. Залізняка (документ № 207). Замість стилізованих і недокументальних портретів М. Залізняка та І. Гонти варто було опублікувати достовірніші (принаймні відносно І. Гонти): портрет І. Гонти як ктитора церкви містечка Володарки на Сквирщині (портрет зберігався у В. Б. Антоновича; на його підставі зроблено літографований малюнок, вміщений в «Киевской старине», т. 4, 1888, листопад), його досить численні народні портрети кінця XVIII — початку XIX ст. (вони, хоча й іншого типу, але в порівнянні з ктиторським, не суперечать портретній подібності; зберігаються в Дніпропетровському та Львівському історичних музеях), народний, але можливо також не дуже далекий від дійсності портрет М. Залізняка з Мотронинського монастиря (зберігається в Сумському музеї). Цінним доповненням ілюстративного матеріалу могли стати репродукції малюнків Йоганна-Гейнріха Мюнца з 1781 р., який змалював Умань з шибеницями та палями (вони стояли ще тоді!), Лисянку, Богуслав, Смілу, Корсунь, Чигирин, гайдамацьку сім'ю (альбом Й.-Г. Мюнца зберігається в Державному історичному музеї СРСР в Москві).

Трохи докорів можна адресувати упорядникам допоміжних покажчиків. Вони відіграють велику роль в роботі з джерелами — тому до складання їх треба підходити дуже уважно. В них пропущено цілий ряд прізвищ або покликань на прізвища, що згадуються в документах. Наприклад, Таран Христин (№ 62); Плес-

качі (№ 136; в тексті чомусь з малої літери), Веневітинов Михайло (№ 137); Поламаній Остап (№ 212); Камінські (№ 228; знову з малої літери); Нейбурзький рід (№ 232); Мадейша; Залізняк Максим; Квасневський (останні в № 245) — всіх цих покликань немає в покажчику імен. Кантаржей (№ 214), Сасим (№ 240), Балог (№ 280) подаються в покажчику як Кантаржея (також з неправильним покликанням на № 210), Сасима і Балоч (ця помилка також в перекладі). «Радзівіл, князь» покажчика — це, насправді, дві особи: Радзівіл Михайло-Казимир (№ 35) і Карло-Станислав (№ 203, 233). Менше помилок в географічному покажчику. Правда, Гирева, Москальцева і Касва пасіки та Чернецька слобода згадуються не в № 60 (як подає покажчик), а в № 62; Москва в № 233 — це не місто (як в покажчику), а сипонім Московії, тобто Росії. Прикрі недоречності трапилися з географічними назвами Росопія (№ 223, 280), Leucsovia (там же), Eperjes (№ 280) — їх перекладено як Пожонь, Левксівія (№ 223) чи Леуксовія (№ 280) та Еперес. Еперес став особою та опинився в покажчику імен, дві інші географічні назви не потрапили в жоден покажчик. Насправді йдеться про Братиславу, Левочу і Пряшів, які в угорській мові відомі у звучанні Пожонь, Левча та Епереш (з латинізованими варіантами, як в № 223, 280, Позонія, Левчовія і Епереш). Шкода, що до покажчиків потрапили прізвища і географічні назви лише з документів, а весь багатий і дуже потрібний антропонімічний і топонімічний матеріал з передмови, бібліографії, приміток (їх же 22 стор. пегитом!) пропущено. Легко можна уникнути таких і подібних помилок, якщо звернути більше уваги на опрацювання допоміжного апарату.

Всі ці критичні зауваження, зрештою обмеженого характеру, не можуть применшити загальну високу оцінку збірника «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.», видання якого свідчить про дальше піднесення рівня джерелознавства на Україні та поширення діапазону археографічної праці. Опубліковані документи розкривають багато досі невідомого з історії боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення — і в цьому найбільша їх цінність.

Я. Р. Дашкевич

ІСТОРІЯ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЗА 100 РОКІВ,

Вид-во Київського ун-ту, К., 1968, 423 с.

Рецензована колективна праця з історії Одеського університету присвячена його столітньому ювілею. В ній на основі критичного переосмислення джерел і літе-

ратури підсумовано й узагальнено шлях вузу, висвітлено його вклад у розвиток вітчизняної та світової науки.

Перша частина книги присвячена історії університету від його заснування в 1865 р. до наших днів. Тут зазначено, що зачинателем матеріалістичної традиції Новоросійського університету був видатний

учений із світовим іменем І. І. Мечников.

Показано, як університет став одним з вогнищ революційного руху на Півдні України. 1871 р. тут діяв студентський гурток під керівництвом А. І. Желябова. Передова молодь була зв'язана з «Південно-російським союзом робітників». У студентському русі 80-х років брали активну участь Д. К. Заболотний, В. М. Хавкін, які згодом прославили вітчизняну науку. Значну увагу приділено показу активної участі студентів у революційних подіях 1905 р.

У центрі уваги авторів — історія вузу в найголовніший період його існування — радянський.

Найбільше місця відведено науковій роботі вузу. П. Г. Чухрій і П. Й. Карішківський у стислому нарисі показують основні напрями розвитку історичної науки в університеті за сторіччя (стор. 316—345). Розглядають багаторічну плідну працю прогресивного професора О. І. Маркевича (1847—1903). На жаль, характеризують його як дослідника історії Росії, економічного та культурного розвитку Півдня України і не відзначають його вклад у вивчення минулого Одеси.

До видатних дослідників-археологів належав професор Ф. К. Брун, наукова діяльність якого була тісно пов'язана з «Товариством історії і старовини», заснованим в Одесі 1839 р.

Цікавою є розповідь про значення Новоросійського університету як центру ідейного впливу на боротьбу народів Балкан за свою незалежність; про значний вклад у розвиток славістики В. І. Григоровича, Ф. І. Успенського та О. О. Кочубинського.

Криза буржуазної історичної науки в кінці XIX та початку XX ст. позначилась і на працях одеских учених, зокрема О. І. Линиченка, який поступово примкнув до офіційного проурядового напрямку тодішньої буржуазної історіографії, вороже сприйняв революцію 1905 р., а після лютого 1917 р. цілком перейшов на позиції великодержавного шовінізму. Антинародним поглядам О. І. Линиченка протистояли напередодні революції 1917 р. прогресивні історики Є. П. Трифільєв та Є. О. Загорівський, які виступали проти реакційної науки.

Дожовтневий період завершується аналізом наукової діяльності відомого вченого Є. М. Щепкіна (1860—1920 рр.) — внука відомого актора М. Г. Щепкіна. Вказується, що Є. М. Щепкін пройшов складний шлях шукань від ліберального кадета (1905 р.) до комуніста (1919 р.). У своїх численних працях з вітчизняної та зарубіжної історії він висловлював ідеалістичні погляди, перебільшував роль ідей і особби в історичному процесі. В останні роки свого життя став на шлях свідомого вивчення марксистської теорії.

Після перемоги Жовтня в Одеському університеті створились сприятливі умови для розвитку історичної науки. Поряд з ста-

рою професурою виявила себе молода поросль істориків-марксистів — К. П. Добролюбський, Й. Д. Вайнштейн, М. Л. Рубінштейн, С. М. Ковбасюк, Є. В. Гороховська та ін.*

Розглядаючи наукову діяльність університету з 1933 р., автори докладно зупиняються на перебудові роботи вчених у світлі постанови ЦК партії і Радянського уряду про викладання громадянської історії.

Значне місце автори приділили стану розвитку історичної науки в університеті у післявоєнні роки. За останні 10 років науковці спрямовували свою увагу на створення колективних праць і монографій з найактуальніших питань вітчизняної історії (стор. 340—342). Кафедра історії КППРС підготувала ряд монографій з актуальної тематики (стор. 309—316). На жаль, автори не згадують цікаві книги А. Бачинського і М. Дихана (Дай руку, другар! Одеса, 1965) та З. Першиної (Імени Январского восстания, Одеса, 1963) та ін.

У нарисі розглядається також наукова робота в галузі стародавньої історії, археології, епіграфіки та нумізматики. Важливою подією в науковому житті республіки було відновлення у 1959 р. Одеського археологічного товариства, яке об'єднує вчених УРСР і РРФСР. За останні роки ним підготовлено два томи «Записок Одеського археологічного товариства» (1960, 1967).

З рецензованої книги читачі дізнаються про вивчення французької буржуазної революції науковцями кафедри нової історії, зокрема, доцентами В. С. Алексеевим-Поповим, Н. І. Володимировою та І. В. Зав'яловою, про даліше дослідження історії слов'янських народів тощо.

Говорячи про недоліки книги, слід сказати, що у такому солідному виданні надто мало сказано про вихованців Одеського університету, які стали видатними вченими. Лише в одному місці (стор. 105) згадуються І. О. Гуржій (нині член-кореспондент АН УРСР) та Й. Л. Портной (нині кандидат історичних наук), яких у 1939 р. було відзначено за кращі студентські праці. Не названо такого відомого історика, як А. М. Панкратова, яка закінчила 1917 р. Вищі жіночі курси, що злилися тоді з університетом, а також вчених М. Л. Рубінштейна, С. Я. Борового, Й. Л. Вайнштейна, С. М. Ковбасюка, П. А. Некрасова, З. В. Першину,

* При розгляді стану історичної науки в 20-х роках автори, на жаль, не використали цінних праць М. Л. Рубінштейна (О путях исторического исследования. — «История СССР», 1962, № 6) та С. С. Дмитриева (Из истории советской исторической науки. Историк Н. Л. Рубинштейн (1897—1963). — Ученые записки Горьковского государственного университета, вып. 71, ч. I, Горький, 1964).

П. Г. Чухрія, П. Й. Каришковського та ін.

У рецензованій книзі, на жаль, немає іменного покажчика, огляду джерел та

літератури. Та незважаючи на недоліки, вона є певним вкладом в радянську історичну науку.

С. Я. Марлінський

П. В. КОСТИН.

ФБР: ПОРТРЕТ ВО ВЕСЬ РОСТ,

М., вид-во, «Мисль», 1970, 230 с.

Рецензована книга проливає світло на одну з глибоких і тому найбільш прихованих пружин державного механізму сучасного американського буржуазного суспільства. В ній висвітлюється історія виникнення політичної поліції в США, послідовного зростання її ролі, розкриваються класові функції Федерального бюро розслідування.

За заявами американських політичних діячів, США — еталон «вільного світу», а фактично — держава, в якій внутрішня безпека розуміється як свобода від соціального протесту, де інакомислення розглядається як безпосередній доказ політичної неблагонадійності, а ідея депортації «неблагонадійної думки» визнана державною доктриною.

Свобода по-американськи — це, насамперед, всляке обмеження навіть конституційованих в США свобод і демократичних прав.

На фоні внутрішнього життя Сполучених Штатів автор показує, що апарат придушення політичної опозиції, політика поневолення громадянської совісті американців засобами масової істерії виникли не вчора, вони сягають своїм корінням в минуле. Про це можуть свідчити наведені в книзі документи про масові арешти в 1919—1920 рр., так звані «пальмеровські облави», вбивство Сакко і Ванцетті в 1927 р., жорстокі переслідування комуністів та лівих діячів тред-юніонів.

Одна за одною з сторінок книги постають картини насильства, що його зазнають насамперед ліві організації та їх діячі, борці за громадянські права та інші прогресивно настроєні американці, а інколи навіть і окремі буржуазні політики, які займають більш-менш реалістичну позицію з питань внутрішнього і зовнішнього курсу країни.

З перших років існування ФБР його діяльність була спрямована, головним чином, проти прогресивних робітничих організацій, лівих течій в робітничому русі. Красномовним щодо цього є антиробітниче досє ФБР: переслідування «Індустріальних робітників світу» (ІРС) та інших прогресивних організацій; безпосередня участь у створенні та діяльності так званих «патріотичних спілок», які нібито об'єднували «узами братерства» робітників та підприємців, а фактично були спрямовані проти профспілок; створення цілого арсеналу засобів поліцей-

ських інтриг проти робітничих організацій тощо.

Особливою «увагою» ФБР користувалися марксистські групи, а пізніше — Комуністична партія США. Антикмуністична істерія, що набула найбільшого розмаху в США в 50-і роки, створила особливо сприятливі умови для діяльності американської політичної поліції в цьому напрямку. В здійсненні горезвісного курсу «полювання на відьом» спеціальна комісія Д. Маккарті йшла поруч із службою Е. Гувера, і цей факт ще раз підкреслює не тільки тотожність цілей ФБР і маккартистів, але й тісну практичну взаємодію між ними.

В 60-і роки дії ФБР спрямовані, головним чином, проти руху за громадянські права, антивоєнного руху, демократичних організацій молоді, які в картотеках Служби безпеки характеризуються як рухи і організації «комуністичного фронту». Американців знов залякують змовами, цього разу в негритянських гетто, твердять про «зраду» і «антипатріотизм» студентських організацій, що виступають проти війни у В'єтнамі. Автор справедливо відзначає незграбність пропагандистської зброї, якою користується ФБР, проте необхідно визнати, що вона, на жаль, діє досить ефективно.

Під час загострення класових конфліктів в США, піднесення руху за громадянські права, розгортання антивоєнної боротьби, що мало місце в середині 60-х років, розширились масштаби діяльності американської політичної поліції, активізувались її дії в багатьох штатах.

З одного боку — сили реакції, які користуються матеріальною підтримкою впливових монополістичних кіл і дії яких координує централізований апарат придушення внутрішньої опозиції, з другого — сили демократії й прогресу, поки що розрізнені, які шукають шляхів до єдності і до правильної політичної стратегії боротьби. Від результатів цього протистояння залежить дуже багато.

Цінність книги П. Костіна також у соціальної джерельної бази, яка включає офіційні матеріали, відповідні дослідження американських авторів, пресу США різних напрямків. Автор використав документи з фондів архіву міністерства праці США, що публікуються вперше. Вони дали змогу проаналізувати ту сторону діяльності ФБР, яка спрямована проти лівого крила робітничого руху.

Рецензована праця, безперечно, буде з інтересом зустрінута радянськими американістами, широкими колами читачів.

В. А. Злива

Хроніка та інформація

ПРИСВЯЧЕНО ФРІДРІХУ ЕНГЕЛЬСУ

11 листопада 1970 р. в Інституті історії партії ЦК КП України відбулася науково-теоретична конференція «Ф. Енгельс — видатний теоретик марксизму і вчитель міжнародного робітничого класу», присвячена 150-річчю від дня народження Фрідріха Енгельса. Конференцію відкрив заступник директора Інституту професор Г. М. Мултих.

З доповіддю «Ф. Енгельс — один з основоположників марксизму» виступив кандидат філософських наук В. В. Косолапов. Він охарактеризував багатогранну діяльність Ф. Енгельса по ідейному озброєнню і організаційному згуртуванню лав пролетаріату, показав історію формування і розвитку історичного матеріалізму як теоретичної основи наукового соціалізму, основні ідеї якого втілені в «Маніфесті Комуністичної партії», відзначив історичну місію пролетаріату як мотильника капіталізму, піддав різкій критиці погляди буржуазних істориків на науково-технічну революцію.

Кандидат історичних наук В. І. Білоусов виголосив доповідь на тему «Ф. Енгельс про партію робітничого класу». Він відзначив, що вчення про всесвітньо-історичну роль пролетаріату є головним в марксизмі, його невід'ємною складовою частиною. Поширення ідей соціалізму серед пролетаріату — основне завдання революційної партії.

Засновники марксизму вели жорстоку боротьбу проти опортунізму в робітничому русі, наголошували на тому, що партія пролетаріату повинна постійно звільнятися від чужих елементів у своїх лавах.

Кандидат історичних наук В. В. Сухарєв присвятив свою доповідь темі «Роль Ф. Енгельса в боротьбі за інтернаціональну єдність робітничого руху». Як відзначив оратор, Ф. Енгельс не тільки вивчав життя робітничого класу, але й брав участь у його боротьбі. Поряд з

К. Марксом Ф. Енгельс став провідником і палким поборником пролетарського інтернаціоналізму, принципи якого знайшли концентроване втілення в заклику «Пролетарі всіх країн, єдналися!»

З повідомленнями «Ф. Енгельс і сучасна картина світу» виступив Б. Б. Жилін. Він відзначив, що Ф. Енгельс був не лише філософом і соціологом, але й видатним вченим, природодослідником. Метою його досліджень в галузі природознавства було філософське узагальнення з позицій матеріалізму і діалектики досягнень сучасної йому природничої науки, створення діалектико-матеріалістичної картини природи.

З повідомленням «Ф. Енгельс і революційна Росія» виступила Т. Т. Гриценко. Вона підкреслила, що протягом майже всієї своєї діяльності К. Маркс і Ф. Енгельс підтримували тісний зв'язок з російськими революціонерами і прогресивними науковцями, вивчали історію, літературу Росії і України.

З повідомленням «Твори Ф. Енгельса на Україні» виступила О. С. Лук'яничук. На Україну твори К. Маркса і Ф. Енгельса почали проникати ще в 40—50 роках минулого сторіччя. У 80-х роках були зроблені перші спроби нелегального видання марксистських творів на Україні. Наприкінці XIX ст. з'являються перші легальні видання творів. За роки Радянської влади (1917—1969) в нашій республіці твори К. Маркса і Ф. Енгельса виходили 270 разів загальним тиражем 4 369 тис. примірників.

У заключному слові професор Г. М. Мултих відзначив проведення колективом значну роботу по вивченню і пропаганді творів Ф. Енгельса, видатного теоретика марксизму і вождя світового робітничого руху.

Б. Б. Жилін

* * *

Наша країна разом з усім прогресивним людством відзначила 150-річчя з дня народження Ф. Енгельса — одного з основоположників наукового комунізму, великого пролетарського революціонера, організатора і вождя міжнародного комуністичного руху, геніального мислителя, вірного друга і соратника К. Маркса.

12 листопада відбулися урочисті об'єднані загальні збори відділів економіки, історії, філософії і права, літератури, мови та мистецтвознавства Академії наук

УРСР, присвячені 150-річчю з дня народження Фрідріха Енгельса.

Відкриваючи збори, віце-президент АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід сказав про багатогранну творчу спадщину Енгельса, що охоплює найважливіші галузі науки: філософію, політичну економію, історію, науку про державу і право. З доповідями виступили доктор філософських наук П. С. Дишлевий «Фрідріх Енгельс і сучасне природознавство», кандидат економічних наук П. С. Пахомов «Фрідріх Енгельс про економічні закономірності розвитку комуністичного суспільства». З великим інтересом присутні слухали доповідь члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія «Фрідріх Енгельс і Україна», в якій на конкретному фактичному матеріалі показано, як глибоко вивчали К. Маркс і Ф. Енгельс питання історії України періоду феодалізму, соціально-економічного розвитку її в пореформений період, питання революційного руху в Росії та на Україні. Наведено цікаві факти про зв'язки й контакти Ф. Енгельса з громадськими й культурними діячами України, видання й поширення творів основоположників марксизму, вплив їх на розвиток революційного руху та на створення в

нашій країні марксистської партії, яка очолила трудящі маси в боротьбі проти царизму і капіталу за перемогу соціалістичної революції.

Вчення Маркса-Енгельса-Леніна, підкреслив у своїй доповіді І. О. Гуржій, стало непорушною основою діяльності КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій, могутньою силою в боротьбі трудящих капіталістичних країн за визволення від соціального гніту й експлуатації, прапором боротьби поневолених і залежних народів проти колоніалізму та неокolonіалізму.

Під бурхливі оплески присутніх, примірник своєї книги «Фрідріх Енгельс про Україну», нещодавно виданої Політбюро УРСР, І. О. Гуржій подарував почесному гостю — Генеральному консулу Генерального консульства НДР у Києві Ірмгардт Зіккерт.

Учасники зборів заслухали доповіді кандидатів філологічних наук О. В. Шпильової «Фрідріх Енгельс про літературу», М. М. Пилинського «Питання мовознавства у працях Фрідріха Енгельса» та доповідь кандидата мистецтвознавства Ю. М. Бобоска «Фрідріх Енгельс і мистецтвознавство».

Ю. Г. Іващенко

13 листопада 1970 р. в актовому залі Вищої партійної школи при ЦК КП України відбулася об'єднана ювілейна наукова сесія, присвячена 150-річчю від дня народження Фрідріха Енгельса. Її організували Академія наук Української РСР, Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР та Вища партійна школа при ЦК КП України.

Сесію відкрив президент Академії наук Української РСР академік Б. Є. Патон. У вступному слові він відзначив, що 150-річчя від дня народження Фрідріха Енгельса — великого пролетарського революціонера, організатора і вождя міжнародного комуністичного руху, геніального мислителя, вірного друга і соратника К. Маркса відзначає все прогресивне людство. Ювілейній науковій сесії передували урочисті засідання вчених рад інститутів АН УРСР, вузів республіки.

Життя і діяльність Енгельса, відзначив промовець, невіддільні від життя і діяльності К. Маркса. Коло наукових інтересів і праць Енгельса, як і Маркса, визначалося інтересами визвольного руху пролетаріату, завданнями розробки ідейно-теоретичної зброї цієї боротьби. Ф. Енгельс залишив невичерпну спадщину в галузі природознавства, політичної економії, філософії, наукового соціалізму, історичної науки і мовознавства, воєнної історії.

Член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук виступив з доповіддю «Фрідріх Енгельс — великий теоретик марксизму і діяч революційного робітничого руху». З великим інтересом була прослухана доповідь академіка АН УРСР П. І. Костюка на тему «Фрідріх Енгельс і сучасні проблеми природознавства».

В роботі сесії взяв участь кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко.

В. П.

«Фрідріх Енгельс як історик» — під таким девізом пройшла 19 листопада 1970 р. наукова сесія, скликана Інститутом історії АН УРСР та Науковою Радою з історії історичної науки при Секції суспільних наук АН УРСР. Вона була присвячена багатій історіографічній спадщині одного з основоположників наукового комунізму, друга й соратника К. Маркса, геніального мислителя Фрідріха Ен-

гельса, 150-річчя від дня народження якого широко відзначили наприкінці 1970 р. народи нашої країни і все прогресивне людство світу. На сесії були присутні історики Києва, Харкова, Одеси, Львова, Донецька, Ворошиловграда, Чернівців, Кам'янець-Подільська, працівники архівних установ, бібліотек республіки. В роботі сесії брав участь віце-консул консульства Німецької Демократичної Республіки в Києві Отто Лайхт.

Сесію вступним словом відкрив директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба. Він, зокрема, відзначив, що людство завдячує вождям міжнародного робітничого руху К. Марксу і Ф. Енгельсу за те, що вони заклали основи вивчення марксистської історичної науки, матеріалістичного розуміння історії. Промовець підкреслив далі, що діапазон Ф. Енгельса як історика, надзвичайно широкий; в його історіографічній спадщині значне місце займають питання революційного робітничого руху в різних країнах Європи, воєнно-історичні проблеми, не останнє місце в його працях належить розробці історії Росії й України, зокрема; але провідною серед цього розмаїття проблем була проблема міжнародного робітничого руху, вивчаючи яку, Ф. Енгельс звертався до сучасних йому фактів і подій, робив узагальнення. Безсмертне вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, заключив оратор, виникло саме як узагальнення досвіду міжнародного робітничого руху і відіграло важливу роль у подальшому поширенні та розробці ідей наукового комунізму.

Доповідь «Питання історії України в працях Ф. Енгельса» виголосив на сесії заступник директора Інституту історії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій. На конкретному історичному матеріалі промовець показав, як К. Маркс і Ф. Енгельс глибоко цікавилися історією Росії та України, навів влучні характеристики різних періодів і явищ історії економічного і суспільно-політичного розвитку України, дані Ф. Енгельсом в ряді його праць, торкнувся питання про особисті зв'язки й контакти Ф. Енгельса з громадськими діячами України. Значну увагу в доповіді було присвячено питанню про видання й поширення на Україні творів Ф. Енгельса.

«Питання давньої історії східних слов'ян в працях Ф. Енгельса» — з такою доповіддю на сесії виступив директор Інституту археології АН УРСР член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко. Він, зокрема, наголосив на тому, що Ф. Енгельс перший почав використовувати для вивчення історії суспільства дані археологічні, антропологічні, етнографічні. Червоною стрічкою в науковому доробку Ф. Енгельса проходить ідея про роль праці і роль народних мас при вивченні суспільних єдностей; доповідач розкрив і проілюстрував ці важливі положення. Оратор підкреслив також, що важливою особливістю праць Ф. Енгельса є простеження ним розвитку людської свідомості, тобто процесу розвитку історії від простих форм до складніших.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук О. С. Компан виступила з доповіддю «Дослідження Ф. Енгельсом важливіших проблем історії середніх віків», в якій наголосила на тому, що великий мислитель детально займався вивченням

питання про просування і розповсюдження ідей відродження і їх історико-географічні рамки. Значний внесок, підкреслила оратор, Ф. Енгельс вніс у дослідження процесу антифеодальної боротьби та ролі ідеології в період середньовіччя.

З доповіддю «Ф. Енгельс і деякі головні питання історії країн Сходу» виступив завідувачий відділом Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук С. М. Пархомчук. Головну увагу в ній було приділено викриттю Ф. Енгельсом жорстокої колоніальної політики на Сході, варварських методів розширення території колоній. Червоною стрічкою в доповіді пройшли ідеї Ф. Енгельса про шляхи народів колоніальних країн до незалежності, шляхи революціонізування всіх пригноблених народів.

Тема доповіді на сесії старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР доктора історичних наук М. Н. Лещенка — «Ф. Енгельс і розвиток суспільної думки на Україні». Основний її напрямок — це показ тісних зв'язків представників революційно-демократичного крила на Україні з ідеями К. Маркса і Ф. Енгельса, широка обізнаність їх з ідеями й працями основоположників наукового комунізму. Певне висвітлення в доповіді знайшли питання про розвиток марксистської думки на Україні, про знання й вивчення праць Ф. Енгельса прогресивними діячами України.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук В. Г. Сарбей виголосив доповідь «Праці Ф. Енгельса в спадщині українських революціонерів-демократів». Вчений підкреслив, насамперед, що одна з важливих проблем, а саме — вплив праць Ф. Енгельса на твори революціонерів-демократів, майже не висвітлена в історичній літературі. Доповідач в історіографічному плані проаналізував стан розробки проблеми на Україні за певними аспектами, накреслив шляхи подальшого її вивчення, висловивши ряд цікавих думок.

На сесії виголошена і доповідь доктора історичних наук професора Київського державного університету В. Н. Котова «Зовнішня політика Росії в оцінці Ф. Енгельса». Доповідачем були окреслені зроблені Ф. Енгельсом основні лінії зовнішньої політики царизму в Росії в XIX ст., дана загальна характеристика російської дипломатії і війн на основі праць Ф. Енгельса. Історик підкреслив, що всі ці проблеми розглядаються Ф. Енгельсом у тісному зв'язку з перспективами перемоги пролетарської революції.

«Поширення праць Ф. Енгельса на Україні» — ця тема знайшла свою розробку в доповіді доктора історичних наук професора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ П. М. Шморгуна. Він в історіографічному аспекті проаналізував здобутки науки в цьому питанні за останні 10 років, назвав цілий ряд істориків, чий праці

внесли певний вклад у розробку даної проблеми. В доповіді було висловлено ряд цінних побажань щодо напрямків роботи на майбутнє.

Сесія пройшла на високому ідейно-теоретичному рівні і викликала великий інтерес у присутніх. Вона показала, що укра-

їнські радянські історики внесли великий вклад у вивчення дорогоцінної спадщини Ф. Енгельса, створили цінні дослідження, присвячені життєвому шляху полум'яного революціонера, геніального мислителя.

Н. В. Комаренко

* * *

4 листопада 1970 р. у Львівському філіалі Центрального музею В. І. Леніна в урочистій обстановці було відкрито виставку, присвячену 150-річчю від дня народження Фрідріха Енгельса, яку підготували Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Центральний державний історичний і обласний архів, Наукова бібліотека АН УРСР, Бібліотека іноземної літератури ім. Ю. Фучіка.

Експозиція розміщена в трьох залах і складається з трьох розділів: «Карл Маркс і Фрідріх Енгельс — основоположники наукового комунізму», «Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні», «Торжество ідей марксизму-ленізму». Експонати першого розділу розповідають про юнацькі роки та дружбу К. Маркса і Ф. Енгельса. Увагу привертає фотокопія праці Ф. Енгельса «Принципи комунізму», написаної 1847 р.; переклад вступу і частини першого розділу «Маніфесту комуністичної партії», перекладеного на російську мову; перші видання «Маніфесту комуністичної партії», серед них переклад українською мовою, зроблений Лесею Українкою (вийшов з друку 1902 р. у м. Львові); фотокопії листів Ф. Енгельса К. Марксу з Менчестера в Лондон від 7 вересня 1852 р., де він пише, що вивчає російську мову; К. Маркса — Ф. Енгельсу від 10 квітня 1856 р. з обіцянням надіслати російський і німецький тексти «Слова о полку Ігоревім», фотокопія оригіналу передмови до другого видання «Маніфесту комуністичної партії», підписаної Марксом і Енгельсом 21 січня 1882 р.; та ін.

Другий розділ виставки експонує «Програму галицьких соціалістів», написану

Ів. Франком під впливом «Маніфесту комуністичної партії»; «Капітал» К. Маркса (1881 р.); донесення Львівської дирекції поліції від 23 липня 1870 р. про розповсюдження в Галичині «Маніфесту комуністичної партії» і журналу «Колокол»; протокол зізнання М. Павлика на допиті у Львівському крайовому карному суді (1878 р.); листи В. Засулич із Савої та Лондона М. Павликові з проханням надіслати галицькі видання (1894 р.); автографи перекладів Ів. Франком «Капіталу» К. Маркса та праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» на українську мову (згадані матеріали зберігаються в ЦДІА УРСР у Львові).

В розділі «Торжество ідей марксизму-ленізму» є фото В. І. Леніна під час виголошення промови на відкритті тимчасового пам'ятника К. Марксу і Ф. Енгельсу 7 листопада 1918 р.; фотокопія праці В. І. Леніна «Три джерела і три складові частини марксизму», вміщеної у журналі «Просвещение», 1913, № 3 (березень). Викликала інтерес діаграма видань в СРСР творів класиків марксизму-ленізму за період 1917—1966 рр. та інші документи.

Окремим розділом показано твори Ф. Енгельса, видані на мовах народів світу.

Багатий тематичний матеріал, унікальні експонати, вдале оформлення залишають у кожного відвідувача виставки незабутнє слово В. І. Леніна «Енгельс був найвидатнішим ученим і вчителем сучасного пролетаріату в усьому цивілізованому світі».

П. І. Захарчишин

VII ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС СОЦІОЛОГІВ

З 14 по 19 вересня 1970 р. в болгарському місті Варна проходив VII Всесвітній конгрес соціологів, на якому зібрались три з п'яти тисяч делегатів та гості з 80 країн світу.

Конгрес відкрив вступним словом голо- за Болгарського організаційного комітету проф. Ж. Ошавков. З привітальною промовою виступив голова Ради Міністрів НРБ Тодор Живков, який зазначив, що «наука соціологія... має пряме відношення до кардинальних проблем життя людського суспільства — до проблем його розвит-

ку, його рушійних сил, форм суспільної організації і управління, відносин між соціальними групами, народами і державами; до справи миру і прогресу на землі... Це і визначає величезне значення головної теми цього конгресу: «Сучасне і майбутнє суспільство. Наукове передбачення і соціальне планування»¹.

¹ VII Световен конгрес по социологии. Варна. 14—19.X. 1970, Бюллетень, Болгарский организационный комитет VII Мирового конгресса социологии, № 2, стор. 1.

На пленарних засіданнях та секціях конгресу, в робочих та інших групах і в комітетах було розглянуто проблеми міжнародних відносин і внутрішнього життя народів, розвитку великих і малих націй, держави та сім'ї, влади та суспільства, держави і права, праці і вільного часу, соціології міста і села, політики і медицини, культури і техніки, молоді, загальної письменності, боротьби з гнітом, зубожінням мас тощо. Проблеми методики досліджень розглядалися поряд з великими проблемами сучасних соціальних теорій. Всього було заслухано близько 1 тис. доповідей і повідомлень.

Радянську делегацію очолював віце-президент АН СРСР директор Інституту соціальних досліджень академік А. Румянцев. До складу делегації входили вчені Москви, Ленінграда, Свердловська та союзних республік, зокрема, представники української соціологічної науки. Крім того в роботі конгресу взяло участь три групи гостей від Українського товариства дружби і культурного зв'язку з закордоном, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, молодіжних організацій і Українського відділення Радянської соціологічної асоціації.

14 вересня під головуванням професора Я. Щипанського почалося перше пленарне засідання, на якому з доповіддю «Соціологія і соціальне прогнозування» виступив професор Живко Ошавков (НРБ), «Соціальне прогнозування і планування в СРСР» — тема повідомлення академіка А. Румянцева (СРСР)². Професор А. А. Катрі (Індія) запропонував слухачам доповідь на тему «Молодь, як фактор змін». З великим інтересом був прийнятий змістовний виступ «Використання соціології в суспільствах, що розвиваються» професора Франко Ферраротті — директора Інституту соціології Римського університету, «Концепція соціологічної системи і соціальне прогнозування» — тема доповіді професора Еріха Хана (НДР).

Другий день конгресу почався з обговорення проблем соціології і розвитку країн «третього світу».

Численні і складні проблеми соціології досліджуються вченими на різних рівнях, різними методами та методиками. Тому багатьох слухачів приваблювало обговорення питання співвідношення та взаємозв'язку макро- і мікро-соціології.

Великий інтерес викликала зустріч «за круглим столом» в головному залі Палацу культури і спорту з питань загальної теорії соціальної еволюції і емпіричних моделей розвитку. З відповідною доповіддю виступив голова Радянської соціологічної асоціації професор Г. В. Осипов. На цьому засіданні делегати і гості заслухали доповідь професора І. Трибаджаківа (Болгарія) «Ідея соціального й історично-

го прогресу з точки зору марксистської науки». Багато уваги приділялося критиці антинаукових концепцій³.

На конгресі ясно відчувалося велике значення марксистсько-ленінської науки для різноманітних соціальних теорій сучасності. Про це, зокрема, свідчили два засідання присвячені темі «Ленінізм і теоретичні проблеми сучасного суспільного розвитку». На першому засіданні головував академік П. М. Федосєєв (СРСР), який висвітлив основи ленінської концепції суспільного розвитку. Активну участь в обговоренні цих проблем взяли представники різних країн світу, зокрема вчені Радянського Союзу. Академік М. Мітін (СРСР) з ленінських позицій викрив наукову безпідставність теорії «післяіндустріального суспільства» Д. Бела (США)⁴. На великому фактичному матеріалі академік М. Мітін дав ґрунтовний виклад марксистсько-ленінського вчення про класи та класову боротьбу, показавши безпорадність тих вчених США, які класифікують сучасну соціальну структуру американського суспільства на основі того, до якого класу чи соціального прошарку відносять себе самі громадяни імперіалістичної держави.

Взаємозв'язок соціології і прогнозування та історичної науки яскраво показав професор Г. Є. Глезерман (СРСР). Він підкреслив, що не тільки в Радянському Союзі, але і на Заході звертається увага на те, що прогнозування стосується не тільки майбутнього, але і минулого. Обґрунтовуючи свою думку і погоджуючись з аргентинським філософом Маріо Бунге, який визначає передбачення як заключення, зроблене від відомого до невідомого⁵, професор Глезерман зауважив, що фактор часу завжди присутній в «передбаченні... Тільки в одних випадках передбачення стосується до майбутнього виникнення подій, а в інших — до майбутнього відкриття вже існуючих об'єктів чи їх властивостей»⁶.

Т. Трендафілов (Болгарія) говорив про особливе значення системи методів, якими користувався В. І. Ленін, досліджуючи імперіалізм і захищаючи марксистські принципи вивчення історії. Доктор Хайзелер (ФРН) зупинився на характері реформістських вигадок про суспільні групи капіталістичного суспільства і підкреслив, що ленінська методологія дослідження викриває їх реакційну суть. Професор Дж. Соммервілл (США) присвятив свій

³ VII Световен конгрес по социология. Бюллетень, № 4, стор. 3—4.

⁴ Там же, Бюллетень, № 5, стор. 8.

⁵ М. Бунге. Причинность. Место принципа причинности в современной науке, М., 1962, стор. 353—356.

⁶ VII Международный социологический конгресс. Специальная серия. «Ленин и социология»; Г. Е. Глезерман. В. И. Ленин и проблемы научного предвидения явлений, М., 1970, стор. 2—3.

² VII Световен конгрес по социология. Бюллетень, № 2, стор. 8.

виступ ленінському принципу партійності в соціології і підкреслив, що він базується на методологічному зв'язку теорії з практикою. Професор Г. Бесс (Франція) зупинився на питанні актуальності ленінізму для аналізу суспільно-історичного розвитку на сучасному етапі. Наша епоха підтверджує ленінські висновки про вирішальну роль робітничого класу і спростовує їх опонентів, заявив оратор. Ленінізм забезпечує можливість фундаментального методологічного підходу до розкриття закономірностей історичного процесу. Учасники засідання вислухали також повідомлення Й. Вітера (Польща), професорів М. І. Куліченка і М. Руткевича (СРСР).

Головуючий проф. Ферраротті у заключному слові сказав про величезне значення ленінізму, який «постійно нагадує нам, що емпіричні дані розкривають лише частину соціальної дійсності. Ленінізм вчить нас, що перехід від емпіричного до загального здійснюється не метафізичним шляхом, а на основі діалектичного методу»⁷.

Академік П. Федосєєв (СРСР) зробив короткий огляд доповідей і підкреслив, що вони є цінним вкладом в розробку теми про ленінізм і теоретичні проблеми розвитку сучасного суспільства.

Значний інтерес викликала робота Дослідницького комітету «Соціологія і політика», який розглядав питання соціальної структури і політичної орієнтації, співвідношення між студентським рухом протесту і робітничим класом.

Професор О. Д. Модржинська (СРСР) в своїй яскравій доповіді пока-

зала, що головні суперечності в країнах, які стали на шлях національного відродження і вільного розвитку, обумовлені не етнічними чи мовними відмінностями, а передусім класовими антагонізмами. Розглядаючи перспективи розвитку людства, вона звернула увагу присутніх на той шлях, по якому розвиваються соціалістичні країни, насамперед СРСР. Частину свого виступу вона присвятила соціалістичній демократії, яка для багатьох країн світу є ще ідеалом майбутнього⁸.

Значний інтерес делегатів конгресу викликала виставка соціологічної літератури, на якій експонувалось майже 2 тис. томів з дванадцяти країн світу. Найбільш повно були представлені Франція (409 томів), ФРН (290), СРСР (250), Болгарія (160), Польща (145), НДР (140), Румунія (137), Італія (108)⁹.

На конгресі було обрано новий склад виконкому на чолі з президентом професором Р. Хілом (США). Віце-президентами обрали Ж. Ошавкова, професорів Т. В. Боттоморе і Алдо Є. Соларі. До складу Виконкому від Радянського Союзу увійшов голова Радянської соціалістичної асоціації професор Г. В. Осипов.

Після закінчення офіційної частини відбувся прийом, влаштований Тодором Живковим на честь учасників і гостей конгресу.

Матеріали конгресу найближчим часом будуть опубліковані в чотирьох томах Актів конгресу.

І. Л. Боляний

⁷ VII Световен конгрес по социология. Бюллетень, № 6, стор. 1—3.

⁸ VII Световен конгрес по социология. Бюллетень, № 3, стор. 5; № 4, стор. 7.

⁹ Там же, стор. 1—2.

КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ГАЛИЦЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

В липні-вересні минулого року наукова громадськість нашої республіки широко відзначила славу дату — 50-річчя проголошення Радянської влади в Західній Україні. В м. Тернополі в липні 1920 р. був встановлений перший Радянський уряд — Галревком на чолі з В. П. Затонським.

8—10 жовтня 1970 р. цій знаменній даті була приурочена ювілейна наукова конференція, організована Тернопільським факультетом Київського Інституту народного господарства і Тернопільською обласною організацією Товариства «Знання».

У роботі конференції взяли участь науковці вузів м. Тернополя, гості з Києва, Львова, Чернівців, пропагандисти міста й області, учителі історії шкіл і технікумів області, члени Товариства «Знання».

Учасники конференції заслухали на пленарному засіданні і обговорили на секції

ряд цікавих та змістовних наукових доповідей, спогадів, повідомлень. Так, М. Д. Гаврилук — колишній інспектор Галревкому, нині персональний пенсіонер, який проживає в м. Чернівцях — виступив з спогадами про діяльність Радянської влади у 1920 р. в м. Тернополі, повітревкомів, про декрети, переписку Галревкому, його діячів. В кінці свого виступу поділився чудовим враженням про сьогоднішній Тернопіль.

Доцент Київського державного університету В. А. Морозов, автор багатьох книг, наукових розвідок про В. П. Затонського, якого знав особисто, виступив з доповіддю про діяльність голови Галревкому, видатного діяча нашої країни В. П. Затонського.

З доповіддю — «Утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки» ви-

ступив доцент Тернопільського факультету Київського Інституту народного господарства В. П. Шкварець. Директор Тернопільського історико-краєзнавчого музею Б. Б. Ельгорт доповів про «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху у Східній Галичині».

Тема виступу завідуючого відділом Тернопільського обкому партії С. П. Нечая — «Політично-масова робота партійних організацій в Галицькій СРР».

Науковий співробітник Тернопільського факультету Київського Інституту народного господарства Ф. І. Боднар виступив з повідомленням «Інтернаціональна солідарність Червоної Армії з трудящими Галичини (липень — вересень 1920 р.)».

Доцент Тернопільського факультету Київського інституту народного господарства Р. П. Ростикус виступив з доповіддю «Перші заходи Галревкому в розвитку культури», а інструктор Тернопіль-

ського обкому партії М. С. Колесник доповідав про «Діяльність Галревкому в галузі народної освіти». З доповіддю «Фінансова та грошова система в Галицькій СРР» виступив доцент Тернопільського факультету Київського інституту народного господарства О. Г. Пекун, а доцент того ж факультету В. П. Вихруш — «До питання бюджетної політики Галревкому». Повідомлення про «Огляд основних архівних джерел до історії Галревкому» зробив старший науковий співробітник Тернопільського облдержархіву М. П. Глинський.

Всі виступи заслухані з великою увагою. Авторів наводили нові архівні джерела, матеріали з тогочасної преси. Під час конференції діяла виставка копій архівних джерел, фотографій, підготовлених науковими співробітниками Тернопільського облдержархіву.

Р. П. Ростикус

НАЙСТАРІШИЙ НА ПОДІЛЛІ

Кам'янець-Подільському історичному музею-заповіднику сповнилося вісімдесят років. Заснований Подільським історико-археологічним товариством, він спершу називався давньосховищем історико-статистичного комітету. Завідував ним дослідник історії Поділля Є. І. Сіцинський. У 1904 р. музеєм надруковано опис давніх книжок, а в 1909 р. видано опис усіх музейних цінностей. В передмові до нього Є. І. Сіцинський писав: «Будучи єдиною на Поділлі громадською збіркою старожитностей, музей збирає все, що стосується археології, історії й етнографії місцевого краю».

Згідно з цим описом музей мав у своїй колекції: з археології — 114 експонатів, предметів старовини (зброя, кераміка та ін.) — 236, живопису — 65, фото — 585, рукописів, грамот — 39, книжок-стародруків — 334, старовинних карт і планів — 14, з нумізматики — 2968. Надзвичайну цінність мали: портрет Устима Кармалюка, виконаний славетним художником В. Тропініним (на жаль, цей портрет загубився в роки Великої Вітчизняної війни) та оригінали грамот XVI—XVII ст., даровані кам'янецьким цехам. В колекцію нумізматики входили монети Греції і Риму I ст. до н. е. та I—II ст. н. е., монети Візантії IX ст., Польщі, Росії XVI—XVII ст.

Спочатку музей розміщувався у верхній галереї Кам'янецького кафедрального православної собору, а з 1903 р. переведений в будинок біля домініканського костюлу. Музей існував на пожертвування губернатора та інших осіб. Держава спромоглася виділити йому на 1904 р. для придбання предметів старовини лише 49 крб.

З 1914 року музей зайняв приміщення по вул. П'ятницькій, № 4 (нині вул. Бебеля), де раніше містилося Кам'янецьке духовне училище.

Після Великого Жовтня, згідно з Ленінським декретом, всі пам'ятки історії та культури взято під охорону держави. Музей був переведений на державний бюджет і 1919 р. реорганізований у губерньський історичний, а 1924 р. — в окружний.

З 1937 р. музей переселився до старовинної Кам'янецької фортеці, яка в 1928 р. за рішенням Раднаркому УРСР оголошена історико-культурним заповідником.

Кожного року держава давала кошти на проведення музеєм науково-дослідної та культурно-масової роботи, на охорону і збереження пам'яток історії та культури. Зростала кількість наукових працівників.

В роки Великої Вітчизняної війни музей був дуже зруйнований. Цінності — пограбовані фашистами. Заподіяні збитки становили 6 270 562 крб.

У післявоєнні роки колектив працівників музею доклав багато зусиль, щоб зібрати експонати, відбудувати приміщення. 1952 р. закінчено реставрацію будинків XIX ст., де зараз розміщена основна експозиція. 1952 р. за постановою радянського уряду фортеця оголошена заповідником союзного значення.

Тепер музей розташований в трьох будинках, що є цінними історико-архітектурними пам'ятками: основна експозиція у фортеці-заповіднику XIII—XVIII ст., філіали — будинку колишнього кафедрального костюлу XV—XIX ст. та в приміщенні рагуші, колишнього польського магістрату XVI ст. Експозиція, що міститься на тери-

торії фортеці, має два великі розділи і висвітлює історію Подільського краю від найдавніших часів до сучасності. Складається вона з понад 60 тис. експонатів.

У філіалі розміщені художні виставки з фондів музею; періодично експонуються пересувні виставки з художнього фонду міст Москви, Києва та ін., персональні виставки заслужених діячів мистецтв, народних умільців, художників-подільян. Найближчим часом заплановано відкрити персональну виставку нашого земляка, видатного українського художника, заслуженого діяча мистецтв УРСР, професора М. Г. Бурячка та художню виставку з фондів Ермітажу. До міста прибула виставка народного художника Т. Яблонської, яка провела тут свої юні роки.

Старовинні споруди фортеці, пам'ятки архітектури, місця історико-революційної та бойової слави привідають оглянути тисячі радянських та іноземних туристів. Всі вони з великим інтересом знайомляться з історією міста, з документами та матеріалами музейної експозиції, залишаючи в книзі відгуків слова подяки. Особливо зросла кількість відвідувачів після оголо-

шення Кам'яця-Подільського містом-заповідником. В 1970 р. музей відвідало понад 90 тис. чол., для яких працівники музею провели близько 3 тис. екскурсій. Для трудящих міста і районів області прочитано сотні лекцій, подається методична допомога в організації народних музеїв, ленінських кімнат, краєзнавчих кутків. Музей листується з краєзнавцями, школами, науково-дослідними інститутами, учасниками революційних подій, з музеями міст Сілістра і Велике Тирново Болгарської Народної Республіки та з іншими установами.

Будівлі, де розміщений музей, являють собою цінні пам'ятки історії та архітектури, тому проводяться великі роботи по їх консервації і реставрації, водночас на території фортеці проводяться археологічні дослідження.

Всі наукові співробітники музею прагнуть повсякчас виховувати трудящих у комуністичному дусі, на прикладах героїчного минулого прищеплювати їм патріотизм, самовіддану любов до рідної Вітчизни.

Г. М. Хотюн

З ДОСВІДУ РОБОТИ ЧЕРВОНИХ СЛІДОПИТІВ

Ім'я Григорія Гурійовича Верьовки — українського радянського композитора, заслуженого діяча мистецтв і народного артиста УРСР, визначного хорового диригента — широко відоме на Україні, в братніх союзних республіках. Воно популярне і в ряді країн за кордоном, де з тріумфом проходили гастролі Державного українського народного хору під керівництвом цього талановитого митця.

У селищі Березні Менського району на Чернігівщині, де народився і провів дитячі роки Григорій Гурійович, з особливою теплотою вшановують земляка-композитора. Тут щороку відзначають день його народження, на кошти населення проти Будинку культури споруджено пам'ятник чародію українського мелосу, відбуваються вечори з доповідями й лекціями про його творчість.

Композитор підтримував тісні зв'язки з Березнянською середньою школою, яку часто відвідував, передавав для учнів бібліотеки художньої літератури. Як цінна реліквія зберігається в школі баян «Тула» (з дарчим надписом), що належав Григорію Гурійовичу.

21 жовтня 1964 р. перестало битися серце Г. Г. Верьовки (похований він у Києві на Байковому кладовищі), але інтерес до його творчості не тільки не згас, але ще більше розгорівся. Учні й вчителі вивчають окремі періоди діяльності митця, що сприяє піднесенню рівня навчально-виховної роботи в школі. Червоні слідопити до-

слідили час перебування композитора в братній Башкирії в грізні роки Великої Вітчизняної війни (з осені 1941 р. до літа 1943 р.). Завдання, звичайно, виявилось не з легких. Але труднощі не злякали школярів. Адже у них було чимало друзів серед письменників, учителів, учнів Башкирії і ветеранів кавдивізії — учасників боїв за визволення нашого селища 19 вересня 1943 р. від німецько-фашистських загарбників. Енергійно допомагали червоним слідопитам: вірна подруга Григорія Гурійовича Елеонора Павлівна Верьовка-Скрипчинська, колишні учасники художньої самодіяльності, діячі мистецтва та літератури. Наслідком цієї роботи став шкільний музей, де зібрані матеріали про його життя й діяльність.

Перед відвідувачами розкривається героїчна панорама боротьби й перемог радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни, творча співдружність народів-братів соціалістичної батьківщини, їх непохитна віра в перемогу над коричневою чумою фашизму, багатогранне життя вірного сина українського народу Г. Г. Верьовки.

Ось копія листа башкирського письменника Ахтяма Іхсана (надруковано в газеті «Література і мистецтво» 20 травня 1943 р.), який був воїном Башкирської дивізії. Він писав: «Не можемо мати спокою, поки фашистський чобіт топче лани Полтавщини, Дніпропетровщини, поки фашистська нагайка свище на вулицях

Києва, в західних селищах суворого й гордого Донбасу!» У шкільному музеї зберігається фотокопія листа-відповіді Володимира Сосюри, що жив тоді в Уфі, братові-башкиру.

З листів, спогадів тих, хто знав Григорія Гурійовича, з архівних даних стає відомо, що в Уфі (1941—1943 рр.) він працював старшим викладачем по класу диригування у Башкирському відділенні Державної Московської консерваторії й старшим науковим працівником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

Але одночасно з професорсько-викладацькою та науковою роботою Г. Верьовка диригував самодіяльними хоровими колективами держбанку, міськторгу, клубу сліпих. Він був також художнім керівником та диригентом ансамблю пісні й танцю гарнізонного Будинку Червоної Армії та консультантом червоноармійської художньої самодіяльності. Згодом він організував великий ансамбль пісні й танцю, до якого залучив робітників заводів, евакуйованих з України, а також талановитих співаків-башкирів.

Червоні слідопити зібрали чимало матеріалів про перебування діячів української культури в роки Великої Вітчизняної війни в братній Башкирії, про спільну творчість композитора з письменниками України. Ось що розповідає письменник М. П. Стельмах: «Після поранення 1941 р. я лікувався в Уфі, де тоді була спілка письменників України. В Уфі я познайо-

мився з чудесною людиною, чародієм мелосу Григорієм Гурійовичем Верьовкою. Тоді він написав музику на мій вірш «Сніги забіліли», що виконувався багато років — і в дні Великої Вітчизняної війни, і після закінчення війни». Як патріот соціалістичної батьківщини Г. Верьовка бачив своє покликання в тому, щоб силою таланту внести вклад у справу перемоги над ворогом. У співдружності з П. Г. Тичиною, М. П. Бажаном, Т. Р. Рильським, М. П. Стельмахом та іншими письменниками України він за період перебування в Уфі створив ряд прекрасних творів, що їх співали на фронті, в тилу, в партизанських загонах.

Григорій Гурійович прищеплював людям, які оточували його, велику любов до музики, до мистецтва. Учасниця художньої самодіяльності М. М. Марченко у своїх спогадах про це пише так: «Роки праці з Григорієм Гурійовичем збагатили мене духовно. Я полюбила музику, пісні. З задоволенням слухаю опери й симфонічну музику. Цю любов до музики я передала своїм дітям. Моя дочка закінчує Київську консерваторію».

Червоні слідопити зібрали велику кількість спогадів друзів композитора, віршів і пісень, присвячених йому. А все це разом узятє допомагає вихованню у наших учнів любові до мистецтва, залученню багатьох випускників школи до активної участі в художній самодіяльності.

Б. С. Дракін

РІК 1971. ВИДАЄ «НАУКОВА ДУМКА»

Серед великої кількості книг, що їх пропонує читачам видавництво «Наукова думка» на 1971 р., чільне місце відводиться історичній літературі. На книжкових полицях з'являються нові видання, в яких висвітлюється чимало аспектів розвитку людського суспільства від давно минулих часів до нашого сьогодення.

Так, широкі кола читачів з інтересом познайомляться з працею М. М. Фролкина «Паризька комуна і Україна». У ній висвітлюється вплив першої в історії диктатури пролетаріату на розвиток революційного руху на Україні. Автор показує, як В. І. Ленін, більшовицька партія в боротьбі проти царизму, капіталу використовували досвід та уроки Паризької комуні.

Про те, яку роль в історичній долі польського народу відіграла Велика Жовтнева соціалістична революція, йдеться в монографії П. М. Каленіченка «Великий Жовтень і революційний рух у Польщі». Книга написана на матеріалах архівів ПНР, документальних збірників, польської преси.

Пропагандистам, профспілковим активіс-

там стане в нагоді праця Є. М. Складенка «Профспілки України у боротьбі за зміцнення завоювань Великою Жовтня (1918—1920)». У ній дослідник показує різноманітну діяльність масових організацій робітничого класу республіки, які в роки громадянської війни під проводом Комуністичної партії мобілізували зусилля трудящих на захист здобутків Жовтня, здійснення соціалістичних перетворень.

Питанням міжнародних відносин у період підготовки та підписання Версальського мирного договору присвячується праця А. Д. Скаби «Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Стране Советов (январь — июнь 1919 г.)». Її автор розповідає про те, як завдяки радянській дипломатії на чолі з В. І. Леніним були зрвані спроби імперіалістів задушити молоді Країну Рад. При написанні книги вчений використав, зокрема, документи контрреволюційних урядів.

Науковців, лекторів, викладачів вузів і середніх шкіл, студентів зацікавить книга «Из истории украинско-грузинских связей», в якій надруковано матеріали об'єд-

наної наукової конференції істориків України та Грузії, присвяченої 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. На документальній основі простежуються історичні зв'язки між двома народами в економічній, культурній та інших галузях з давніх часів аж до наших днів, розкривається інтернаціональна єдність в період трьох революцій, в роки зміцнення Радянської влади, будівництва соціалізму і комунізму.

Серед інших видань увагу читачів привернуть монографії: І. А. Петерса — «СССР, Чехословаччина та європейська політика накануне Мюнхена», М. М. Максименка — «Местные Советы Крыма в послевоенный период (1946—1958 гг.)»; ілюстрований двотомник «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР», що охоплює період з 1917 по 1967 р.

У «Науковій думці» вперше повністю (в трьох томах) буде видано документи Кирило-Мефодіївського товариства та матеріали слідства у справі його учасників. Це дасть можливість глибше вивчити історію цієї таємної політичної організації, роль членів товариства як представників передової суспільної думки. Видання передплатне, всі три томи ілюстровані.

У нинішньому році археологи, історики, працівники музеїв і краєзнавці одержать перший і другий томи тритомника «Археологія Української РСР». Для них же приємна повинна: з 1971 р. починає вихо-

дити шоквартальник «Археологія» (замість щорічника з такою ж назвою). У кожному з чотирьох випусків шоквартальника читач знайде теоретичні та узагальнюючі статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення про нові відкриття на території Української РСР. Вміщуватимуться критика та бібліографія нових праць з археології.

Дослідженню проблеми українського середньовіччя присвячується збірник «Середні віки на Україні», 1-й випуск якого вийде з друку в IV кварталі 1971 р. У цьому виданні вперше в українській історіографії робиться спроба визначити хронологічні рамки зазначеного періоду, накреслюються завдання археологічного дослідження пізньосередньовічних пам'яток України тощо.

Збірник викличе значний інтерес не лише серед науковців, а й серед широких кіл читачів, яких цікавить минуле українського народу.

Кілька робіт з історичної тематики вийдуть у світ в науково-популярній серії. Серед них — брошура І. Т. Лісевича та Н. С. Рашби «Хотинська війна (до 350-річчя перемоги козацько-польських військ над турками під Хотиним)», книги В. С. Драчука «Написи на камені» та М. Ф. Котляра «Шукачі й дослідники скарбів».

М. О. Луценко

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ М. В. ТРОЯНОМ

6 травня 1970 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів. Франка прилюдно захистив докторську дисертацію доцент кафедри історії СРСР Ужгородського державного університету М. В. Троян на тему «Боротьба трудящих Угорщини за соціальне і національне визволення та встановлення в країні Радянської влади (1917—1919 рр.)».

Офіційні опоненти доктори історичних наук, професори М. Ф. Лебонич (Львів), І. С. Дзюбко (Київ), І. М. Гранчак (Ужгород) та неофіційний опонент — доктор історичних наук, професор М. М. Кравець (Львів) дали науковий аналіз дисертації, що написана на широкому документальному матеріалі і вносить певний вклад у дослідження героїч-

ної боротьби угорського народу за визволення та за владу Рад у 1917—1919 рр., вивчення міжнародного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, висвітлює керівну роль В. І. Леніна в міжнародному комуністичному русі.

Про це також говорилося у відзивах, надісланих із наукових установ Української РСР та Угорської Народної Республіки. Дисертант опублікував 46 наукових праць з даної теми. Деякі з них видані в Угорській Народній Республіці і дістали високу оцінку.

Вчена рада історичного факультету Львівського університету одноголосно ухвалила присудити М. В. Трояну вчений ступінь доктора історичних наук.

Ю. Ю. Сливка

ПАВЛО МИКОЛАЙОВИЧ ПЕРШИН

11 листопада 1970 р. на 80 році життя помер відомий вчений аграрник-марксист, академік АН УРСР, заслужений діяч науки Української РСР, доктор економічних наук, професор П. М. Першин.

Народився він 22 грудня 1890 р. (4 січня 1891 р.) в селі Бубинському, Пермської губернії, в сім'ї бідного селянина, пізніше робітника-залізничника. Закінчивши у 1916 р. Петербурзький університет, Павло Миколайович добився права вести самостійну педагогічну роботу у вузі. Працюючи на кафедрі політичної економії і статистики університету, він досліджував форми селянського землеволодіння і написав монографію «Община і хутора», яка вийшла з друку у 1918 р.

Під час роботи в Петроградському сільськогосподарському інституті (1918 р.) П. М. Першин брав активну участь у здійсненні аграрної політики Радянської держави. Він учасник Першого Всеросійського з'їзду земельних відділів, Комітетів бідноти і сільськогосподарських комун. Під керівництвом В. І. Леніна, будучи членом спеціальної створеної Наркомземом РРФСР комісії, розробляв Положення про громадський обробіток землі, яке після внесення виправлень В. І. Леніна увійшло в декрет «Про соціалістичне землевпорядкування і заходи переходу до соціалістичного землеробства». Павло Миколайович керував розробкою матеріалів з земельної реформи 1918 р. і був автором перших випусків цих матеріалів, високо оцінених В. І. Леніним.

У 1918 р. П. М. Першин обирався професором Воронезького сільськогосподарського інституту, де він уміло поєднував викладацьку діяльність з науковою, навчально-організаційною та громадською діяльністю.

П. М. Першин розробив ряд наукових проблем, видав монографію «Земельне впорядкування дореволюційного села», за яку йому у 1936 р. присуджено вчений ступінь доктора економічних наук.

На запрошення Академії наук Української РСР П. М. Першин у 1948 р. переїхав до Києва, де був обраний академіком АН УРСР, протягом ряду років керував Інститутом економіки АН УРСР та відділом економіки сільського господарства, очолював Раду по вивченню продуктивних сил УРСР, 1957—1966 рр. обирався членом Президії АН УРСР.

З часу переїзду на Україну Павло Миколайович зосередив головну увагу на науково-дослідницькій роботі і плідно працював у цьому напрямку, розробив такі важливі питання, як земельна рента, проблеми власності, неподільні фонди, розміщення продуктивних сил, продуктивність праці в сільському господарстві, організу-

вав і керував науковими експедиціями по дослідженню великих комплексних проблем, спрямованих на подання допомоги півдню республіки у боротьбі з посухою та організаційно-господарському зміцненню колгоспів.

Наслідки діяльності експедицій узагальнені і видані під редакцією П. М. Першина, в працях Інституту економіки АН УРСР «Перспективи розвитку колгоспного виробництва півдня Української РСР» (1952), «Природа і господарство південних районів Української РСР» (вип. 1, 1953; вип. II, 1955) та в ряді інших, які дістали позитивну оцінку громадськості.

Всього П. М. Першиним опубліковано понад 270 праць, в тому числі 10 монографій. Заслугують на особливу увагу його дослідження соціально-економічних процесів у пореформеному селі, класової боротьби та аграрних перетворень, здійснених в нашій країні після перемоги Великого Жовтня. Двотомна монографія вченого «Аграрна революція в Росії», видана російською і українською мовами, відзначена Державною премією СРСР в 1969 р.

За 30 років викладацької роботи у вищих навчальних закладах ним підготовлено тисячі різних спеціалістів сільського господарства. Лише за час роботи на Україні під його керівництвом підготовлено і захищено понад 40 докторських і кандидатських дисертацій.

Протягом останніх років він — незмінний член Вищої Атестаційної Комісії, в різний час був членом економічної секції та пленуму Комітету по ленінських преміях в галузі науки і техніки, членом редакційних колегій ряду журналів, членом головної редакції Української Радянської Енциклопедії та ін. П. М. Першин входив до складу союзної державної комісії по розробці проекту Статуту сільськогосподарської артілі та скликанню III Всесоюзного з'їзду колгоспників, був членом урядової комісії по підготовці Українського республіканського з'їзду колгоспників. У 1970 р. був делегатом Радянського Союзу і виступав з доповіддю на симпозиумі ЮНЕСКО, присвяченому 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, делегатом і доповідачем на V Міжнародному конгресі істориків-економістів та ряду інших наукових форумів.

Плідна, багатогранна праця вченого високо оцінена Радянським урядом. Його нагороджено двома орденами Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора та кількома медалями.

Пішов з життя вчений яскравого творчого обдарування, великої людяності. Образ П. М. Першина назавжди збережеться в пам'яті всіх, хто його знав.

Додаток

ВІД З'ЇЗДУ ДО З'ЇЗДУ

(Публікації співробітників Інституту історії АН УРСР)

Йдучи назустріч XXIV з'їзду КПРС, робітничий клас, колгоспне селянство, радянська інтелігенція ще тісніше згуртовуються навколо партії, множать свої зусилля в творчій праці на благо Вітчизни.

Підводячи підсумки за роки, що минули після XXIII з'їзду КПРС, радянські люди звітують партії про успішно завершені плани і накреслюють зустріти XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України новими трудовими досягненнями.

Наукові співробітники Інституту історії АН УРСР, здійснюючи настанови партії, сприяли дальшому розвитку історичної науки на Україні. Зустрічаючи 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, вчені інституту видали ряд ювілейних праць, монографій, брошур, журнальних статей, що розкривають розквіт Української РСР в сузір'ї братніх республік. До сторіччя з дня народження В. І. Леніна колектив Інституту опублікував ряд нових праць, в яких показано нерозривний зв'язок Володимира Ілліча Леніна з Україною, його глибокий інтерес до історії українського народу.

Готуючи список праць співробітників Інституту, складачі мали на меті включити лише ті, що вийшли з друку від XXIII з'їзду КПРС до XXIV з'їзду. Врахувавши, що в «Покажчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії (1956—1967)», К., 1969¹, ввійшли роки 1966—1967, в цей покажчик увійдуть дослідження лише за 1968—1970 рр. і подаються в хронологічному порядку, а в межах року за алфавітом авторів. Порядок розміщення праць автора залишається за схемою покажчика. Іноземну частину списку підготувала Є. І. Лісняк.

Складачі: Є. Г. Кузнєцова, Т. М. Шемюх.

1968

Багатства надр України. Розвиток геол.-розвід. справи за роки Радянської влади. К., «Наук. думка», 352 с.

Історичні джерела та їх використання. Вип. 3. К., «Наук. думка», 300 с.

Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 1. К., «Наук. думка», 275 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Київ. К., 686 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Луганська область. К., 940 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Львівська область. К., 979 с.

История отечественной математики. В 4-х т. К., «Наук. думка», т. 3. 1917—1967, 726 с.

Нариси з історії техніки і природознавства. Вип. 10. К., «Наук. думка», 132 с.

Україна і Близький та Середній Схід. (Українська РСР у політичних, економічних і культурних зв'язках з країнами Близького та Середнього Сходу післявоєнного періоду). К., «Наук. думка», 240 с. (Авт. колектив: М. Д. Дятленко, Д. М. Філіпенко, І. Ф. Черніков, І. М. Шекера).

Апанович О. М. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст.— УІЖ, № 5, с. 75—85; Козацькі походи. Пам'ятні місця боїв запорожців з турецько-татарськими нападниками.— «Україна», № 51, с. 12; Мовчазні вартові степів.— «Наука і суспільство», № 3, с. 33—36 (співавтор); Навіки з Росією.— «Блокнот агітатора», № 2, с. 28—30; Поховати— з усіма почес-тями.— «Літ. Україна», 5 березня (співавтор); Хортиця. К., «Мистецтво». 78 с. (анг., нім. мовами).

¹ Покажчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії (1956—1967), К., 1969, можна придбати в бібліотеці Інституту.

- Бондаренко І. М. К.** Маркс і Ф. Енгельс про союзників пролетаріату.— УІЖ, № 11, с. 35—45; Обшири наукового орієнту.— «Літ. Україна», 6 лютого (співавтор).
- Брайчевський М. Ю.** Перший, хто взяв перо... (Про визначного громад. і культ. діяча Київської Русі Іларіона. XI ст.).— «Літ. Україна», 19 березня; Скільки років Києву? Історія.— «Молодь України», 5 квітня.
- Варварцев М. М.** Про перші кроки революційної діяльності Ю. Д. Мельникова в Києві.— УІЖ, № 10, с. 116—117.
- Вітрук Л. Д.** «Український історичний журнал (1957—1966)». Систематичний показник. К., «Наук. думка», 234 с. (співавтор); Трудовий подвиг робітниць України в роки першої п'ятирічки.— УІЖ, № 3, с. 110—115.
- Волощенко А. К.** 60-річчя професора Ф. Е. Лося.— УІЖ, № 9, с. 156—158.
- Гамрецький Ю. М.** Перший Київський обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів (23—27 квітня 1917 р.) (Роль Київського комітету РСДРП(б) у підготовці і проведенні з'їзду).— Питання історії народів СРСР, вип. 5, X., с. 174—178; Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1, К., с. 56—75; Образование Украинской Советской Социалистической Республики.— «Вопросы истории», № 5, с. 3—16 (співавтор).
- Ганжа І. Х.** Колгосп ім. XXI з'їзду КПРС.— Книга для читання з історії Української РСР з 1917 року до наших днів (далі — Книга для читання...). Ч. III, К., с. 191—199 (співавтор); Захист докторської дисертації М. Д. Березовчуком.— УІЖ, № 4, с. 160; Колгоспні з'їзди на Україні.— УІЖ, № 10, с. 10—19; Ленінським шляхом колективізації. Комуністи України в боротьбі за розвиток соціалістичного сільського господарства.— «Рад. Україна», 25 червня; Рецензент (далі — рец.): Торжество ленінського кооперативного плану.— «Комуніст України», № 3, с. 93—96.
- Гапусенко І. М.** Українські радянські історики про Київську Русь.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1, К., с. 195—212; Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією в українській радянській історіографії.— УІЖ, № 12, с. 130—132; Вступна лекція Д. І. Яворницького про значення українського козацтва, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р.— УІЖ, № 7, с. 118—127; Радянські історіографічні дослідження з історії України періоду феодалізму.— УІЖ, № 1, с. 141—142.
- Горбик В. О.** Правящий класс и рабочее движение в Англии (1959—1964). К., «Наук. думка», 156 с.; 3 історії наступу монополій на інтереси робітничого класу в Англії.— УІЖ, № 7, с. 104—106; Місце цехових старост в англійському робітничому русі.— УІЖ, № 3, с. 125—128.
- Гриценко А.** Повстання арсепальців.— Книга для читання... Ч. III, К., с. 35—42; Историографические сессии и совещания по Октябрю. (Киев).— «История СССР», № 6, с. 218—219; На чолі революції. Компартії України — п'ятдесят.— «Блокнот агітатора», № 9, с. 3—5.
- Гудзенко Л. М.** Бібліографія української історіографії (1956—1965 рр.).— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1, К., с. 239—273 (співавтор); Українська РСР у міжнародних відносинах у післявоєнний період. Бібліографія.— УІЖ, № 6, с. 159—160; № 7, с. 158—160; № 8, с. 157—160; № 9, с. 159—160 (співавтор).
- Гудзенко П. П.** Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. Т. 2, К., Політвидав України, с. 423 (член авт. кол.); Київ — столиця Радянської України.— Книга для читання... Ч. III, К., с. 320—327; Ювілейні праці суспільствознавців.— «Вечірній Київ», 7 серпня; Рец.: УІЖ, № 1, с. 151—152 (співавтор).
- Гулевич В. Н.** Мировлюбні сили ФРН у боротьбі проти мілітаризму та реваншизму (1955—1966 рр.). К., «Наук. думка», 324 с.; Революційні традиції боротьби німецького народу проти мілітаризму та війни.— УІЖ, № 1, с. 87—96.
- Гуржій І. О.** Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., «Наук. думка», 191 с.; Такі близькі історією.— Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., с. 55—74; Татарбунарське повстання.— Книга для читання... Ч. III, К., с. 152—158; Визначна подія в історії українського народу (До 200-річчя Коліївщини).— УІЖ, № 7, с. 58—67 (співавтор); Ф. Енгельс про найважливіші питання історії України.— УІЖ, № 10, с. 20—32; 60-річчя О. М. Самсонова.— УІЖ, № 1, с. 140 (співавтор); Рец.: Історія шахтарського краю.— «Рад. Україна», 25 вересня (співавтор); Слово до радянської молоді.— «Комуніст України», № 2, с. 45—51 (співавтор); Велике покликання.— «Друг читача», 29 жовтня.
- Гутянський С. К.** Комунізм і культура. (Марксизм-ленінізм про культуру та її роль у розвитку суспільства). К., «Знання», 48 с.; О. М. Горький і Україна.— УІЖ, № 3, с. 87—94; Маркс про культуру.— «Соц. культура», № 5, с. 1—3; Рец.: Дорожча від золота.— «Рад. Україна», 8 грудня; Вірні сини Батьківщини.— «Патріот Батьківщини», 1 грудня; Дорогою, яку вказав Ленін.— Трибуна лектора, № 11, с. 54—56; УІЖ, № 4, с. 151—152 (співавтор).

Дзира Я. І. Українська історіографія другої половини XVII — початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1. К., с. 171—194; Українські літописи XVI—XVIII ст. в радянській історіографії.— Історичні джерела та їх використання, вип. 3, К., с. 177—189; Подвиг ученого (До 160-річчя з дня народження О. М. Бодянского).— УІЖ, № 11, с. 131—136; Сучасна чехословацька історіографія про український народ.— УІЖ, № 7, с. 68—74; На ниві славістики (Про видатного укр. філолога О. Бодянского).— «Літ. Україна», 22 листопада.

Дмитрієнко М. Ф. Історіографія більшовицької преси України періоду Жовтневої революції.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1, К., с. 21—45; Матеріали всеукраїнської научної асоціації вистоківедення как источник по изучению научных и культурных связей Украины и Грузии.— Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, с. 176—187; Скоренний Рим.— «Україна», № 47, с. 7—9; Вірність братерству. II Всеукраїнський з'їзд Рад.— «Сільські вісті», 17 березня (співавтор); Літописець пролетарської революції. До 90-річчя з дня народження О. М. Ярославського.— «Київська правда», 17 лютого.

Дядиченко В. А. Історія Української РСР. Підручник для 7—8 класів. Вид. 2-е. К., «Рад. школа», 144 с. (співавтор) та рос., угор. мовами; Невмируща слава Колівищини. До 200-річчя Великого Народного-визвольного антифеодального повстання.— «Рад. Україна», 29 травня; Рец.: Творці історії.— «Рад. Україна», 14 травня (співавтор).

Євсєєв І. Ф. Udział Ukrainy Radzieckiej we współpracy ekonomicznej między ZSRR a Polska (1945—1965).— Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. Tom III. Warszawa, „Książka i wiedza”, s. 229—242.

Євтушенко А. П. Антирелігійна пропаганда лєнінської «Искры».— УІЖ, № 4, с. 102—105.

Забарко Б. М. Марки пролетарської солідарності.— «Філателія ССРСР», № 11—12, с. 12—13 (співавтор); Рец.: УІЖ, № 4, с. 149—151 (співавтор).

Зайцев В. М. Про вступ Туреччини в першу світову війну.— УІЖ, № 9, с. 83—87.

Зибіна Г. Г. До питання про події 1956—1958 рр. на Арабському Сході.— УІЖ, № 8, с. 104—107.

Знаменська М. В. Зв'язки громадськості УРСР з трудящими зарубіжних соціалістичних країн.— УІЖ, № 10, с. 60—68.

Калениченко П. М. Нове корисне видання для полоністів.— УІЖ, № 3, с. 138—140; Ради робітничих депутатів у Польщі на заключному етапі (1919 р.).— УІЖ, № 12, с. 60—67; Сучасна польська історіографія Жовтневої революції.— УІЖ, № 4, с. 137—144; Тут зароджувалася наша партія.— «Україна», № 10, с. 2; Благодаря Октябрю (К 50-літтю провозглашения независимости Польск. государства).— «Правда Украины», 10 ноября; В авангарді трудящих.— «Робітнича газета», 15 грудня; Так закалился наш союз (Об участии польск. интернационалистов в установлении Советской власти на Украине).— «Правда Украины», 5 января; Рец.: «Сов. славяноведение», № 2, с. 94—95 (співавтор); Дослідження історика.— «Вечірній Київ», 18 січня; Ідеологія агресії і розбою.— «Рад. Україна», 12 березня; Ленін і Україна.— «Вісті з України», № 16 (співавтор); Українські історики і Товариство радянсько-польської дружби (До 10-річчя створення українського відділення Товариства радянсько-польської дружби).— «Наша культура», № 11, с. 12—13; Działalność internacjonalistów polskich na Ukrainie w 1919 r.— Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. Tom III. Warszawa, „Książka i wiedza”, s. 118—136; Udział internacjonalistów polskich w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie (1917—1920).— W 50 rocznicę Rewolucji Październikowej. Katowice, s. 123—139; Udział Polaków w walce o władzę radziecką na Ukrainie w latach 1917—1920.— „Wojskowy przegląd historyczny”, N 1, s. 266—279.

Калита В. Образец пролетарского Интернационализма. К 50-летию Второго Всеукраинского съезда Советов.— «Правда Украины», 17 марта.

Кизя Л. Є. Передмова. Гуд Б. Є. Гремит Брянский лет. Х., «Прапор», 188 с.; В науці (Уривок з книги про С. А. Ковпака).— «Рад. освіта», 2 березня; Рец.: УІЖ, № 1, с. 147—150 (співавтор).

Кізченко В. І. Про культурно-освітню роботу серед робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст.— УІЖ, № 4, с. 82—88.

Клоков В. І. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки). К., Політвидав України, 159 с. (співавтор); Дружба, народжена в бою.— «Комуніст України», № 5, с. 54—61; Народная милиция на страже завоеваний 48-го.— «Правда Украины», 30 июня; Рец.: В пам'яті — навіки.— «Друг читача», 29 жовтня.

Коваленко О. М. Перші народні пересувні виставки В. К. Розвадовського на Україні (1904—1906 рр.).— УІЖ, № 10, с. 105—112.

Коваль В. С. Зовнішня політика США у другій світовій війні.— УІЖ, № 10, с. 140—149.

Коваль М. В. Визволення столиці України Києва від німецько-фашистських загарбників (листопад 1943 р.). К., 32 с. (співавтор); Основні напрямки науково-дослідної роботи у галузі суспільних наук.— Вища школа УРСР за 50 років. Ч. II. К., с. 127—141 (співавтор); Рец.: На чолі з комуністами.— «Друг читача», 24 грудня.

Коваль М. К. Могутній засіб єднання народів. К., «Знання», 36 с.; Вищу освіту — трудящим. До 50-річчя декрету «Про правила прийому у вищі учебні заклади». — «Рад. освіта», 27 липня; План побудови соціалізму. До 50-річчя роботи В. І. Леніна «Чергові завдання радянської влади». — «Робітнича газета», 28 квітня; Сокрушительный отпор оппортунистам. К 50-летию опубликования работы В. И. Ленина «Пролетарская революция и ренегат Каутский». — «Рабочая газета», 12 ноября; Ученый с мировым именем. К 100-летию со дня рождения М. Н. Покровского. — «Правда Украины», 29 августа.

Комаренко Н. В. Сторінка з діяльності Г. І. Петровського. — УІЖ, № 2, с. 128—130; Рец.: Більшовицькі літописи революції. — «Молодь України», 13 березня.

Компан О. С. В. И. Ленин о классах, сословиях и классовой борьбе в феодальном обществе. — В. И. Ленин и историческая наука. М., с. 291—301; Рец.: УІЖ, № 3, с. 154—155.

Компанієць І. І. Історія західноукраїнських земель: правда і перекручення. — Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., с. 211—227; Проти буржуазної фальсифікації історії Буковини. — «Комуніст України», № 1, с. 37—47.

Кондрацький А. А. До 100-річчя з дня народження Ю. Д. Мельникова. — УІЖ, № 5, с. 133—135; Місто-воїн (м. Остер); Нескорені (про м. Чугуїв). — Календар «Обрій», 30 січня, 20 березня.

Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження. К., «Наук. думка», 141 с.; Монетне карбування на території Української РСР у радянській історіографії. — Історичні джерела та їх використання, вип. 3, К., с. 232—243; Половці в Грузії і Володимир Мономах. — Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, с. 16—24; Сьогодні і завтра української нумізматики. — Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., с. 413—422; Історія народів СРСР у «Хронологічних виписках» К. Маркса. — УІЖ, № 4, с. 29—34; Шукачі скарбів (легенди і дійсність). — УІЖ, № 1, с. 112—115; № 2, с. 108—111; Рец.: Сучасники полум'яних літ. — «Вінницька правда», 5 березня; Нумізматика и сфрагистика, 3, с. 191—193; Цікава праця з історії давньої Русі. — «Архіви України», № 6, с. 85—88.

Кравченко В. Захист докторської дисертації І. А. Петерсом. — УІЖ, № 8, с. 156.

Кулініч І. М. Захист докторської дисертації І. М. Гранчаком. — УІЖ, № 2, с. 158; IV Наукова міжвузівська конференція істориків-славістів. — УІЖ, № 11, с. 155—156 (співавтор); Матросы «Надежды», разбуженные выстрелами «Авроры». — «Правда Украины», 14 декабря.

Курносів Ю. О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959—1965). К., «Наук. думка», 181 с.

Ладивір І. І. Діяльність учених Академії наук УРСР у роки Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, № 3, с. 47—54.

Лещенко Л. О. Україна у боротьбі за мир. — Книга для читання... Ч. III. К., с. 396—403; Рец.: Брошура про події в Китаї. — «Друг читача», 9 квітня.

Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. К., Політвидав України, 204 с.; Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905—1907 рр. — Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1, К., с. 76—94; Корсунь-Шевченківська битва. — Книга для читання... Ч. III. К., с. 271—277; В. И. Ленин о союзе рабочего класса и крестьянства в период первой русской революции. — В. И. Ленин и историческая наука. М., с. 238—252; Карл Маркс і передова суспільна думка на Україні. — «Комуніст України», № 4, с. 24—34; Класова боротьба в українському селі в 1900—1901 рр. — УІЖ, № 11, с. 24—34.

Лісевич І. Т. Перемога Радянської влади на Україні. К., «Реклама», 7 с. (співавтор) та рос. мовою.

Лихолат А. В. Создание и основные этапы развития национальной государственности народов СССР в эпоху строительства социализма. — Актуальные проблемы истории национально-государственного строительства. М., с. 38—63; Перший післявоєнний. — «Рад. Україна», 6 березня; Союз вільних республік. Як створювалась і розвивалась національна державність в СРСР. — «Молодь України», 21 серпня; Рец.: «Комуніст України», № 9, с. 93—94.

Ліола О. П. Велика селянська війна. — «Сільські вісті», 29 травня; Коліївщина (До 200-річчя повстання укр. народу проти панської Польщі на Правобережній Україні). — «Деснянська правда», 18 травня.

(Далі буде.)